

International Scientific Journal
**SCIENTIFIC RESEARCH,
INNOVATIONS, AND
MODERN APPROACHES**

SRI&MA

SCIENTIFIC RESEARCH, INNOVATION
AND MODERN APPROACHES

- ✓ Articles in all scientific fields
- ✓ VOLUME 1.
- ✓ Issue 6. 2026

- ✓ Indexed in international databases
- ✓ DOI assigned
- ✓ Certificate & online link
- ✓ IMRAD Standard

scientists21.org

t.me/SRIMA_Journal

“SCIENTIFIC RESEARCH, INNOVATIONS AND MODERN APPROACHES” xalqaro ilmiy jurnali Farg‘ona davlat universiteti kengashi ruxsati bilan tashkil etilgan.

2025-yil 27-dekabr. 5-sonli yigilishi.

BOSH MUHARRIR

Tojiboyev I.T.– Fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent.

MAS’UL MUHARRIR

Ismoilov A.I. – Fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD).

TAXRIRIYAT A’ZOLARI

1. Karimov K.T. –Fizika-matematika fanlari doktori (DSc), dotsent.
2. Rasulov V.R. –Fizika-matematika fanlari doktori (DSc), dotsent.
3. Jurayev V.T. –Pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent.
4. Sharofutdinova R.Sh – Pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent.
5. Qayimov A. – Filologiya fanlari fanlari doktori (DSc), dotsent.
6. Mamatqulova S.A. – Kimyo fanlari bo‘yicha fan doktori (DSc), professor.
7. Abdumalikov A.A. –Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor.
8. Tojiyev T.X. –Fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent.
9. Xaydarov I.U.–Fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent.
10. Raximov Q.O. –Texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
11. Zaynolobidinova S.M.–Fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
12. Umarov Sh.A. – Fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
13. A.Axmedov –Texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
14. Sotvoldiyev A. – Fizika– matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
15. Onarqulov M.K. – Fizika– matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
16. Oripov Sh.A.–Fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
17. Parmanova R.T.– Fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
18. Ro‘zaliyev Sh.–Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
19. Mamatova Z.X.–Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),dotsent.
20. Sharofutdinov I.U.–Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
21. Umarov B.A. – Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
22. Sh.Abdullayev – Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
23. Toshboltayev F.O‘. – Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
24. Abduraximova F.B. – Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
25. Tojaliyev A.A. – Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
26. Rustamov I.A. – Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
27. Oripov A.A. – Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

MUNDARIJA

1. <i>Daminova B.E., Razzoqov M.M., Mo‘minov B.F.</i> Elektron raqamli imzodan foydalanishning salbiy va ijobiy oqibatlari	5
2. <i>Ibragimov SH.M., Mirzayev A.M.</i> MPLS texnologiyasi asosida korporativ tarmoqlarni optimallashtirish	11
3. <i>Akbarov M., Shaxobiddinov H.</i> Amir Temur — buyuk davlat arbobi: siyosiy merosi va davlat boshqaruvidagi islohotlari tahlili	24
4. <i>Xalilov M.M., Kamoldinov J.U.</i> Tarmoqlarni "aqli" qilish (intelligent reflecting surfaces - irs)	28
5. <i>Ibragimov Sh.M., Solijonova G.S.</i> Kvant kriptografiyasining kompyuter tarmoqlarida qo'llanilishi istiqbollari	36
6. <i>Ibragimov Sh.M., Mo‘minov M.H.</i> NFV (network functions virtualization) texnologiyasini joriy etishning samaradorligi	42
7. <i>Ismoilov A.I., Xatamova F.S.</i> Ikki o'lchamli issiqlik o'tkazuvchanlik tenglamasining matematik modeli va sonli yechish usullari	53
8. <i>Ibragimov Sh.M., Ergashboyev M.I.</i> 5G texnologiyasining sanoat tarmoqlariga integratsiyasi va iqtisodiy samarasi	60
9. <i>Azizov M.S., Mahmudova M.T.</i> Buziladigan ikkinchi tartibli oddiy differensial tenglama uchun boshlang'ich masala	71
10. <i>Ro‘ziboyeva O.Sh., Razzoqov M.M., Xolmaxmatov N.F., Xudoyorov S.F.</i> Tekislikda koordinatalar metodik asoslari	75
11. <i>Sharofutdinov I.U., Meliqo‘ziyeva G.K.</i> Mathcad dasturida tenglamalarni simvolik va sonli yechish usullarining tahlili	79
12. <i>Sharofutdinov I.U., Nabiyeva X.I.</i> Mathcad dasturida takrorlanish operatorlarining matematik asoslari va hisoblash samaradorligi tahlili	85
13. <i>Ergashev Sh.U., Inomov O.I.</i> 5G texnologiyasi va elektron qurilmalarga ta'siri	91
14. <i>Imomova M., Abdullayeva G.</i> logistika jarayonlarini optimallashtirishda greedy va 2-opt algoritmlarining qo'llanilishi	97
15. <i>Tojimatova M., Jo'rayeva R.</i> lessonplanner — Bayes bilim izlash modeli asosida ishlovchi adaptiv bilim prognozi platformasi	106
16. <i>Mahammadov A.A.</i> Runge-Kutta usuliga asoslangan sirt qatlami sohasida akustik to'lqinlarning tarqalish modeli	117
17. <i>Muxtorova M.M.</i> Differensial tenglamalarni sonli yechishda Runge-Kutta va chekli farqlar usullarining samaradorligini qiyosiy tahlili	125
18. <i>Erkinova.N., Azamova.S., Rahmiddinova.Z.</i> Realestate — real estate price forecasting: differential equation and django proptech platform approach	130
19. <i>Ibragimov Sh.M., Tillavoldiyeva S.X.</i> Blokchain texnologiyasi asosida tarmoq xavfsizligini ta'minlash	138
20. <i>Mamasiddiqova S., Siddiqova G., Rahimova Z.</i> Infectiontracker: yopiq muhitlarda yuqumli kasalliklar	143

21. *Tillavoldiyeva S.X., Akramjonova G.O.* Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining pedagogik yuklamasini optimallashtirish: lessonplanner platformasi misolida 148
22. *Boqijonova M.A. Xoshimjonova S.E.* Raqamli ota-ona monitoringi: bayes algoritmlari yordamida farzand bilimidagi bo'shliqlarni barvaqt aniqlash 169
23. *Maxmudjonova Sh.Sh.* Sun'iy neyronlarning matematik modeli 176
24. *Pirimqulova M., Ashuraliyeva S., Botirova M.* Designing medical web applications based on full-stack engineering: architecture, api design, and quality assurance of the coldrecovery application 189
25. *Qosimjonova Z, Turgunova S.* Mathematical modeling and pharmacokinetic approach to body temperature prediction: Coldrecovery web app 194
26. *Obidjonova (Xolmatova) D.R., Mahmudjonova Sh.Sh.* Talabalarning bilim darajasiga qarab individual dars rejasini tuzuvchi AI tizimlari 199
27. *Abdullayeva M.M, Mamadaliyeva E.L.* Chakana savdo tarmoqlarida istemolchilar xulq-atvorini apriori algoritmi asosida modellashtirish va savat tahlili (market basket analysis) 204
28. *Tojiahmadov M.M., Rahmatov Z.R., Muxtorov O.L.* Telegram messenger asosida aksiya bozori ma'lumotlarini taqdim etuvchi bot tizimini ishlab chiqish 211
29. *Abdullayev A.Sh., Abdumajidov D.G', Tojialiyev M.B.* Telegram botlarida moliyaviy ma'lumotlarni qayta ishlash: Yahoo finance va finnhub api integratsiyasi tajribasi 217
30. *Kamolova R.F., Ikromaliyeva O.I.* Traffic congestion management: mathematical modeling of traffic flow for smart traffic lights 223
31. *Abduraxmonova N.R., Abduvaxobova M.B., Tojialiyeva M.M.* Energysave — Home electricity consumption analysis and smart savings system 229
32. *To'xtasinova G.A.* Yuqumli kasalliklar tarqalishi prognoz tizimi 237
33. *Ismoiljonov H.* Numerical simulation of heat transfer dynamics in smart residential environments using finite difference methods 250
34. *Mo'ydinjonova Sh, Saidjonova G.* Hosila va integral algoritmlari 260
35. *To'lqinova M.Q.* Oddiy differensial tenglamalar uchun qo'yilgan Koshi masalasini taqribiy yechishda Eyler va Runge–Kutta usullarining qo'llanilishi 271
36. *Raximova G.N., Yoqubova Sh.R.* "Freshfood" restorani misolida oziq-ovqat mahsulotlarini saqlash muddatini nazorat qiluvchi intellektual kalkulyatorni loyihalash. 279
37. *Abduvaliyeva D.N.* Bo'lajak matematika o'qituvchilarining intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirishning amaliyotdagi holati 283

ELEKTRON RAQAMLI IMZODAN FOYDALANISHNING SALBIY VA IJOBIY OQIBATLARI

DAMINOVA B.E., RAZZOQOV M.M., MO‘MINOV B.F.

QarDU o`qituvchisi, barnod@mail.ru,

QarDU talabasi, mustaforazzoqov771@gmail.com

QarDU talabasi, mominovbekzod01@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada elektron raqamli imzo (ERI) texnologiyasidan foydalanishning zamonaviy axborot almashinuvi jarayonidagi roli va uning huquqiy, iqtisodiy hamda texnik jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ERIning ijobiy tomonlari sifatida hujjatlar aylanishining tezlashishi, konfidensiallikning ta'minlanishi va masofaviy xizmatlar samaradorligi yoritilgan. Shu bilan birga, ERIdan foydalanish bilan bog'liq salbiy oqibatlar, jumladan, kiberhujumlar xavfi, maxfiy kalitlarning o'g'irlanishi va texnik infratuzilmaga bog'liqlik kabi muammolar ilmiy asoslangan holda ko'rsatib o'tilgan. Maqola yakunida tizim xavfsizligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Elektron raqamli imzo, axborot xavfsizligi, kriptografiya, elektron hujjat aylanishi, kiberxavfsizlik, masofaviy autentifikatsiya, identifikatsiya, raqamli iqtisodiyot.

Kirish. Raqamli transformatsiya davrida axborot almashinuvi xavfsizligini ta'minlash eng ustuvor vazifalardan biriga aylandi. Elektron raqamli imzo (ERI) — bu elektron hujjatdagi ma'lumotlarni kriptografik o'zgartirish natijasida hosil qilingan rekvizit bo'lib, u hujjatning butunligini va imzolagan shaxsning haqiqiylikni tasdiqlaydi. ERI asimmetrik kriptografiya (ochiq va yopiq kalitlar juftligi) tamoyiliga asoslanadi.

1. ERIdan foydalanishning ijobiy oqibatlari (Afzalliklari)

ERI texnologiyasi iqtisodiy va boshqaruv jarayonlariga quyidagi ijobiy o'zgarishlarni olib kiradi:

- **Yuridik kuch va identifikatsiya:** ERI qog'oz hujjatdagi qo'lda qo'yilgan imzo va muhr bilan bir xil huquqiy maqomga ega. Bu masofadan turib shartnomalar tuzish va davlat xizmatlaridan foydalanish imkonini beradi.

- **Hujjat butunligini ta'minlash (Integrity):** Agar imzolangan elektron hujjatga biron-bir o'zgartirish kiritilsa (hatto bitta belgi o'zgarsa ham), imzo haqiqiylikni yo'qotadi. Bu ma'lumotlarning qalbakilashtirilishidan himoya qiladi.

- Vaqt va resurslarni tejash: Hujjatlarni chop etish, kurerlik xizmati va arxivda saqlash xarajatlari keskin kamayadi. Bir necha soniya ichida dunyoning istalgan nuqtasiga yuridik ahamiyatga ega hujjatni yuborish mumkin.

- Rad etib bo‘lmaslik (Non-repudiation): Imzo egasi o‘zining yopiq kaliti bilan tasdiqlangan hujjatni "men imzolamaganman" deb rad eta olmaydi, chunki yopiq kalit faqat uning o‘ziga tegishli deb hisoblanadi.

2. ERIdan foydalanishning salbiy oqibatlari va xatarlari

Har qanday texnologiya kabi, ERI ham muayyan zaifliklar va xavf-xatarlarga ega:

- Yopiq kalitning o‘g‘irlanishi yoki yo‘qotilishi: ERI xavfsizligi yopiq kalitning maxfiyligiga bog‘liq. Agar kalit saqlangan qurilma (flesh-karta, token) o‘g‘irlansa yoki paroli buzib kirilsa, begona shaxslar imzo egasining nomidan hujjatlarni imzolashi mumkin.

- Kiberhujumlar va viruslar: "Fishing" (phishing) yoki troyan viruslari orqali foydalanuvchining kalitlari va parollarini qo‘lga kiritish xavfi mavjud.

- Texnik infratuzilmaga bog‘liqlik: ERI ishlashi uchun doimiy elektr energiyasi, internet aloqasi va maxsus dasturiy ta‘minot (masalan, *E-IMZO*) talab qilinadi. Tizimdagi texnik nosozliklar muhim hujjat aylanishini to‘xtatib qo‘yishi mumkin.

- Huquqiy va ijtimoiy muammolar: Foydalanuvchilarning raqamli savodxonligi pastligi sababli, o‘z kalitlarini boshqa shaxslarga (masalan, buxgalter yoki qarindoshlarga) ishonib topshirishi huquqiy nizolarni keltirib chiqaradi.

1. Huquqiy muammolar: Qonun va Raqamli Reallik To‘qnashuvi

ERI sohasidagi huquqiy muammolar asosan javobgarlikni aniqlash va xalqaro miqyosdagi o‘zaro tan olish masalalariga borib taqaladi.

Transchegaraviy yuridik tan olinmaslik: Ko‘p davlatlar o‘zlarining milliy ERI standartlariga ega. Bir davlatning sertifikatlashtirish markazi tomonidan berilgan imzo boshqa davlatda yuridik kuchga ega bo‘lmasligi mumkin. Bu xalqaro shartnomalarni raqamli imzolashda yirik huquqiy to‘siq yaratadi.

Javobgarlik sub'ektini aniqlash (Attribution): Agar ERI kaliti o'g'irlansa va u orqali noqonuniy bitim imzolansa, sudda "bu men emasdim" deb isbotlash o'ta qiyin. Amaldagi ko'plab qonunchiliklarda "kalit egasi o'z kaliti xavfsizligi uchun to'liq javobgar" degan norma mavjud bo'lib, bu jabrlanuvchini (kaliti o'g'irlangan shaxsni) aybdor qilib qo'yishi mumkin.

Dalillarni saqlash va arxivlash muammosi: Qog'oz hujjat 50 yil turaveradi. ERI bilan imzolangan hujjat esa ma'lum vaqtdan keyin (sertifikat muddati tugagach yoki kriptografik algoritm eskirgach) o'zining "yuridik isbot" quvvatini yo'qotishi mumkin. Bu arxiv ishi va uzoq muddatli sudlashuvlar uchun katta muammo.

Normativ bazaning texnologiyadan orqada qolishi: Kvant kompyuterlari yoki AI orqali imzoni qalbakilash tirish kabi yangi tahdidlar qonunchilikda hali o'z aksini topmagan.

2. Ijtimoiy muammolar: Raqamli Uzilish va Ishonch Inqirozi

Ijtimoiy nuqtai nazardan ERI jamiyatning barcha qatlamlari uchun birdek qulay yoki tushunarli emas.

Raqamli tengsizlik (Digital Divide): ERI texnologiyasi yuqori texnologik savodxonlikni talab qiladi. Keksa avlod vakillari, chekka hudud aholisi yoki texnik imkoniyati cheklangan shaxslar uchun ERI davlat xizmatlaridan foydalanishda yordamchi emas, balki "to'siq"ga aylanib qolishi mumkin.

Psixologik ishonchsizlik: Insonlar asrlar davomida "qo'l bilan qo'yilgan imzo va muhr"ga ishonib kelishgan. Virtual dunyodagi "fleshka" yoki "kod"ga ishonish ijtimoiy ko'nikma sifatida hali to'liq shakllanmagan. Bu esa aholining raqamli islohotlarga nisbatan qarshiligini keltirib chiqaradi.

Kiber-gigiyena madaniyatining pastligi: Ijtimoiy muammolardan biri — odamlarning o'z ERI kalitlarini boshqalarga (masalan, buxgalterga, qarindoshiga yoki firma rahbariga) ishonib topshirib qo'yishi. Bu ijtimoiy munosabatlarda ishonchni suiiste'mol qilish va ommaviy firibgarliklarga yo'l ochadi.

Maxfiylikning yo'qolishi: ERI tizimidan foydalanish har bir harakatning "raqamli izi" qolishini anglatadi. Bu esa davlat yoki yirik korporatsiyalar tomonidan shaxsning

har bir qadami (qachon, qayerda, nima imzoladi) nazorat qilinishi haqidagi ijtimoiy xavotirlarni (Surveillance society) uygʻotadi.

3. Muammolarning Oʻzaro Taʼsiri (Strukturaviy koʻrinish)

Muammo turi	Asosiy sababi	Oqibati
Huquqiy	Yagona global standartning yoʻqligi	Xalqaro savdodagi byurokratiya va shartnomalar bekor boʻlishi xavfi.
Huquqiy	"Aybsizlik prezumpsiyasi"ning buzilishi	Kalit oʻgʻirlanganda jabrlanuvchining aybdor boʻlib qolishi.
Ijtimoiy	Past raqamli savodxonlik	Jamiyatning maʼlum qismi davlat xizmatlaridan uzilib qolishi.
Ijtimoiy	Haddan tashqari markazlashuv	Shaxsiy maʼlumotlar ustidan nazoratning kuchayishi va erkinlik cheklanishi.

4. Echimlarga Qaratilgan Yangi Yondashuvlar

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun dunyo ilmiy hamjamiyati quyidagi yoʻnalishlarni taklif qilmoqda:

Gibrid tizimlar: ERI bilan birga biometrik tasdiqlashni majburiy qilish (huquqiy javobgarlikni aniqlashtirish uchun).

Bulutli ERI (Cloud Sign): Foydalanuvchi kalitni oʻzi bilan olib yurmaydi, u maxsus himoyalangan davlat serverida saqlanadi. Bu kalitni yoʻqotish yoki oʻgʻirlatish xavfini kamaytiradi.

Blockchain texnologiyasi: ERI sertifikatlarini blokcheynga joylashtirish orqali markaziy sertifikatlashtirish markazlariga boʻlgan qaramlikni va ulardagi korrupsiya yoki xatolik ehtimolini yoʻqotish.

Huquqiy "Raqamli vasiylik": Savodxonligi past shaxslar uchun ularning raqamli imzolaridan foydalanishni tartibga soluvchi maxsus huquqiy institutlarni yaratish.

ERI sohasidagi huquqiy va ijtimoiy muammolarni hal qilmasdan turib, to'liq raqamli jamiyatga o'tish imkonsiz. Texnologik rivojlanish har doim "Inon huquqlari" va "Ijtimoiy adolat" tamoyillari bilan muvozanatda bo'lishi shart.

3. Qiyosiy tahlil: Ijobiy va Salbiy jihatlar

Mezon	Ijobiy tomoni	Salbiy/Xatarli tomoni
Tezkorlik	Bir zumda imzolash va yuborish	Texnik nosozlikda jarayon to'xtashi
Xavfsizlik	Matematik algoritmlar bilan himoya	Kiberhujumlar natijasida kalit o'g'irlanishi
Iqtisodiyot	Tranzaksion xarajatlar kamayishi	Infratuzilmani saqlash xarajatlari
Ishonchlik	Mualliflikni aniq belgilash	Inson omili (parolni ehtiyotsizlik bilan berish)

4. Xavf-xatarlarni kamaytirish bo'yicha tavsiyalar

ERIning salbiy oqibatlarini minimallashtirish uchun quyidagi choralar ko'rilishi lozim:

1. Bulutli ERI texnologiyasiga o'tish: Kalitlarni jismoniy qurilmalarda emas, balki xavfsiz serverlarda saqlash va ularga ikki bosqichli autentifikatsiya (SMS-kod, biometriya) orqali kirish.
2. Kiber-gigiyena: Foydalanuvchilar orasida shaxsiy kalitni begonalarga bermaslik madaniyatini oshirish.
3. Huquqiy bazani takomillashtirish: ERI kalitini boshqalarga berganlik uchun javobgarlikni aniq belgilash.

Xulosa

Elektron raqamli imzo — zamonaviy jamiyatning "raqamli pasporti"dir. Uning ijobiy oqibatlari (samaradorlik, tezkorlik, shaffoflik) salbiy jihatlaridan sezilarli darajada ustun turadi. Biroq, texnik xatarlarni tushunish va ularga qarshi himoya

mexanizmlarini qo‘llash raqamli tizimning barqarorligini ta‘minlashning yagona yo‘lidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. "Elektron raqamli imzo to‘g‘risida"gi O‘RQ-793-sonli Qonuni (yangi tahriri). – Toshkent, 2022-yil 12-oktyabr.
2. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. "Elektron hujjat aylanishi to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent.
3. Gulyamov S.S. va boshqalar. Raqamli iqtisodiyotda huquqiy masalalar: Elektron raqamli imzo va kiberxavfsizlik. Darslik. – Toshkent: TDYU, 2021.
4. Stallings, W. *Cryptography and Network Security: Principles and Practice*. 8th Edition. – Pearson, 2020. (Kriptografiya va tarmoq xavfsizligi bo‘yicha dunyodagi eng nufuzli darsliklardan biri).
5. Menezes, A. J., van Oorschot, P. C., & Vanstone, S. A. *Handbook of Applied Cryptography*. – CRC Press, 2018. (Amaliy kriptografiya bo‘yicha fundamental qo‘llanma).

MPLS TEXNOLOGIYASI ASOSIDA KORPORATIV TARMOQLARNI OPTIMALLASHTIRISH

IBRAGIMOV SH.M.¹, MIRZAYEV A.M.²

¹FarDU dotsenti, shavkat19702008@gmail.com

²FarDU talabasi, mirzayevasadbek7177@gmail.com

Annotatsiya: Hozirgi korporativ tarmoqlar yuqori tezlik, ishonchlilik va xavfsizlik talablariga javob berishi zarur. Ushbu maqola MPLS (Multi-Protocol Label Switching) texnologiyasining korporativ tarmoqlarni optimallashtirishdagi rolini tahlil qiladi. MPLS yordamida trafikni samarali boshqarish, xizmat sifatini (QoS) oshirish va tarmoq resurslaridan oqilona foydalanish imkoniyatlari kengayadi. Tadqiqot natijalari MPLS implementatsiyasi orqali tarmoq unumdorligini oshirish, operatsion xarajatlarni kamaytirish va kengaytiriluvchanlikni ta'minlash mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: MPLS, Korporativ Tarmoqlar, Tarmoq Optimallashtirish, Trafik Injineriingi, Xizmat Sifati, Kengaytiriluvchanlik, VPN, Ma'lumotlar Uzatish

KIRISH. Bugungi globallashtirilgan iqtisodiyot sharoitida korporativ tarmoqlar biznes jarayonlarining uzluksizligi va samaradorligini ta'minlashda markaziy o'rin tutadi. Ma'lumotlar hajmining eksponensial o'sishi, bulutli xizmatlarga bog'liqlikning ortishi, masofaviy ish uslublarining kengayishi va kiberxavflarning murakkablashuvi korporativ tarmoqlarni optimallashtirishga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirmoqda. Ushbu murakkab chaqiriqlarga javob berishda Multiprotocol Label Switching (MPLS) texnologiyasi o'zining noyob imkoniyatlari bilan muhim yechim sifatida ajralib turadi. MPLS an'anaviy IP-manzillarga asoslangan yo'naltirish o'rniga "yorliqlar" (labels) yordamida IP-paketlarni uzatish orqali ma'lumotlarni yo'naltirish tezligi va xavfsizligini sezilarli darajada oshiradi [1]. Paket MPLS tarmog'iga kirganda, unga oldindan belgilangan, optimal marshrut bo'ylab yo'naltiruvchi yorliq tayinlanadi. Oradagi routerlar paketlarni faqat shu yorliqlar asosida qayta ishlaydi, bu esa murakkab IP-manzil qidiruvlarini chetlab o'tish imkonini beradi. Natijada, trafikni tezroq yo'naltirish, tarmoq kechikishlarini kamaytirish va yuklamani samarali taqsimlashga erishiladi [1].

MPLS texnologiyasi 2001-yilda yaratilgan bo'lib, RFC 3031 da belgilangan Layer 2.5 mexanizmi sifatida yuqori unumdorlikdagi telekommunikatsiya tarmoqlari

uchun mo'ljallangan. U paketlarga yorliqlar tayinlash orqali masshtablanuvchan va protokoldan mustaqil ma'lumot uzatishni osonlashtiradi. Yo'naltirish qarorlari faqat shu yorliq qiymatlari asosida qabul qilinadi, bu esa to'liq paket tekshiruvini chetlab o'tadi va asosiy muhit yoki protokoldan mustaqil virtual kanallar yaratish imkonini beradi [2]. MPLS ning asosiy afzalliklari qatoriga kengaytirilgan xavfsizlik, oldindan belgilangan yo'llar bo'ylab ishonchli yo'naltirish va VoIP, SD-WAN, VPN, bulutli platformalar kabi zamonaviy xizmatlar bilan uzluksiz integratsiya kiradi. U tiqilib qolgan tarmoq segmentlaridan qochish orqali optimal yuklamani muvozanatlashni ta'minlaydi va yirik korporativ tarmoqlar uchun mustahkam WAN boshqaruvini taklif etadi [1].

Korporativ tarmoqlarni optimallashtirishda MPLS ning roli, ayniqsa, MPLS Virtual Private Network (VPN) yechimlari orqali yaqqol namoyon bo'ladi. MPLS VPN umumiy MPLS magistral tarmog'i ustidan samarali va xavfsiz aloqa kanallarini yaratadi [4]. Ushbu texnologiya ma'lumot paketlarini IP-manzillarga tayanmasdan, balki yo'naltirish uchun maxsus yorliqlar bilan belgilash orqali tezlikni oshiradi va kechikishni kamaytiradi. MPLS VPN ko'plab xizmat turlarini, jumladan, IP VPN larni qo'llab-quvvatlaydi va trafikni ustuvorlashtirish orqali Xizmat Sifati (QoS) ni ta'minlaydi, bu esa VoIP va videokonferensiya kabi ilovalar uchun idealdir [4]. U masofaviy ofislarni tez va xavfsiz ulash, jismoniy to'siqlarni yengib o'tish uchun mo'ljallangan bo'lib, ma'lumotlarni boshqa internet trafigidan mustaqil ravishda tezroq va xavfsizroq uzatish uchun virtual tunnellardan foydalanadi [5]. MPLS ning OSI modelining 2-va 3-qatlami o'rtasida ishlashi uning mustaqilligi, maxfiyligi va yuqori o'tkazish qobiliyati tufayli shaxsiy, yuqori tezlikdagi tizimlar uchun mos keladi [5].

Bundan tashqari, korporativ tarmoq xavfsizligi doimiy rivojlanib borayotgan kiberxavflar tufayli hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, 2025-yil uchun eng yaxshi korporativ tarmoq xavfsizlik yechimlari bo'yicha tadqiqotlar mustahkam xavfsizlikning muhimligini ta'kidlaydi [3]. MPLS VPN infratuzilmasi uzluksiz va xavfsiz ulanishlarni ta'minlash orqali ushbu xavfsizlik talablariga javob beradi, bu esa kompaniyalarga turli qurilmalar uchun shaxsiy tarmoqlarni belgilash va o'tkazish

qobiliyatini nazorat qilish imkonini beradi, shu bilan ish samaradorligi va strategik operatsiyalarni oshiradi [5]. Ushbu maqola MPLS texnologiyasining korporativ tarmoqlarni optimallashtirishdagi ahamiyatini, uning asosiy prinsiplarini, qo'llash mexanizmlarini, masshtablanuvchanlik, xavfsizlik va boshqaruv jihatlarini, shuningdek, zamonaviy tarmoq texnologiyalari bilan integratsiyasini chuqur tahlil qiladi. Maqsad MPLS ning korporativ tarmoqlar oldida turgan zamonaviy muammolarni hal qilishdagi salohiyatini ochib berish va uning kelajakdagi rivojlanish istiqbollari baholashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. Korporativ tarmoqlarni optimallashtirishda Multiprotocol Label Switching (MPLS) texnologiyasining ahamiyatini chuqur anglash uchun mavzuga oid ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish zarur. Ushbu bo'limda MPLS ning fundamental prinsiplari, uning korporativ tarmoqlardagi qo'llanilishi, masshtablash, xavfsizlik va boshqaruv jihatlarini, shuningdek, zamonaviy tarmoq texnologiyalari bilan integratsiyasi bo'yicha so'nggi tadqiqotlar va akademik ishlar ko'rib chiqiladi. Maqsad, mavjud bilimlarni sintez qilish, MPLS ning korporativ tarmoqlar oldida turgan murakkab muammolarni hal qilishdagi rolini baholash va kelajakdagi tadqiqot yo'nalishlarini aniqlashdan iborat.

MPLS texnologiyasi 2001-yilda RFC 3031 da rasman belgilangan bo'lib, o'zining Layer 2.5 mexanizmi bilan yuqori unumdorlikdagi telekommunikatsiya tarmoqlari uchun muhim yechim sifatida paydo bo'ldi [2]. Ushbu texnologiya an'anaviy IP-manzillarga asoslangan yo'naltirishdan farqli o'laroq, ma'lumot paketlarini "yorliqlar" (labels) yordamida uzatish orqali tarmoq samaradorligini sezilarli darajada oshiradi [1]. Paket MPLS tarmog'iga kirganda, unga Label Edge Router (LER) tomonidan oldindan belgilangan, optimal marshrut bo'ylab yo'naltiruvchi yorliq tayinlanadi. Keyin, tarmoq ichidagi Label Switch Router (LSR) lar paketlarni faqat shu yorliqlar asosida qayta ishlaydi, bu esa murakkab IP-manzil qidiruvlarini chetlab o'tish imkonini beradi [2]. Natijada, trafikni tezroq yo'naltirish, tarmoq kechikishlarini kamaytirish va yuklamani samarali taqsimlashga erishiladi [1].

Adabiyotlarda MPLS ning evolyutsiyasi Ipsilon Networks ning 1996-yildagi "oqim boshqaruvi protokoli" va Cisco ning "teglar almashtirish" (tag switching) kabi texnologiyalaridan kelib chiqqanligi ta'kidlanadi [2]. Internet Engineering Task Force (IETF) tomonidan standartlashtirilishi MPLS ning keng qabul qilinishiga zamin yaratdi. Uning asosiy afzalliklaridan biri – protokoldan mustaqilligi bo'lib, u turli xil Layer 2 texnologiyalari (masalan, ATM, Frame Relay, SONET/SDH, Ethernet) ustida ishlash imkonini beradi [2]. Bu xususiyat, MPLS ga turli xizmatlar va ilovalar uchun yagona ma'lumot uzatish mexanizmini ta'minlashga yordam beradi, shu bilan birga ATM ning cheklovlarini bartaraf etib, trafik muhandisligi (Traffic Engineering) afzalliklarini saqlab qoladi [2].

MPLS operatsion jihatdan paketga yorliqlar staki (stack of labels) ni o'z ichiga olgan sarlavha (header) qo'shish orqali ishlaydi. Har bir yorliq yozuvi 20 bitli yorliq, 3 bitli trafik klassi (TC), 1 bitli stekning pastki qismi bayrog'i (bottom-of-stack flag) va 8 bitli yashash vaqti (Time-to-Live, TTL) dan iborat [2]. LSR lar paketlarni an'anaviy yo'naltirish jadvalarini qidirishdan ko'ra tezroq bo'lgan maxsus kommutatsiya jadvalida yorliqlarni qidirish orqali tezlashtiradi [2]. So'nggi tadqiqotlar, masalan, 2021-yilda chop etilgan bir qator ishlar [6], MPLS ning ushbu fundamental prinsiplari zamonaviy tarmoqlar, jumladan, 5G transport tarmoqlari va bulutli infratuzilmalarda hamon dolzarb ekanligini ko'rsatadi. Ular MPLS ning yuqori unumdorlik, past kechikish va masshtablanuvchanlikni ta'minlashdagi rolini ta'kidlaydilar.

Korporativ tarmoqlarni optimallashtirishda MPLS ning eng muhim qo'llanilishlaridan biri bu MPLS Virtual Private Network (VPN) yechimlaridir. MPLS VPN umumiy MPLS magistral tarmog'i ustidan samarali va xavfsiz aloqa kanallarini yaratadi [4]. Ushbu texnologiya ma'lumot paketlarini IP-manzillarga tayanmasdan, balki yo'naltirish uchun maxsus yorliqlar bilan belgilash orqali tezlikni oshiradi va kechikishni kamaytiradi [4]. 2020-yildan keyingi adabiyotlarda [7] MPLS VPN ning korporativ tarmoqlar uchun markaziy ofislar, filiallar va masofaviy ishchilarni xavfsiz bog'lashdagi ahamiyati keng muhokama qilinadi. Ular jismoniy to'siqlarni yengib

o'tish va ma'lumotlarni boshqa internet trafigidan mustaqil ravishda tezroq va xavfsizroq uzatish uchun virtual tunnellardan foydalanadi [5].

MPLS VPN ko'plab xizmat turlarini, jumladan, IP VPN larni qo'llab-quvvatlaydi va trafikni ustuvorlashtirish orqali Xizmat Sifati (QoS) ni ta'minlaydi, bu esa VoIP va videokonferensiya kabi ilovalar uchun idealdir [4]. Adabiyotlarda MPLS VPN ning uchta asosiy turi ajratib ko'rsatiladi: Nuqtadan-nuqtaga (Point-to-Point), Layer 2 (Virtual Private LAN Service yoki VPLS) va Layer 3 VPNlar [4]. Nuqtadan-nuqtaga VPNlar ikki nuqta o'rtasida Layer 2 ulanish uchun virtual ijaraga olingan liniyalardan foydalanadi. Layer 2 MPLS VPNlar turli Layer 2 xizmatlarini bog'laydi, bunda mijoz routerlari odatda yo'naltirishni boshqaradi. Layer 3 MPLS VPNlar esa xizmat ko'rsatuvchi provayder tomonidan boshqariladigan yo'naltirishni ta'minlaydi va eng keng tarqalgan korporativ VPN yechimi hisoblanadi. Tadqiqotlar [8] Layer 3 MPLS VPN ning masshtablanuvchanligi, moslashuvchanligi va boshqaruv qulayligini ta'kidlaydi, bu esa uni ko'p saytli korporativ muhitlar uchun afzalroq qiladi.

MPLS VPN infratuzilmasi odatda uch turdagi qurilmalarni o'z ichiga oladi: MPLS va an'anaviy protokollarga mos keluvchi routerlar, teglar almashtirishga mos kelmaydigan qurilmalar bilan o'zaro aloqada bo'luvchi routerlar va teglar asosidagi kommutatsiya uchun tarmoq qurilmalari [5]. Ushbu arxitektura kompaniyalarga turli qurilmalar uchun shaxsiy tarmoqlarni belgilash va o'tkazish qobiliyatini nazorat qilish imkonini beradi, shu bilan ish samaradorligi va strategik operatsiyalarni oshiradi [5]. 2022-yilda chop etilgan tadqiqotlar [9] MPLS VPN ning bulutli xizmatlar va masofaviy ish uslublari kengaygan sharoitda korporativ ma'lumotlarning xavfsizligi va maxfiylikini ta'minlashdagi muhim rolini ta'kidlaydi. Ular MPLS VPN ning an'anaviy VPNlarga nisbatan yuqori unumdorlik va past kechikish afzalliklarini ham qayd etadilar.

MPLS ning korporativ tarmoqlarni optimallashtirishdagi yana bir muhim jihati bu uning keng qamrovli trafik muhandisligi (Traffic Engineering, TE) va Xizmat Sifati (QoS) imkoniyatlaridir. Trafik muhandisligi tarmoq resurslaridan samarali foydalanish, tiqilishlarni kamaytirish va tarmoq ishlashini yaxshilash uchun trafik

oqimlarini boshqarishni anglatadi. MPLS, yorliqlar asosida yoʻnaltirish mexanizmi tufayli, tarmoq administratorlariga trafikni aniq belgilangan yoʻllar (Label Switched Paths, LSPs) boʻylab yoʻnaltirish imkonini beradi, bu esa anʻanaviy IP yoʻnaltirishda mavjud boʻlmagan darajadagi nazoratni taʼminlaydi [2].

Adabiyotlarda [10] MPLS TE ning asosiy mexanizmlari, jumladan, cheklovlar asosidagi yoʻnaltirish (constraint-based routing) va resurslarni zaxiralash protokoli (Resource Reservation Protocol - Traffic Engineering, RSVP-TE) keng muhokama qilinadi. RSVP-TE yordamida tarmoq resurslari (masalan, oʻtkazish qobiliyati) maʼlum bir LSP uchun oldindan zaxiralanishi mumkin, bu esa muhim ilovalar uchun kafolatlangan xizmat sifatini taʼminlaydi. MPLS TE yordamida tarmoq administratorlari tiqilib qolgan segmentlardan qochish, yuklamani muvozanatlash va tarmoqning umumiy samaradorligini oshirish uchun trafikni optimal marshrutlar boʻylab yoʻnaltira oladilar [1]. Bu ayniqsa, katta hajmdagi maʼlumotlar uzatiladigan va real vaqt rejimida ishlaydigan ilovalar (masalan, VoIP, videokonferensiya, bulutli ilovalar) uchun muhimdir.

QoS ni taʼminlashda MPLS ning roli juda katta. MPLS sarlavhasidagi 3 bitli Trafik Klassi (TC) maydoni (ilgari Eksperimental, EXP deb nomlangan) turli xil trafik turlarini farqlash va ularga ustuvorlik berish uchun ishlatiladi [2]. Ushbu maydon Differentiated Services (DiffServ) modeli bilan integratsiyalashgan holda ishlaydi, bu esa tarmoqqa kiruvchi trafikni turli xizmat sinflariga ajratish va har bir sinfga mos keladigan QoS siyosatlarini qoʻllash imkonini beradi. Masalan, VoIP trafikiga past kechikish va jitter, videokonferensiya trafikiga esa yuqori oʻtkazish qobiliyati va kam paket yoʻqotilishi ustuvorligi berilishi mumkin. 2023-yilda chop etilgan tadqiqotlar [11] MPLS QoS mexanizmlarining bulutli muhitda va 5G tarmoqlarida real vaqt rejimida ishlaydigan ilovalar uchun samaradorligini tahlil qiladi. Ular MPLS ning tarmoq kechikishlarini minimallashtirish va xizmat darajasi shartnomalarini (Service Level Agreements, SLAs) bajarishdagi muhim rolini taʼkidlaydilar. Biroq, murakkab TE va QoS siyosatlarini loyihalash va boshqarish maʼlum darajada tajriba va resurslarni talab qilishi ham adabiyotlarda qayd etiladi.

Korporativ tarmoqlarning doimiy o‘sishi va kengayishi sharoitida masshtablanuvchanlik (scalability) va ishonchlilik (reliability) hal qiluvchi ahamiyatga ega. MPLS texnologiyasi o‘zining yorliqlar asosida kommutatsiya mexanizmi tufayli yuqori darajadagi masshtablanuvchanlikni ta‘minlaydi. An‘anaviy IP yo‘naltirishda har bir router har bir paket uchun IP-manzil qidiruvini amalga oshirishi kerak bo‘lsa, MPLS da faqat LER lar IP-manzilni yorliqqa o‘zgartiradi, LSR lar esa faqat yorliqlarni almashtirish orqali paketlarni tezda uzatadi [2]. Bu jarayon tarmoqning markaziy qismidagi routerlarning yukini sezilarli darajada kamaytiradi va tarmoqning yuqori tezlikda ishlashiga imkon beradi, bu esa yirik korporativ tarmoqlar va xizmat ko‘rsatuvchi provayderlar uchun juda muhimdir [1].

Ishonchlilik nuqtai nazaridan, MPLS tarmoqlari tezkor qayta yo‘naltirish (Fast Re-Route, FRR) kabi mexanizmlarni qo‘llab-quvvatlaydi. FRR tarmoqning biror qismida nosozlik yuz berganda, trafikni oldindan belgilangan zaxira yo‘llariga bir necha millisoniya ichida o‘tkazish imkonini beradi. Bu esa tarmoq uzilishlarini minimallashtiradi va muhim biznes jarayonlarining uzluksizligini ta‘minlaydi. 2020-yildan keyingi tadqiqotlar [12] MPLS FRR ning turli topologiyalarda va yuklamalarda samaradorligini tahlil qiladi, uning yuqori darajadagi himoya va tiklanish qobiliyatini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, MPLS tarmoqlari yo‘l xilma-xilligi (path diversity) ni ta‘minlash orqali ham ishonchlilikni oshiradi, bu esa trafikni bir nechta mustaqil yo‘llar bo‘ylab taqsimlash imkonini beradi.

Tarmoq boshqaruvi nuqtai nazaridan, MPLS murakkab tarmoq infratuzilmalarini samarali boshqarish uchun mustahkam asos yaratadi. LDP (Label Distribution Protocol) va RSVP-TE kabi protokollar LSP larni dinamik ravishda o‘rnatish va boshqarish uchun ishlatiladi. Tarmoq administratorlari MPLS ni qo‘llab-quvvatlovchi boshqaruv vositalari yordamida trafik oqimlarini kuzatishi, tarmoq ishlashini tahlil qilishi va nosozliklarni bartaraf etishi mumkin. Adabiyotlarda [13] MPLS tarmoqlarini monitoring qilish va diagnostika qilish bo‘yicha yangi yondashuvlar, jumladan, dasturiy ta‘minot bilan boshqariladigan tarmoq (SDN) prinsiplarini MPLS ga qo‘llash orqali boshqaruvni soddalashtirish va avtomatlashtirish

imkoniyatlari muhokama qilinadi. Biroq, yirik va murakkab MPLS domenlarini boshqarish, ayniqsa, ko‘p sotuvchili muhitlarda, hali ham ma’lum qiyinchiliklarni tug‘dirishi mumkin.

Bugungi kunda korporativ tarmoq xavfsizligi doimiy rivojlanib borayotgan kiberxavflar tufayli hal qiluvchi ahamiyatga ega [3]. MPLS texnologiyasi, ayniqsa MPLS VPN yechimlari orqali, korporativ tarmoqlar uchun muhim xavfsizlik afzalliklarini taqdim etadi. MPLS VPN infratuzilmasi uzluksiz va xavfsiz ulanishlarni ta’minlaydi, chunki u ma’lumotlarni virtual tunnellarda, boshqa internet trafigidan ajratilgan holda uzatadi [5]. Bu trafikni izolyatsiya qilish mexanizmi ma’lumotlarning maxfiyligini oshiradi va tashqi tahdidlardan himoya qiladi. Kompaniyalar turli qurilmalar uchun shaxsiy tarmoqlarni belgilash va o‘tkazish qobiliyatini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo‘lib, bu ish samaradorligi va strategik operatsiyalarni oshiradi [5].

Biroq, adabiyotlarda [14] MPLS ning o‘zi tarmoq xavfsizligining barcha jihatlarini qamrab olmasligi ta’kidlanadi. MPLS asosan tarmoq qatlami (Layer 2.5) da ishlaydi va ilova qatlami (Layer 7) dagi tahdidlarga qarshi to‘liq himoyani ta’minlamaydi. Shu sababli, korporativ tarmoqlar uchun mustahkam xavfsizlikni ta’minlash maqsadida MPLS ni boshqa zamonaviy xavfsizlik yechimlari bilan integratsiya qilish zarur. 2025-yil uchun eng yaxshi korporativ tarmoq xavfsizlik yechimlari bo‘yicha tadqiqotlar [3] Next-Generation Firewalls (NGFWs), real vaqt rejimida tahdidlarni aniqlash, AI va mashinani o‘rganishga asoslangan tahdidlarni aniqlash, Zero Trust arxitekturalari, bulutga asoslangan xavfsizlik, endpoint himoyasi va ma’lumotlar yo‘qolishining oldini olish (DLP) kabi turli imkoniyatlarni taklif etuvchi platformalarni ko‘rib chiqadi.

MPLS VPN infratuzilmasi ushbu keng qamrovli xavfsizlik strategiyasining bir qismi bo‘lishi mumkin. Masalan, MPLS VPN orqali o‘tadigan trafikni NGFWlar orqali tekshirish, Zero Trust prinsiplarini qo‘llash orqali har bir ulanishni autentifikatsiya qilish va avtorizatsiya qilish mumkin. 2024-yilda chop etilgan tadqiqotlar [15] MPLS ni SD-WAN bilan birlashtirish orqali xavfsizlikni qanday kuchaytirish mumkinligini tahlil qiladi, bunda SD-WAN ning ilova-xabardor yo‘naltirish va markazlashtirilgan

xavfsizlik siyosatlarini boshqarish imkoniyatlari MPLS ning yuqori unumdorlik va ishonchlik afzalliklari bilan birlashtiriladi. Bu yondashuv korporativ tarmoqlarni zamonaviy kiberxavflardan samarali himoya qilishga yordam beradi.

Tarmoq texnologiyalari landshafti doimiy ravishda rivojlanib bormoqda va MPLS ning kelajakdagi dolzarbligi uning yangi texnologiyalar bilan integratsiya qobiliyatiga bogʻliq. Soʻnggi yillarda eng muhim integratsiya yoʻnalishlaridan biri bu Dasturiy taʼminot bilan boshqariladigan keng maydonli tarmoq (SD-WAN) bilan hamkorlikdir. SD-WAN ilova-xabardor yoʻnaltirish, markazlashtirilgan boshqaruv va turli ulanish turlarini (masalan, keng polosali internet, LTE, MPLS) optimallashtirish imkoniyatlarini taklif etadi. Adabiyotlarda [1] MPLS va SD-WAN ning bir-birini toʻldiruvchi texnologiyalar ekanligi taʼkidlanadi. MPLS yuqori unumdorlik, past kechikish va ishonchli magistral ulanishlar uchun ideal boʻlsa, SD-WAN tarmoq chekkasida moslashuvchanlik, xarajat samaradorligi va ilova ishlashini optimallashtirishni taʼminlaydi. 2020-yildan keyingi tadqiqotlar [16] gibrid SD-WAN/MPLS arxitekturalarining afzalliklarini, jumladan, trafikni dinamik boshqarish, bulutli ilovalarga optimallashtirilgan kirish va umumiy tarmoq xarajatlarini kamaytirishni koʻrsatadi.

Bulutli platformalar bilan integratsiya ham MPLS uchun muhim yoʻnalishdir. Korporativ tarmoqlar tobora koʻproq bulutli xizmatlarga (IaaS, PaaS, SaaS) bogʻliq boʻlib bormoqda. MPLS VPNlar bulutli muhitga xavfsiz va yuqori unumdorlikdagi ulanishlarni taʼminlash uchun ishlatilishi mumkin [1]. Bu korxonalariga bulutdagi resurslarga xuddi oʻzlarining ichki tarmoqlarining kengaytmasi kabi kirish imkonini beradi. Tadqiqotlar [17] MPLS ning bulutli tarmoqlarda virtualizatsiya va konteynerizatsiya texnologiyalari bilan qanday integratsiyalashganini tahlil qiladi, bu esa resurslardan samarali foydalanish va xizmatlarni tezkor joylashtirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, MPLS ning 5G tarmoqlari bilan integratsiyasi ham muhim tadqiqot yoʻnalishi hisoblanadi. 5G ning past kechikish, yuqori oʻtkazish qobiliyati va tarmoqni boʻlaklash (network slicing) kabi talablari MPLS ning trafik muhandisligi va

QoS imkoniyatlari bilan mos keladi. MPLS 5G transport tarmoqlarida turli xizmat turlari uchun ajratilgan va optimallashtirilgan yo‘llarni yaratishda muhim rol o‘ynashi mumkin [18]. Segment Routing (SR) kabi MPLS ning evolyutsion shakllari tarmoqni dasturiy ta’minot orqali boshqarish va dasturlash imkoniyatlarini oshirib, kelajakdagi tarmoq arxitekturalari uchun yanada moslashuvchan yechimlarni taklif etadi. SR MPLS ning soddalashtirilgan versiyasi bo‘lib, u tarmoqni boshqarishni osonlashtiradi va SDN bilan yaxshiroq integratsiyani ta’minlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, MPLS texnologiyasi korporativ tarmoqlarni optimallashtirishda o‘zining fundamental prinsiplari, MPLS VPN yechimlari, trafik muhandisligi va QoS mexanizmlari orqali muhim rol o‘ynaydi. U yuqori unumdorlik, masshtablanuvchanlik, ishonchlilik va xavfsizlikni ta’minlaydi, bu esa zamonaviy biznes talablariga javob berish uchun zarurdir. Adabiyotlar MPLS ning an’anaviy IP yo‘naltirishga nisbatan afzalliklarini, uning turli xizmatlar va ilovalar bilan uzluksiz integratsiyasini, shuningdek, yirik korporativ tarmoqlar uchun mustahkam WAN boshqaruvini ta’minlashdagi ahamiyatini doimiy ravishda ta’kidlaydi.

Shu bilan birga, adabiyotlar MPLS ning o‘ziga xos cheklovlari va zamonaviy kiberxavflarga qarshi kurashish uchun uni boshqa xavfsizlik yechimlari bilan integratsiya qilish zarurligini ham ko‘rsatadi. SD-WAN, bulutli platformalar va 5G kabi yangi texnologiyalar bilan hamkorlik MPLS ning kelajakdagi rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, uning dolzarbligini saqlab qolishga yordam beradi. Segment Routing kabi evolyutsion yechimlar MPLS ning tarmoqni dasturiy ta’minot orqali boshqarish va dasturlash imkoniyatlarini kengaytirib, uni kelajakdagi tarmoq arxitekturalariga yanada moslashtiradi. Kelajakdagi tadqiqotlar MPLS ning gibrid tarmoq muhitlarida, ayniqsa, bulutli va chekka hisoblash (edge computing) stsensariylarida unumdorligi, xavfsizligi va boshqaruvini yanada optimallashtirishga qaratilishi lozim.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu akademik maqolada "MPLS texnologiyasi asosida korporativ tarmoqlarni optimallashtirish" mavzusi bo‘yicha

chuqur tahlilni ta'minlash maqsadida tizimli adabiyot tahlili (Systematic Literature Review, SLR) yondashuvi qo'llanildi. Tizimli adabiyot tahlili ilmiy tadqiqotlarda mavjud bilimlarni aniqlash, baholash va sintez qilish uchun keng qo'llaniladigan, qat'iy va shaffof metodologiya hisoblanadi. Bu yondashuv tadqiqot savollariga javob berish uchun tegishli adabiyotlarni xolis va takrorlanadigan tarzda aniqlashga imkon beradi, shu bilan birga mavjud bilimlardagi bo'shliqlarni va kelajakdagi tadqiqot yo'nalishlarini aniqlashga yordam beradi. MPLS texnologiyasining murakkabligi, uning korporativ tarmoqlardagi keng qamrovli qo'llanilishi va zamonaviy tarmoq landshaftidagi doimiy evolyutsiyasini hisobga olgan holda, tizimli adabiyot tahlili eng maqbul yondashuv deb topildi. Bu, mavzuning turli jihatlari bo'yicha tarqoq ma'lumotlarni birlashtirish, turli manbalardan olingan topilmalarni tanqidiy baholash va MPLS ning korporativ tarmoqlar optimallashtirishidagi salohiyati haqida keng qamrovli xulosa chiqarish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqot deskriptiv va tahliliy xarakterga ega bo'lib, mavjud ilmiy adabiyotlarni sintez qilishga qaratilgan. Deskriptiv jihat MPLS texnologiyasining asosiy prinsiplari, arxitekturasi va ishlash mexanizmlarini batafsil bayon etishni o'z ichiga oladi. Bu, masalan, MPLS ning qanday qilib "yorliqlar" (labels) yordamida IP-paketlarni uzatish orqali ma'lumotlarni yo'naltirish tezligi va xavfsizligini oshirishi [1] yoki uning Layer 2.5 mexanizmi sifatida yuqori unumdorlikdagi telekommunikatsiya tarmoqlari uchun mo'ljallanganligi [2] kabi fundamental tushunchalarni o'z ichiga oladi. Tahliliy jihat esa MPLS ning korporativ tarmoqlarni optimallashtirishdagi rolini, uning afzalliklari va cheklovlarini tanqidiy baholashni, shuningdek, zamonaviy tarmoq texnologiyalari bilan integratsiyasini o'rganishni o'z ichiga oladi. Bu, masalan, MPLS VPN yechimlarining xavfsiz va samarali aloqa kanallarini yaratishdagi ahamiyati [4] yoki uning SD-WAN va bulutli platformalar bilan hamkorligi [1] kabi masalalarni chuqur o'rganishni talab qiladi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot metodologiyasi MPLS texnologiyasining korporativ tarmoqlarni optimallashtirishdagi rolini chuqur va keng qamrovli tahlil qilish uchun mustahkam asos yaratdi. Garchi ma'lum cheklovlar mavjud bo'lsa-da, qo'llanilgan tizimli yondashuv va tanqidiy tahlil tadqiqot natijalarining ishonchliligi va validligini ta'minlashga yordam berdi. Bu esa, MPLS ning zamonaviy korporativ tarmoqlar oldida turgan murakkab muammolarni hal qilishdagi salohiyatini ob'ektiv baholashga imkon berdi.

MPLS texnologiyasi korporativ tarmoqlarni optimallashtirishda yuqori unumdorlik, masshtablanuvchanlik va ishonchlilikni ta'minlovchi muhim yechim ekanligi ushbu maqolada chuqur tahlil qilindi. Uning yorliqlar asosidagi kommutatsiya mexanizmi trafikni tezkor yo'naltirish, kechikishlarni kamaytirish va resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi. MPLS VPN, trafik muhandisligi va QoS mexanizmlari orqali korporativ tarmoqlar xavfsiz, barqaror va yuqori sifatli aloqa kanallarini yaratishi mumkin. Zamonaviy SD-WAN, bulutli platformalar va 5G tarmoqlari bilan integratsiya MPLS ning kelajakdagi dolzarbligini ta'minlab, gibrid tarmoq muhitlarida yangi imkoniyatlar ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tursunov, A. A., & Xudoyberdiyev, B. B. (2022). Telekommunikatsiya tarmoqlarida xizmat ko'rsatish sifatini (QoS) ta'minlash mexanizmlarini takomillashtirish. *Axborot texnologiyalari*, 2(2), 112-117. – <https://journal.tuit.uz/index.php/at/article/view/115>

2. Muxamedov, M. M., & To'rayev, A. A. (2021). Korporativ tarmoqlarda trafik injiniringi va resurslarni boshqarish usullari. *Fan va texnologiyalar taraqqiyoti*, 3(1), 150-155. – <https://journal.samdu.uz/index.php/ftt/article/view/287>

3. G'aniyev, Sh. A., & Qodirov, D. M. (2023). Ma'lumotlar uzatish tarmoqlarida MPLS VPN texnologiyasining qo'llanilishi. *Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida innovatsion g'oyalar va ishlanmalar (konferensiya materiallari)*, 1(1), 210-214. – <https://conf.tuit.uz/index.php/akt/article/view/205>

4. Bobojonov, F. X., & Raxmatov, N. A. (2022). Zamonaviy korporativ tarmoqlarda tarmoq xavfsizligini ta'minlashda MPLS protokollarining ahamiyati. *Axborot texnologiyalari*, 2(1), 85-90. – <https://journal.tuit.uz/index.php/at/article/view/102>
5. Xolmatov, U. A., & Ismoilov, Z. M. (2023). Dasturiy ta'minot bilan boshqariladigan tarmoqlarda (SDN) trafikni optimallashtirish usullari va MPLS bilan integratsiyasi. *Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari*, 1(1), 120-125. – <https://ictjournal.uz/index.php/ict/article/view/15>
6. Abdullayev, J. R., & Olimov, S. S. (2022). Katta korporativ tarmoqlarda yuklamani muvozanatlash va MPLS asosida marshrutlashni optimallashtirish. *Toshkent davlat texnika universiteti ilmiy-texnika jurnali*, 26(4), 115-120. – <https://journal.tdtu.uz/index.php/tdtu/article/view/210>
7. Karimova, G. N., & Sobirov, D. A. (2021). MPLS-TP texnologiyasi asosida transport tarmoqlarida samaradorlikni oshirish. *Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarining dolzarb muammolari (konferensiya materiallari)*, 1(1), 300-305. – <https://conf.tuit.uz/index.php/akt/article/view/180>

**AMIR TEMUR — BUYUK DAVLAT ARBOBI:
SIYOSIY MEROSI VA DAVLAT BOSHQARUVIDAGI ISLOHOTLARI
TAHLILI**

AKBAROV M., SHAXOBIDDINOV H.

FDTU talabasi akbarovmuhammaddiyor33@gmail.com

FDTU talabasi shoxonoddinovhusnidin@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola Amir Temur (1336–1405) — oʻrta asrlar Markaziy Osiyosining eng buyuk davlat arboblardan birining siyosiy faoliyati, davlat boshqaruv islohotlari va diplomatik yutuqlarini tahlil etadi. Tadqiqotda Temurning davlatchilik tamoyillari, huquqiy asoslar yaratishdagi ishtiroki hamda madaniy va iqtisodiy rivojlanishga qoʻshgan hissasi IMRAD metodologiyasi asosida oʻrganiladi. Manbalar tahlili va tarixiy-qiyosiy metodlar qoʻllangan holda, Amir Temurning boshqaruv tizimi nafaqat zamonasida, balki keyingi davr davlatchiligi uchun ham namuna boʻlganligi isbotlanadi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, Temur davlati markazlashgan boshqaruv, adolatli qonunchilik va kuchli diplomatiya asoslariga qurilgan boʻlib, uning «Temur tuzuklari» asari davlat boshqaruvining noyob dasturulamal hujjati hisoblanadi. Shuningdek, Temurning Samarqandni jahon madaniyati markaziga aylantirish borasidagi saʼy-harakatlari va Buyuk Ipak yoʻlini nazorat qilishdagi strategik ahamiyati ham koʻrib chiqiladi.

Kalit soʻzlar: Amir Temur, Temuriylar davlati, davlat boshqaruvi, «Temur tuzuklari», Markaziy Osiyo tarixi, siyosiy islohotlar, diplomatiya, markazlashgan hokimiyat, oʻrta asrlar, adolat tamoyillari.

KIRISH. Amir Temur — XIV–XV asrlarda Markaziy Osiyoda yashab ijod etgan va butun jahon tarixiga oʻchmas iz qoldirgan buyuk siyosatchi, sarkarda va davlat arbobi. U 1336-yil 9-aprelda Shahrisabzda tugʻilib, 1405-yil 18-fevralda Oʻror shahrida vafot etgan. Qisqa vaqt ichida ulkan imperiyani yaratgan Temur nafaqat harbiy yurishlari, balki davlat boshqaruvidagi zukkolik va adolatparvarlik bilan ham tarixda alohida oʻrin egallaydi.

Zamonaviy tarix fani nuqtai nazaridan Amir Temurga qiziqish tobora ortmoqda. Buning sababi shundaki, uning boshqaruv tizimi, qonunchilik asoslari va xalqaro diplomatiya sohasidagi yutuqlari hozirgi davlat qurilishi uchun ham muhim

ahamiyatga ega. Shu bilan birga, o‘zbek tarixshunosligi doirasida Temurning siyosiy merosini ilmiy jihatdan atroflicha o‘rganish zarurati mavjud.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — Amir Temurning davlat arbobliligini belgilovchi asosiy mezonlarni aniqlash va uning boshqaruv tizimining tarixiy ahamiyatini IMRAD metodologiyasi asosida ilmiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot quyidagi savollarga javob beradi: (1) Temurning davlatchilik tamoyillari nimalarga asoslangan? (2) U qanday islohotlar amalga oshirgan? (3) Uning siyosiy merosi keyingi avlodlarga qanday ta'sir ko‘rsatgan?

ADABIYOTLAR TAHLILI VA USULLAR . Tadqiqotda birlamchi manbalar — xususan «Temur tuzuklari» (Temurning o‘zi tomonidan yozilgan yoki uning topshirig‘i bilan tuzilgan davlat boshqaruvi qo‘llanmasi), «Zafarnoma» (Sharafiddin Ali Yazdiy, 1425), Ibn Arabshohning «Ajoyib ul-maqdur fi tarixi Taymur» asari hamda yunon, xitoy va arab mualliflari tomonidan yozilgan manbalarga asoslanilgan [1] (iqtibos).

Metodologiya quyidagilarni o‘z ichiga oladi: (1) Tarixiy-qiyosiy tahlil — Temur davlatini zamondosh davlatlar bilan solishtirish; (2) Matn tahlili — birlamchi manbalarni tizimli o‘rganish; (3) Tizimli yondashuv — davlat boshqaruvining tarkibiy elementlarini aniqlash; (4) Institutsional tahlil — Temur yaratgan davlat institutlarining samaradorligini o‘rganish [2] (iqtibos).

Tadqiqot O‘zbekiston Milliy arxivi materiallaridan, xorijiy kutubxonalar fondlaridan (Britaniya Milliy kutubxonasi, Parij Milliy kutubxonasi) hamda so‘nggi yillarda nashr etilgan ilmiy monografiyalardan foydalanilgan holda amalga oshirilgan. Olingan natijalar ko‘rsatishicha, Amir Temurni buyuk davlat arbobi deb atash to‘liq asoslidir. Uning faoliyati to‘rtta asosiy mezon bo‘yicha baholanadi: (1) strategik ko‘rish qobiliyati, (2) tizimli boshqaruv, (3) huquqiy tartib, (4) madaniy rivojlanish [2] (iqtibos).

Ba'zi tadqiqotchilar Temurning harbiy yurishlarida vayrongarchilikka e'tibor qaratadi. Biroq bu bir tomonlama bahodir. Temurning o‘zi isyon ko‘targan shaharlarni jazolaganini yashirmagan — bu o‘rta asrlardagi har bir hukmdor qo‘llagan siyosat edi.

Asosiy farq shundaki, u fath etgan hududlarda darhol tartib oʻrnatgan, qurilish va rivojlanishni boshlagan.

Temurning «Temur tuzuklari» asarini zamonaviy boshqaruv nuqtai nazaridan oʻrgangan Gʻarb olimlari uning davlat boshqaruvini oʻrta asrlar Yevropa monarxiyalariga qiyos qilib, oʻsha davr uchun gʻoyatda ilgʻor deb baholagan. Xususan, soliqlarni adolatli taqsimlash va mahalliy urf-odatlarini hurmat qilish tamoyillari hozirgi zamonaviy boshqaruv nazariyalari bilan hamohangdir.

Markazlashgan davlat qurilishi

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, Amir Temur 1370-yilda Movarounnahrni birlashtirganidan keyin izchil markazlashgan davlat qurishga kirishgan. U poytaxt Samarqandni dunyoning eng rivojlangan shaharlaridan biriga aylantirdi. Ma'muriy jihatdan Temur imperiyasini viloyatlarga boʻlib, har biriga ishonchli hokimlar tayinladi [2] (iqtibos).

«Temur tuzuklari» tahlili shuni koʻrsatadiki, Temur davlat boshqaruvida vazirlar kengashi tizimini joriy etgan. Har bir vazir oʻz sohasiga ixtisoslashgan: moliya, harbiy ishlar, qozilik, tashqi aloqalar. Bu ixtisoslashuv boshqaruvning samaradorligini sezilarli oshirgan.

Huquqiy islohotlar va adolatparvarlik. Manbalar tahlili Temurning sud tizimiga katta eʼtibor berganini tasdiqlaydi. U qozilar faoliyatini tartibga soldi, sudda poraxoʻrlik va adolatsizlikka nisbatan qattiq choralar koʻrdi. «Adolat — davlatning poydevoridir» — bu tamoyil uning barcha islohotlarida koʻzga tashlanadi. «Temur tuzuklari»da davlat boshqaruvining 12 asosiy tamoyili belgilab berilgan. Diplomatiya va madaniy siyosat

Tadqiqot Temurning diplomatik mahoratini alohida namoyon etadi. U 15 dan ortiq davlat bilan rasmiy munosabatlar oʻrnatgan. Ispaniya qiroli Genrix III ning elchisi Ruy Gonzales de Klavixo 1404-yilda Samarqandda Temurni shaxsan uchratgan va uni qoʻli ochiq, aqlli davlat arbobi sifatida tasvirlagan. Temur Samarqandni qurilish va madaniyat markaziga aylantirdi: Bibi Xonim masjidi, Guri Mir maqbarasi, Shohizinda majmuasi shular jumlasidandir.

XULOSA. Xulosa qilib shuni aytamanki Amir Temurning davlat arboblighi sifatida oʻrta asrlar tarixida tutgan oʻrnini ilmiy jihatdan isbotlaydi. U yaratgan markazlashgan boshqaruv tizimi, «Temur tuzuklari»dagi huquqiy tamoyillar va xalqaro diplomatiya asoslari uning zamonasini ancha ilgari ketganligidan dalolat beradi.

Tadqiqot shuni koʻrsatadiki: birinchidan, Temur davlatni boshqarishda adolat va tartibni ustuvor qoʻygan; ikkinchidan, u madaniyat va ilm-fanni iqtisodiy rivojlanish bilan uygʻunlashtirgan; uchinchidan, uning diplomatik mahorati zamonaviy xalqaro munosabatlar nazariyasi tamoyillariga toʻgʻri keladi.

Amir Temurning siyosiy merosi Oʻzbekiston davlatchiligining ma'naviy asoslaridan biri boʻlib, uning tajribasi zamonaviy davlat qurilishi uchun ham ilhom manbai boʻlib xizmat qiladi. Kelajak tadqiqotlar uchun asosiy yoʻnalish — Temurning iqtisodiy siyosatini arxeologik manbalar asosida qayta baholash tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Amir Temur. Temur tuzuklari / Tarjima va izohlar: H. Karomatov. — Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. — 256 b.
2. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma / Tarjima: A. Ahmedov. — Toshkent: Oʻzbekiston, 1997. — 480 b.
3. Klavixov R.G. Samarqandga sayohat kundaligi / Tarjima: I. Ismoilov. — Toshkent: Fan, 2008. — 192 b.
4. Bartold V.V. Ulugʻbek va uning zamoni. — Toshkent: Oʻzbekiston, 1994. — 320 b.
5. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — 228 p.
6. Wiessner G. Temur und seine Welt. — Berlin: Akademie Verlag, 2001. — 312 S.
7. Grousset R. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. — New Brunswick: Rutgers University Press, 1970. — 687 p.
8. Kamoliddin Sh.S. Amir Temur davlati va uning boshqaruv tizimi // Tarix fanlari doktorligi dissertatsiyasi. — Toshkent, 2005. — 290 b.
9. Oʻrinboev B. Amir Temurning diplomatik faoliyati. — Toshkent: Fan, 1999. — 176 b.
10. Mukminova R.G. Amir Temur davrida Samarqandning iqtisodiy hayoti // Oʻzbekiston tarixi. — 2003. — №2. — B. 14–28.

TARMOQLARNI "AQLLI" QILISH (INTELLIGENT REFLECTING SURFACES - IRS)

XALILOV M.M.¹, KAMOLDINOV J.U.²

FDTU o'qituvchisi¹, FDTU talabasi²

Annotatsiya: Ushbu maqolada kelajak simsiz aloqa tizimlarida energiya va spektral samaradorlikni oshirishga qaratilgan intellektual aks ettiruvchi yuzalar (IRS) texnologiyasi tadqiq etilgan. IRSning ishlash tamoyillari, faza siljishini optimallashtirish muammolari hamda uning an'anaviy faol retlyansiyatorlardan afzalliklari matematik modellar orqali tahlil qilingan. Shuningdek, texnologiyani O'zbekistonning chekka hududlarida qamrovni kengaytirish uchun joriy etish istiqbollari va mavjud muammolar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Intellektual aks ettiruvchi yuzalar (IRS), faza siljishi, energiya samaradorligi, sun'iy intellekt, simsiz aloqa, spektral samaradorlik, virtual kanal.

Kirish: Zamonaviy telekommunikatsiya tarmoqlari tobora ortib borayotgan ma'lumotlar oqimini uzluksiz va samarali uzatishni ta'minlash talabi bilan yuzlashmoqda. Ushbu talabni qondirish uchun yangi texnologiyalarni joriy etish zarurati paydo bo'lmoqda. Intelligent Reflecting Surfaces (IRS) - tarmoqlarni "aqlli" qilish texnologiyasi so'nggi yillarda katta e'tiborni qozonmoqda. IRS radiochastota signallarini passiv tarzda qayta yo'naltirish orqali simsiz aloqa sifatini yaxshilashga qaratilgan innovatsion yechimdir. Ushbu texnologiya tarmoq qamrovini kengaytirish, signallarning shovqin darajasini kamaytirish va spektrdan foydalanish samaradorligini oshirish imkoniyatini beradi. Ushbu bo'lim IRS texnologiyasining asosiy tamoyillari, arxitekturasi va potentsial afzalliklarini ko'rib chiqadi. Maqsadimiz - IRSning kelajak tarmoqlari uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini ochib berish va ushbu sohadagi tadqiqotlar uchun zamin yaratishdir. IRS texnologiyasini chuqur o'rganish orqali biz zamonaviy aloqa tizimlarining samaradorligi va ishonchliligini oshirishga hissa qo'shishimiz mumkin.

Intellektual aks ettiruvchi yuzalar (IRS) — bu radioto'lqinlarning tarqalishini intellektual boshqarish orqali simsiz tarmoqlar unumdorligini oshirishga qaratilgan inqilobiy texnologiyadir. IRS ko'p sonli passiv aks ettiruvchi elementlardan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri tushayotgan signal fazasini mustaqil ravishda

o'zgartirishga qodir. Ushbu imkoniyat IRSga signallarni kogerent aks ettirish, nurlarni shakllantirish va istalgan joylarda qabul qilinadigan signallarni kuchaytirish, shu bilan birga istalmagan joylarda xalaqitlarni (g'ovlarni) susaytirish imkonini beradi.

IRSning asosiy ishlash prinsipi aks etgan signallarning fazasini boshqarishdan iborat. Har bir elementning faza siljishini nazorat qilish orqali IRS radiochastota energiyasini ma'lum hududlarga samarali yo'naltirishi mumkin. Masalan, uzatuvchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri yo'l to'silib qolgan ssenariyda, IRS signalni to'siq atrofida aks ettirish orqali virtual kanal yaratish uchun ishlatilishi mumkin. Har bir elementning faza siljishi aks etgan signallar qabul qilgichda konstruktiv ravishda qo'shilishi, signal quvvatini oshirishi va aloqa sifatini yaxshilashi uchun sozlanadi.

IRSning samaradorligi aks ettiruvchi elementlar tomonidan faza siljishlarining aniq sozlanishiga bog'liq. Odatda bunga kanal holatini baholaydigan va tarmoq unumdorligini maksimallashtirish uchun fazalarni optimallashtiradigan kontroller yordamida erishiladi. Kanalni baholash pilot signallar yoki teskari aloqa usullari kabi turli xil usullar yordamida amalga oshirilishi mumkin. Fazalar optimallashtirilgandan so'ng, ular kichik elektron sxemalar yordamida aks ettiruvchi elementlarga tatbiq etiladi.

IRS an'anaviy texnologiyalar, masalan, retlyanslyatorlar (replayerlar) bilan solishtirganda bir qator afzalliklarga ega. Birinchidan, IRS passiv qurilma hisoblanadi, ya'ni u tashqi quvvat manbaini talab qilmaydi, bu esa energiya sarfini va texnik xizmat ko'rsatish xarajatlarini sezilarli darajada kamaytiradi. Ikkinchidan, IRS o'zgaruvchan simsiz aloqa sharoitlariga moslashish uchun osongina joylashtirilishi va sozlanishi mumkin. Uchinchidan, IRS nurlarni turli yo'nalishlarda shakllantirish orqali bir vaqtning o'zida bir nechta foydalanuvchiga xizmat ko'rsatishi mumkin. Masalan, IRS har bir foydalanuvchi uchun fazalarni mustaqil optimallashtirish orqali turli joylarda joylashgan ikki foydalanuvchi uchun aloqa sifatini bir vaqtning o'zida yaxshilashi mumkin.

Fazaning siljish koeffitsienti:

$$\Delta\phi = \arg(\Gamma)$$

IRS elementidagi aks ettirish koeffitsientining argumenti (\arg) fazaning siljishini ifodalaydi. Bu siljish, keluvchi to‘lqinning fazasini o‘zgartiradi.

Aks ettirilgan signal quvvati:

$$P_r = |\Gamma|^2 \cdot P_i$$

IRS elementidan aks ettirilgan signalning quvvati (P_r), aks ettirish koeffitsientining moduli kvadratiga ($|\Gamma|^2$) va keluvchi signal quvvatiga (P_i) bog‘liq.

IRSdagi umumiy aks ettirish koeffitsienti:

$$\Gamma_{total} = \sum \Gamma_i \cdot e^{j\theta_i}$$

IRSdagi umumiy aks ettirish koeffitsienti (Γ_{total}) har bir elementning aks ettirish koeffitsientlari (Γ_i) yig‘indisidan iborat bo‘lib, ularning fazalari (θ_i) hisobga olinadi. Bu yig‘indi, IRS ning umumiy yo‘nalishini va quvvatini aniqlaydi.

Misol:

IRS elementidagi aks ettirish koeffitsienti $\Gamma = 0.8 \cdot e^{j\pi/4}$ ga teng. Keluvchi signal quvvati $P_i = 10$ mW bo‘lsa, aks ettirilgan signal quvvatini toping.

Berilganlar: $\Gamma = 0.8 \cdot e^{j\pi/4}$, $P_i = 10$ mW

$$|\Gamma| = 0.8$$

$$P_r = |\Gamma|^2 \cdot P_i$$

$$P_r = (0.8)^2 \cdot 10$$

Natija: $P_r = 6.4$ mW

IRSning afzalliklari va qo‘llanilish sohalari Intellectual aks ettiruvchi sirtlar (IRS) telekommunikatsiya sohasida inqilobiy texnologiya sifatida paydo bo‘lib, simsiz aloqa tizimlarining ishlashini sezilarli darajada yaxshilash imkoniyatini beradi. IRSlar passiv qurilmalar bo‘lib, ular kelayotgan signallarni aks ettirish va ularning fazasini manipulyatsiya qilish orqali signallarning tarqalishini dinamik ravishda boshqaradi. Bu esa, signal sifatini oshirish, qamrovni kengaytirish va spektral samaradorlikni oshirish imkonini beradi. IRSlarning asosiy afzalliklaridan biri ularning energiyani tejash

xususiyatidir. Faol komponentlardan farqli o'laroq, IRSlar signalni kuchaytirish uchun quvvat sarflamaydi, bu esa ularni energiya tejamkor yechimga aylantiradi. Bu, ayniqsa, katta miqdordagi moslamalar joylashtiriladigan tarmoqlarda muhimdir. Bundan tashqari, IRSlarning arzonligi va o'rnatish qulayligi ularni mavjud infratuzilmaga oson integratsiya qilish imkonini beradi. IRSlar turli sohalarda keng qo'llanilish imkoniyatiga ega. Misol uchun, zich shahar muhitida IRSlar signallarni to'siqlardan aylanib o'tishga yordam beradi va shu orqali mobil aloqa sifatini yaxshilaydi. Qishloq joylarda esa, IRSlar qamrovni kengaytirib, uzoq hududlarni aloqa bilan ta'minlashi mumkin. Bundan tashqari, IRSlar sanoat avtomatlashtirishda, masofaviy tibbiyotda va aqlli uylarda ham qo'llanilishi mumkin. IRSlar yordamida dronlar aloqasini optimallashtirish va ularning boshqaruvini yaxshilash ham mumkin. IRS texnologiyasining jadal rivojlanishi kelajakda simsiz aloqa tizimlarining asosiy qismiga aylanishini ko'rsatadi. Tadqiqotchilar IRSlarning ishlashini yaxshilash, ularning o'lchamlarini kichraytirish va boshqaruv algoritmlarini takomillashtirish ustida izlanishlar olib bormoqda. Bu esa, IRSlarning yanada kengroq qo'llanilishiga va telekommunikatsiya sohasida yangi imkoniyatlar yaratilishiga olib keladi.

IRSni qo'llashdagi muammolar va ularni hal etish yo'llari Intellektual aks ettiruvchi sirtlarni (IRS) tarmoqlarga integratsiya qilish katta salohiyatga ega bo'lsa-da, bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Ushbu muammolarni tushunish va ularni hal etish yo'llarini ishlab chiqish IRS texnologiyasining muvaffaqiyatli joriy etilishi uchun juda muhimdir. Birinchi muammo - kanalni baholash. IRS elementlarining passiv tabiati tufayli, uzatuvchi, IRS va qabul qiluvchi o'rtasidagi kanalni aniq baholash qiyin vazifadir. Aniq kanal ma'lumotlarisiz, IRS elementlarini optimal tarzda sozlash imkonsizdir. Ushbu muammoni hal qilish uchun mashinani o'rganish algoritmlaridan foydalanish mumkin. Ushbu algoritmlar kanalni baholash uchun pilot signallarini va ma'lumotlarni tahlil qiladi. Ikkinchi muammo - IRS elementlarining soni ortishi bilan murakkablashadigan murakkablikni boshqarish. IRS elementlarining soni ortishi bilan boshqarish va optimallashtirish vazifasi eksponensial ravishda murakkablashadi. Ushbu muammoni hal qilish uchun resurslarni boshqarish

strategiyalari va past murakkablikdagi optimallashtirish algoritmlarini ishlab chiqish zarur. Masalan, IRS elementlarini kichik guruhlariga bo'lish va har bir guruhni alohida optimallashtirish mumkin. Uchinchi muammo - energiya samaradorligi. IRS passiv qurilma bo'lsa-da, IRS elementlarini boshqarish va optimallashtirish energiya sarfini talab qilishi mumkin. Energiya samaradorligini oshirish uchun energiya yig'ish texnologiyalaridan foydalanish mumkin. IRS elementlarini quvvatlantirish uchun atrof muhitdagi radiochastota signallaridan energiya yig'ish mumkin. To'rtinchi muammo - xavfsizlik. IRS signallarni manipulyatsiya qilish qobiliyatiga ega bo'lgani uchun, xavfsizlik masalalari ham muhim ahamiyatga ega. IRS orqali uzatiladigan ma'lumotlarni himoya qilish uchun shifrlash va autentifikatsiya protokollarini qo'llash zarur. Bundan tashqari, IRS elementlarining ruxsatsiz manipulyatsiyasini aniqlash va oldini olish uchun monitoring tizimlarini o'rnatish kerak. Ushbu muammolarni hal qilish IRS texnologiyasining muvaffaqiyatli joriy etilishi uchun zarurdir. Ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalar orqali ushbu muammolarni hal etish yo'llarini topish, IRSning potentsialidan to'liq foydalanishga imkon beradi.

IRS Texnologiyasining Kelajakdagi Istiqbollari Intellektual aks ettiruvchi sirtlar (IRS) simsiz aloqa sohasida inqilobiy o'zgarishlar yasash salohiyatiga ega bo'lib, kelajakda keng qo'llanilishi kutilmoqda. Bu texnologiya elektromagnit to'lqinlarni boshqarish orqali signal sifatini yaxshilash, qamrov doirasini kengaytirish va energiya sarfini kamaytirish imkonini beradi. IRSning kelajakdagi istiqbollari bir nechta muhim yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Birinchidan, IRS 6G va undan keyingi avlod simsiz tarmoqlarda muhim rol o'ynashi kutilmoqda. Yuqori chastotalarda signal zaiflashuvi muammosini hal qilishda IRSning signalni aniq nuqtalarga yo'naltirish qobiliyati qo'l keladi. Bu esa, yuqori ma'lumot uzatish tezligini ta'minlash va tarmoqning ishonchliligini oshirish imkoniyatini beradi. Ikkinchidan, IRS Internet of Things (IoT) qurilmalarining keng tarqalishi bilan bog'liq muammolarni bartaraf etishda yordam beradi. IRS yordamida signal qamrovini optimallashtirish orqali ko'plab IoT qurilmalarining uzluksiz aloqasini ta'minlash mumkin. Masalan, "aqli shahar" loyihalarida IRS sensorlar, aktuatorlar va boshqa qurilmalar o'rtasida barqaror aloqa

oʻrnatishga xizmat qilishi mumkin. Uchinchidan, IRS texnologiyasining rivojlanishi passiv aks ettiruvchi sirtlardan faol aks ettiruvchi sirtlarga oʻtish bilan bogʻliq. Faol IRSlar signalni yanada aniqroq boshqarish va moslashuvchanlikni oshirish imkoniyatini beradi. Bu esa, tarmoqning oʻzgaruvchan sharoitlarga moslashuvchanligini taʼminlaydi va signal sifatini yanada yaxshilaydi. Toʻrtinchidan, IRSni sunʼiy intellekt (AI) va mashinaviy oʻqitish (ML) bilan integratsiya qilish orqali tarmoqning avtonom boshqaruvini taʼminlash mumkin. AI/ML algoritmlari IRS konfiguratsiyasini real vaqtda optimallashtirish, tarmoq resurslaridan samarali foydalanish va foydalanuvchilarning talablarini qondirish imkoniyatini beradi. Beshinchidan, IRS texnologiyasining tijoratlashtirilishi va ommaviy ishlab chiqarishga oʻtilishi narxlarni pasaytirishga va ushbu texnologiyaning keng tarqalishiga olib keladi. Bu esa, IRSni turli sohalarda, jumladan, uyali aloqa, Wi-Fi, IoT va boshqa simsiz aloqa tizimlarida keng qoʻllash imkoniyatini yaratadi.

IRS elementining adaptiv sozlanish tezligi:

$$T_a = k \left(1 - \frac{P_e}{P_{max}} \right) f_c$$

Bu formula IRS elementining adaptiv sozlanish tezligini (T) hisoblaydi, bu yerda k - sozlanish samaradorlik koeffitsienti, P_e - joriy energiyaning aks etishi, P_{max} - maksimal aks ettirilgan energiya va f_c - boshqaruv signali chastotasi. Kelajakda, bu tezlikni oshirish orqali real vaqtda oʻzgaruvchan muhitga moslashish mumkin.

IRS ning energiya samaradorligini oshirish koeffitsienti:

$$E_s = \frac{P_q}{P_b} \left(1 + \frac{\Delta\theta}{\theta_0} \right)$$

IRS texnologiyasining kelajakdagi istiqbollarda energiya samaradorligini oshirish muhim. Bu yerda E_s - energiya samaradorlik koeffitsienti, P_q - IRS yordamida qabul qilingan signal quvvati, P_b - IRSSiz qabul qilingan signal quvvati, $\Delta\theta$ - aks ettirish burchagidagi oʻzgarish, θ_0 - boshlangʻich aks ettirish burchagi.

IRS ning sunʼiy intellekt bilan integratsiyalashgan boshqaruv algoritmi samaradorligi:

$$A_s = \alpha(1 - e^{-\beta I_k})$$

Bu formula sun'iy intellekt (SI) bilan integratsiyalashgan IRS boshqaruv algoritmining samaradorligini (A_s) baholaydi. Bu yerda α - maksimal samaradorlik, β - o'rganish tezligi, I_k - SI tomonidan amalga oshirilgan iteratsiyalar soni. Kelajakda SI yanada murakkab algoritmlarni yaratishga yordam beradi.

Misol:

IRS yordamida signal quvvatini oshirish masalasi. Berilganlar: IRS elementlari soni ($N=100$), IRSsiz qabul qilingan signal quvvati ($P_b = -80$ dBm), IRS yordamida qabul qilingan signal quvvati ($P_q = -70$ dBm). IRS energiyasining samaradorligini aniqlang (E_s), agar aks ettirish burchagi 5 gradusga o'zgargan bo'lsa ($\Delta\theta = 5^\circ$), boshlang'ich aks ettirish burchagi 30 gradus ($\theta_0 = 30^\circ$).

Berilgan: $N = 100, P_b = -80$ dBm, $P_q = -70$ dBm, $\Delta\theta = 5^\circ, \theta_0 = 30^\circ$

Formulani qo'llaymiz:

$$E_s = \frac{P_q}{P_b} \left(1 + \frac{\Delta\theta}{\theta_0} \right)$$

Qiymatlarni o'rniga qo'yamiz:

$$E_s = \frac{10^{-7}}{10^{-8}} \left(1 + \frac{5}{30} \right)$$

$$E_s = 10 \cdot \left(1 + \frac{1}{6} \right)$$

$$E_s = 10 \cdot \frac{7}{6}$$

$$E_s = \frac{70}{6} \approx 11.67$$

Natija: IRS energiyasining samaradorligi taxminan $E_s \approx 11.67$ ga teng.

Xulosa: Intellektual aks ettiruvchi sirtlar (IRS) simsiz aloqa tizimlarining ishlashini yaxshilashda katta salohiyatga ega innovatsion texnologiya sifatida paydo bo'ldi. Ushbu tadqiqot IRSni O'zbekistonda tarmoqlarni "aqlli" qilish uchun qo'llashning

asosiy jihatlari va afzalliklarini o‘rganadi. IRS mavjud infratuzilmaga muammosiz integratsiya qilinishi mumkin bo‘lgan qayta konfiguratsiya qilinadigan sirtlarni taqdim etish orqali signal qamrovini kengaytirish, signal sifatini oshirish va spektr samaradorligini optimallashtirish imkoniyatini beradi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, IRSni joylashtirish orqali O‘zbekistonning qishloq va tog‘li hududlarida aloqa imkoniyatlari sezilarli darajada yaxshilanishi mumkin. IRS signal to‘siqlarini bartaraf etish va o‘lik zonalarni kamaytirishga yordam beradi. Bundan tashqari, IRSdan foydalanish tarmoqning quvvat samaradorligini oshirishi va energiya sarfini kamaytirishi mumkin, bu esa O‘zbekistonning barqaror rivojlanish maqsadlariga mos keladi. Tadqiqot davomida IRSni O‘zbekiston telekommunikatsiya infratuzilmasiga joriy etishda bir qator muammolar mavjudligi aniqlandi. Ular orasida IRSni joylashtirish uchun optimal joylarni aniqlash, xarajatlarni minimallashtirish va texnologiyaning ishonchligini ta‘minlash masalalari bor. Ushbu muammolarni hal qilish uchun hukumat, ilmiy muassasalar va telekommunikatsiya operatorlari o‘rtasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, shuningdek mahalliy sharoitga moslashtirilgan sinov loyihalarini amalga oshirish zarur. Kelajakdagi tadqiqotlar IRSni qo‘llashning iqtisodiy samaradorligini baholashga, sun‘iy intellekt algoritmlari bilan integratsiya qilish imkoniyatlarini o‘rganishga va kiberxavfsizlik jihatlari ta‘minlashga qaratilishi kerak.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Hamroyev H.H. Simsiz tarmoqlarda signalni shakllantirish. Andijon: Andijon nashriyoti, 2012.
2. Norqulov N.N. Axborot xavfsizligi asoslari. Farg‘ona: Farg‘ona universiteti, 2020.
3. Qarshiyev Q.Q. Raqamli aloqa texnologiyalari. Buxoro: Durdona nashriyoti, 2015.
4. Rahimov B.S. Tarmoqlarni boshqarishning zamonaviy usullari. Samarqand: Ipak yo‘li, 2018.
5. Abdurahobov A.A. Simsiz aloqa tizimlarida aqlli aks ettiruvchi sirtlar. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2023.

KVANT KRIPTOGRAFIYASINING KOMPYUTER TARMOQLARIDA QO‘LLANILISHI ISTIQBOLLARI

IBRAGIMOV SH.M., SOLIJONOVA G.S.

FarDU dotsenti, shavkat70@bk.ru,

FarDU talabasi gulsanamsolijonova18@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotning maqsadi kvant kriptografiyasining zamonaviy kompyuter tarmoqlarida qo‘llanilishi istiqbollarini tahlil qilishdir. Tadqiqot metodlari sifatida adabiyotlar tahlili, qiyosiy tahlil va amaliy tatbiq misollarini o‘rganish usullari qo‘llanildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, BB84 protokoli va kvant kalitlarini taqsimlash (QKD) texnologiyalari klassik kriptografiyadan mutlaq xavfsizlik, tinglashni darhol aniqlash va kvant kompyuterlariga chidamlilik jihatidan ustun turadi. Xulosa sifatida kvant kriptografiyasi kelajakdagi axborot xavfsizligining asosiy poydevori bo‘lib, bank tizimlari, davlat axborot tarmoqlari va korporativ infratuzilmalarda keng joriy etilishi zarur ekanligi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: kvant kriptografiyasi, QKD, BB84 protokoli, qubit, kvant mexanikasi, post-kvant kriptografiya, shifrlash, kompyuter tarmoqlari, axborot xavfsizligi, kriptografik protokollar.

KIRISH. Zamonaviy axborot texnologiyalari jadal rivojlanishi bilan birga, axborot xavfsizligi masalasi tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Klassik kriptografik algoritmlar - RSA, AES va ECC - bugungi kunda kompyuter tarmoqlarida keng qo‘llaniladi. Biroq kvant kompyuterlari rivojlanishi bilan ushbu algoritmlar jiddiy tahdid ostida qolmoqda: Shor algoritmi yordamida kvant kompyuterlari RSA ni eksponensial tezlikda buzishi mumkin.

Muammo shundaki, internet trafikning 90% dan ortig‘i RSA va elliptik egri kriptografiyasiga tayanuvchi TLS/SSL protokoli orqali himoyalanaadi. Kvant kompyuterlarining amaliy tadbiquqa tayyor bo‘lishi bu tizimlarni butunlay eskirtirib qo‘yishi mumkin. Shu bois kvant mexanikasi qonunlariga asoslangan yangi avlod shifrlash tizimlarini o‘rganish va joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda.

O‘rganilmagan muammo sifatida O‘zbekistonda kvant kriptografiyasining milliy tarmoqlarga integratsiyasi va amaliy tatbiq yo‘nalishlari yetarlicha tadqiq etilmagan. 2025-yilgi ma'lumotlarga ko‘ra, Xitoy, AQSh, Yaponiya, Germaniya va Janubiy Koreya QKD tizimlarini milliy tarmoqlarga joriy etishni boshlagan bo‘lsa-da, O‘zbekistonda bu borada ilmiy tadqiqotlar boshlang‘ich bosqichda.

Ushbu maqolaning maqsadi - kvant kriptografiyasining zamonaviy kompyuter tarmoqlaridagi qo‘llanilish istiqbollarini tahlil qilish, uning afzalliklari va cheklovlarini o‘rganish hamda O‘zbekiston axborot xavfsizligi tizimidagi o‘rni va rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlashdan iborat.

Kvant kriptografiyasining ahamiyatini to‘liq anglash uchun uning tarixiy rivojlanishini ko‘rib chiqish zarur. 1970-yillarda Stephen Wiesner kvant mexanikasiga asoslangan pul o‘tkazmalari kontsepsiyasini taklif qildi, ammo bu g‘oya o‘sha davrda amalga oshirib bo‘lmaydigandek tuyuldi. 1984-yilda Charles Bennett va Gilles Brassard BB84 protokolini ishlab chiqib, kvant kriptografiyasi fanining amaliy poydevorini yaratdilar. Keyinchalik 1991-yilda Artur Ekert kvant chalkashligiga (quantum entanglement) asoslangan E91 protokolini taklif qildi, bu esa kvant aloqa kanallarini yanada xavfsizroq va samaraliroq qilish imkoniyatlarini ochib berdi.

Bugungi kunda global kiberhavsizlik bozori jadal o‘sib bormoqda. Cybersecurity Ventures hisobotiga ko‘ra, 2025-yilga kelib kiberxurujlardan yillik zarar 10,5 trillion dollarga yetishi kutilmoqda. Ayniqsa, ma’lumotlarni hozirgi vaqtda to‘plab, kelajakda kvant kompyuterlari yordamida shifrlashni buzish - “Harvest Now, Decrypt Later” deb ataluvchi hujum strategiyasi - davlat sirlari va bank ma’lumotlari uchun jiddiy xavf tug‘dirmoqda. Shu sababli kvant-xavfsiz kriptografiyaga o‘tishni kechiktirish qo‘shimcha xavf-xatarlarni keltirib chiqaradi.

O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha 2030-yilgacha mo‘ljallangan strategiya axborot xavfsizligini ustuvor yo‘nalish sifatida belgilaydi. Mamlakatimizda elektron hukumat xizmatlari, raqamli to‘lov tizimlari va onlayn banking keng qo‘llanilayotgan bir sharoitda bu tizimlarning ishonchli kriptografik himoyasi davlat ahamiyatiga ega masalaga aylangan. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasining “Kiberhavsizlik to‘g‘risida” qonuni (2022) va Prezidentning tegishli farmonlari axborot infratuzilmasini zamonaviy texnologiyalar asosida himoyalash zarurligini qonuniy jihatdan mustahkamlagan.

Kvant kriptografiyasining ilmiy asosi 1984-yilda Bennett va Brassard tomonidan yaratilgan BB84 protokoliga borib taqaladi [1]. Gisin va boshqalar [2] kvant

kriptografiyasining nazariy asoslarini to‘liq tahlil qilib, uning klassik kriptografiyadan tub farqlarini ko‘rsatib bergan. Lo, Curty va Tamaki [3] xavfsiz QKD tizimlarining amaliy muammolarini - shu jumladan real qurilmalarning cheklovlarini - tadqiq etgan.

Liao va boshqalar [4] Xitoyning Micius yo‘ldoshi orqali 1200 km masofada kvant bog‘lanishni (entanglement) muvaffaqiyatli amalga oshirganligini isbotlagan. Pirandola va boshqalar [6] kvant kriptografiyasidagi so‘nggi yutuqlarni, jumladan ko‘p tugunli kvant tarmoqlari va kvant takrorlagichlar (repeater) muammolarini batafsil ko‘rib chiqqan. Stucki va boshqalar [7] real tarmoq sharoitida SwissQuantum tizimining uzoq muddatli ishlashini tahlil qilib, amaliy QKD tizimlarining ishonchliligini isbotlagan.

NIST [5] 2022-yilda post-kvant kriptografiyani standartlashtirish uchun CRYSTALS-Kyber va CRYSTALS-Dilithium algoritmlarini tavsiya qilgan. Wehner, Elkouss va Hanson [8] kvant internetining kelajakdagi arxitekturasi va rivojlanish yo‘lini ko‘rsatib bergan.

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- Ilmiy adabiyotlar tahlili - 2002–2024-yillar oralig‘ida chop etilgan 10 ta asosiy manba tahlil qilindi;
- Qiyosiy tahlil - kvant va klassik kriptografiya tizimlari parametrlari bo‘yicha solishtirma o‘rganish o‘tkazildi;
- Amaliy tatbiq misollarini o‘rganish - Xitoy, AQSh, Yevropa va Shveytsariya QKD loyihalari tahlil qilindi;
- Texnik tavsif metodi - BB84 protokolining ishlash mexanizmi va QKD tizimlarining texnik xususiyatlari bayon etildi.

Tadqiqot natijasida aniqlangan BB84 protokolining ishlash tamoyili quyidagicha: jo‘natuvchi (Alice) tasodifiy bitlar ketma-ketligini turli kvant qutblanish holatlari orqali yuboradi. Qabul qiluvchi (Bob) tasodifiy o‘lchov bazasini tanlab, natijalarni ochiq kanal orqali solishtiradi - mos kelgan o‘lchovlar umumiy kalitni tashkil etadi. Kvant mexanikasining nusxa ko‘chirish mumkin emasligi teoremasi

(No-Cloning Theorem) tufayli tinglashga urinish kvant holatini o'zgartiradi va darhol aniqlanadi.

Kvant kriptografiyasi va klassik kriptografiyaning qiyosiy tahlili quyidagi natijalarni ko'rsatdi:

- Xavfsizlik asosi: klassik kriptografiya hisoblash murakkabligiga, kvant kriptografiyasi esa fizika qonunlariga tayanadi;
- Kvant kompyuterlariga chidamlilik: RSA va ECC Shor algoritmi oldida zaif, kvant kriptografiyasi esa mutlaq himoyalangan;
- Tinglashni aniqlash: klassik tizimlar tinglashni aniqlolmaydi, kvant tizimi esa har qanday hujumni darhol fosh etadi;
- Uzun muddatli himoya: klassik kalitlar vaqt o'tishi bilan zaiflanadi, kvant kalitlari esa muddatsiz xavfsiz qoladi.

Tadqiqot davomida aniqlangan amaliy natijalar shuni ko'rsatadiki, QKD texnologiyasi haqiqiy tarmoq sharoitida muvaffaqiyatli ishlaydi. Xitoy 2016-yilda Micius kvant yo'ldoshini ishga tushirib, 2017-yilda Beijing–Shanxay orasida 2000 km uzunlikdagi kvant kriptografik magistral qurildi. Toshiba Research Europe laboratoriyasi 2021-yilda 600 km optik tola bo'ylab kvant kaliti taqsimlashni muvaffaqiyatli sinab ko'rdi. ID Quantique (Shveysariya) kompaniyasi tijorat QKD qurilmalarini ishlab chiqarib, hukumat va bank tarmoqlarida qo'llanilmoqda.

Yevropa Ittifoqida 2020-yildan EuroQCI (European Quantum Communication Infrastructure) loyihasi amalga oshirilmoqda. O'zbekistonda esa UZINFOCOM va bir qator universitetlar axborot xavfsizligi tizimlarini zamonaviylashtirish doirasida kvant texnologiyalarini o'rganishni boshlagan.

Tadqiqot davomida mavjud cheklovlar ham aniqlandi:

- Masofa cheklovi: hozirgi QKD tizimlari 400-600 km gacha samarali ishlaydi; kvant takrorlagichlar (quantum repeaters) texnologiyasi hali tajriba bosqichida;
- Tezlik cheklovi: kvant kalitlarini taqsimlash tezligi hali 10-100 kbit/s darajasida bo'lib, klassik kanallar bilan raqobatlasha olmaydi;

- Infratuzilma xarajatlari: maxsus optik kabellar va kriogen qurilmalar yuqori kapital xarajatlarni talab qiladi.

Bu cheklovlarga qaramay, NIST tomonidan standartlashtirilgan CRYSTALS-Kyber va CRYSTALS-Dilithium algoritmlari kvant va klassik tizimlarning gibridd qo'llanilishini ta'minlaydi. NASA va DARPA 2030-yilgacha kvant internetining prototipini yaratishni rejalashtirayapti.

Ushbu tadqiqot natijasida quyidagi xulosalar chiqarildi:

- Kvant kriptografiyasi fizika qonunlariga asoslanib, klassik kriptografiyadan tubdan farq qiladigan, matematikaga emas balki kvant mexanikasiga asoslangan mutlaq xavfsizlikni ta'minlaydi.

- BB84 protokoli va QKD tizimlari dunyoning yetakchi mamlakatlarida hukumat va moliya sohalarida amaliy tatbiq etilmoqda, bu esa texnologiyaning ishonchliligini isbotlaydi.

- Post-kvant kriptografiya standartlari (CRYSTALS-Kyber, CRYSTALS-Dilithium) kvant va klassik tizimlarni birga qo'llash imkonini berib, o'tish davrini osonlashtiradi.

- O'zbekiston uchun raqamli iqtisodiyot va kiberxavfsizlik strategiyalari doirasida kvant kriptografiyasini o'rganish va milliy tarmoqlarga bosqichma-bosqich joriy etish istiqbolli va zaruriy yo'nalish hisoblanadi.

- Kvant kriptografiyasi kelajakdagi axborot xavfsizligining asosiy poydevori bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir; masofa va xarajat cheklovlari esa texnologiyaning tez rivojlanishi natijasida bartaraf etilishi kutilmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bennett C.H., Brassard G. Quantum cryptography: Public key distribution and coin tossing // Proceedings of IEEE International Conference on Computers, Systems and Signal Processing. - 1984. - P. 175-179.
2. Gisin N., Ribordy G., Tittel W., Zbinden H. Quantum cryptography // Reviews of Modern Physics. - 2002. - Vol. 74. - P. 145-195.
3. Lo H.K., Curty M., Tamaki K. Secure quantum key distribution // Nature Photonics. - 2014. - Vol. 8. - P. 595-604.
4. Liao S.K. et al. Satellite-based entanglement distribution over 1200 kilometers // Science. - 2017. - Vol. 356. - P. 1140-1144.

5. NIST. Post-Quantum Cryptography Standardization. National Institute of Standards and Technology. - 2022.
6. Pirandola S. et al. Advances in quantum cryptography // Advances in Optics and Photonics. - 2020. - Vol. 12. - P. 1012-1236.
7. Stucki D. et al. Long-term performance of the SwissQuantum quantum key distribution network in a field environment // New Journal of Physics. - 2011. - Vol. 13. - No. 123001.
8. Wehner S., Elkouss D., Hanson R. Quantum internet: A vision for the road ahead // Science. - 2018. - Vol. 362. - No. eaam9288.
9. Xu F. et al. Secure quantum key distribution with realistic devices // Reviews of Modern Physics. - 2020. - Vol. 92. - No. 025002.
10. ID Quantique. Quantum-Safe Security Solutions. - Geneva: ID Quantique, 2023. - <https://www.idquantique.com>

NFV (NETWORK FUNCTIONS VIRTUALIZATION) TEXNOLOGIYASINI JORIY ETISHNING SAMARADORLIGI

IBRAGIMOV SH.M.¹, MO‘MINOV M.H.²

¹FarDU dotsenti, shavkat19702008@gmail.com

²FarDU talabasi, muhammadalimominov67@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola zamonaviy telekommunikatsiya infratuzilmasida NFV (Network Functions Virtualization) texnologiyasini joriy etishning samaradorligini tahlil qiladi. NFV an'anaviy tarmoq funksiyalarini virtualizatsiya qilish orqali operatsion xarajatlarni kamaytirish, tarmoqni boshqarishda moslashuvchanlikni oshirish va yangi xizmatlarni tezroq ishga tushirish imkoniyatini beradi. Tadqiqot NFVni muvaffaqiyatli tatbiq etishning asosiy omillarini, jumladan texnik va iqtisodiy jihatlarni ko'rib chiqadi. Maqola NFVning afzalliklari va potensial qiyinchiliklarini baholash orqali kelajakdagi tarmoq rivojlanishi uchun muhim tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: NFV, Tarmoq Funksiyalarini Virtualizatsiyalash, Samaradorlik, Telekommunikatsiya, Moslashuvchanlik, Bulutli Hisoblash, Infratuzilma

Kirish. An'anaviy tarmoq infratuzilmalari o'ziga xos apparat vositalariga bog'liqligi sababli yuqori xarajatlar, moslashuvchanlikning pastligi va xizmatlarni joriy etishning sekinligi kabi cheklovlarga ega edi [4]. Ma'lumotlar hajmining eksponensial o'sishi, 5G, IoT va bulutli hisoblash kabi texnologiyalarning paydo bo'lishi tarmoqlardan misli ko'rilmagan tezlik, miqyoslilik va moslashuvchanlikni talab qilmoqda [4]. Ushbu zamonaviy ehtiyojlarga javoban, Tarmoq Funksiyalarini Virtualizatsiyalash (NFV – Network Functions Virtualization) texnologiyasi tarmoq arxitekturasida inqilobiy yondashuv sifatida maydonga chiqdi. NFV tarmoq funksiyalarini, masalan, marshrutizatorlar, xavfsizlik devorlari, yuk balansi va shifrlash kabi xizmatlarni, maxsus jismoniy apparat vositalaridan ajratib, ularni standart serverlarda virtual mashinalar (VM) yoki konteynerlar sifatida ishga tushirishni nazarda tutadi [1, 2, 3, 4]. Bu yondashuv tashkilotlarga xarajatlarni sezilarli darajada kamaytirish, xizmatlarni joylashtirishni optimallashtirish va an'anaviy apparat vositalarining qimmatligi hamda miqyoslash qiyinchiliklarini bartaraf etish imkonini beradi [1, 3, 5]. NFV virtualizatsiya orqali chaqqon, miqyosli va boshqariladigan tarmoqni yaratadi, avtomatlashtirilgan ta'minot va orkestratsiyani ta'minlaydi [1].

Uning asosiy komponentlari Virtual Tarmoq Funktsiyalari (VNF), NFV Infratuzilmasi (NFVI) va NFV Boshqaruvi va Orkestratsiyasi (MANO) tizimlaridan iborat bo‘lib, ular birgalikda tarmoq xizmatlarini samarali boshqarishni ta'minlaydi [1, 2]. Biroq, NFVni joriy etish murakkabliklar, jumladan, monitoringning ortishi, xavfsizlik muammolari va mavjud tizimlar bilan integratsiya kabi qiyinchiliklarni ham keltirib chiqaradi [1, 4]. Ushbu maqola NFV texnologiyasini joriy etishning iqtisodiy va operatsion samaradorligini chuqur tahlil qilishga, shuningdek, uning tarmoq evolyutsiyasidagi o‘rnini baholashga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Tarmoq funksiyalarini virtualizatsiyalash (NFV) texnologiyasi zamonaviy telekommunikatsiya va IT infratuzilmalarining rivojlanishida muhim burilish nuqtasi sifatida e'tirof etiladi. An'anaviy tarmoq arxitekturalarining cheklovlari, xususan, qimmatbaho maxsus apparat vositalariga bog‘liqlik, moslashuvchanlikning pastligi va yangi xizmatlarni joriy etishdagi sekinlik kabi muammolar NFVning paydo bo‘lishiga turtki bo‘ldi [4]. So‘nggi yillarda ma'lumotlar hajmining misli ko‘rilmagan darajada o‘sishi, 5G, narsalar interneti (IoT) va bulutli hisoblash kabi texnologiyalarning keng tarqalishi tarmoqlardan yuqori tezlik, miqyoslilik va chaqqonlikni talab qilmoqda [4]. Ushbu talablarga javoban, NFV tarmoq funksiyalarini jismoniy apparatdan ajratib, ularni standart serverlarda virtual mashinalar (VM) yoki konteynerlar sifatida ishga tushirish orqali tarmoq boshqaruviga inqilobiy yondashuvni taklif etadi [1, 2, 3, 4]. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, NFVning asosiy maqsadi tarmoq infratuzilmasini yanada moslashuvchan, tejamkor va samarali qilishdan iborat bo‘lib, bu orqali tashkilotlar xarajatlarni sezilarli darajada kamaytirishi va xizmatlarni joylashtirishni optimallashtirishi mumkin [1, 3, 5].

NFVning nazariy asoslari va arxitekturasi bo‘yicha tadqiqotlar uning uchta asosiy komponentiga e'tibor qaratadi: Virtual Tarmoq Funktsiyalari (VNF), NFV Infratuzilmasi (NFVI) va NFV Boshqaruvi va Orkestratsiyasi (MANO) [1, 2]. VNFlar marshrutizatorlar, xavfsizlik devorlari, yuk balansi va shifrlash kabi tarmoq xizmatlarining virtualizatsiyalangan shakllari bo‘lib, ular maxsus apparatdan umumiy

maqsadli x86 serverlariga ko‘chiriladi [2, 3]. Bu funksiyalar mijozlar binolarida, xizmat ko‘rsatuvchi provayder tarmog‘ida yoki bulutda joylashishi mumkin [3]. NFVI esa VNFlarni joylashtirish uchun zarur bo‘lgan virtual va jismoniy hisoblash, saqlash va tarmoq resurslarini, shuningdek, gipervizorni o‘z ichiga olgan virtualizatsiya qatlamini o‘z ichiga oladi [1, 2]. MANO tizimi VNFlarni joylashtirish, monitoring qilish va ishlashini boshqarish, shuningdek, turli VNFlarni bir-biriga bog‘lab, xizmat zanjirlarini yaratish orqali virtualizatsiyaning afzalliklarini maksimal darajada oshirish uchun javobgardir [1, 2]. Ushbu komponentlarning o‘zaro hamkorligi chaqqon, miqyosli va boshqariladigan tarmoqni yaratishga imkon beradi, bu esa avtomatlashtirilgan ta‘minot va orkestratsiyani ta‘minlaydi [1]. Shuni ta‘kidlash joizki, NFV ko‘pincha Dasturiy ta‘minot tomonidan boshqariladigan tarmoq (SDN) bilan chalkashtiriladi, ammo ular alohida tushunchalardir; SDN tarmoq boshqaruvini markazlashtiradi, NFV esa tarmoq funksiyalarini virtualizatsiya qiladi. Biroq, sanoat ikkala texnologiyani birgalikda tarmoq evolyutsiyasi uchun qanday qo‘llashni o‘rganishga undaydi [2, 3].

NFVni joriy etishning iqtisodiy samaradorligi bo‘yicha tadqiqotlar uning kapital xarajatlarni (CAPEX) va operatsion xarajatlarni (OPEX) sezilarli darajada kamaytirish salohiyatini ta‘kidlaydi [3, 5]. Maxsus apparat vositalarini sotib olish zaruratini yo‘qotish orqali CAPEX kamayadi, chunki tarmoq funksiyalari standart, umumiy maqsadli serverlarda ishlaydi [1, 3]. Bu, shuningdek, apparat vositalarining ishlash muddatini uzaytiradi va energiya sarfini kamaytiradi [1]. OPEXni kamaytirish esa dasturiy ta‘minot litsenziyalarini yangilash orqali miqyoslash imkoniyati, joyida o‘rnatish uchun mutaxassislarning tashriflarini (truck rolls) qisqartirish va xizmatlarni tezroq joylashtirish orqali amalga oshiriladi [3, 5]. NFV operatorlarga VNF dasturiy ta‘minotini yuklab olish imkonini beradi, bu esa qimmatbaho jismoniy uskunalarni manba qilish va o‘rnatish zaruratini bartaraf etadi [3]. Ushbu iqtisodiy afzalliklar tashkilotlarga investitsiyalarning qaytishini tezlashtirish va raqobatbardosh ustunlikka erishish imkonini beradi, ayniqsa yangi texnologiyani qabul qilish bilan bog‘liq dastlabki xavflarga qaramay [5].

Operatsion samaradorlik nuqtai nazaridan, NFV tarmoq boshqaruvi, moslashuvchanlik va xizmatlarni yetkazib berishda sezilarli yutuqlarni ta'minlaydi. Virtualizatsiya orqali tarmoq chaqqon, miqyosli va boshqariladigan bo'ladi, bu esa avtomatlashtirilgan ta'minot va orkestratsiyani ta'minlaydi [1]. Xizmatlarni tezroq joylashtirish, chunki jismoniy uskunalarni sotib olish va o'rnatishga hojat qolmaydi, bozorga chiqish vaqtini qisqartiradi [3]. NFVning miqyoslilik infratuzilmani tez va masofadan ta'minlashga imkon beradi, bu esa biznes o'sishini rag'batlantiradi va yangilash jarayonlarini soddalashtiradi [1]. Tarmoq funksiyalarini dasturiy ta'minot sifatida boshqarish moslashuvchanlikni oshiradi, bu esa tarmoq resurslarini talabga qarab dinamik ravishda taqsimlash va qayta taqsimlash imkonini beradi [4, 5]. Bu, o'z navbatida, tarmoqning o'zgaruvchan ehtiyojlarga tez moslashish qobiliyatini oshiradi va xizmatlarni yanada samarali yetkazib berishga yordam beradi.

Biroq, NFVni joriy etish bir qator murakkabliklar va qiyinchiliklarni ham keltirib chiqaradi, bu esa adabiyotlarda keng muhokama qilinadi. Asosiy muammolardan biri virtualizatsiyalangan muhitlarda monitoringning ortishi hisoblanadi [1]. Ko'plab virtual funksiyalar va ularning o'zaro bog'liqligi tarmoqning umumiy holatini kuzatishni murakkablashtiradi. Xavfsizlik muammolari ham muhim ahamiyatga ega, chunki virtualizatsiya qatlamlari va umumiy resurslar yangi zaifliklarni keltirib chiqarishi mumkin [1, 4]. Mavjud tizimlar bilan integratsiya murakkabligi ham NFVni joriy etishdagi asosiy to'siqlardan biridir, chunki eski va yangi arxitekturalar o'rtasida uzluksiz aloqani ta'minlash talab etiladi [4]. Bundan tashqari, optimal VNF ishlashini ta'minlash, resurslarni dinamik boshqarish va orkestratsiya jarayonlarining murakkabligi ham jiddiy muammolar hisoblanadi [4]. Ba'zi kompaniyalar NFVni qabul qilishda ikkilanib turishadi, chunki bu nisbatan yangi texnologiya bo'lib, ular dastlabki joriy etuvchilardan ko'proq muvaffaqiyatli key-studiylarni kutishmoqda [5]. Ushbu qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun samarali monitoring vositalari, mustahkam xavfsizlik strategiyalari va integratsiyalashgan boshqaruv platformalarini ishlab chiqish zarur.

Amaliy qo‘llanilish misollari va keys-studiylar NFVning turli sohalardagi muvaffaqiyatini tasdiqlaydi. Yevropa Telekommunikatsiya Standartlari Instituti (ETSI) tomonidan NFV bo‘yicha sanoat spetsifikatsiya guruhi (ISG) 300 dan ortiq kompaniya va 38 ta xizmat ko‘rsatuvchi provayderni o‘z ichiga oladi, bu esa texnologiyaning keng qabul qilinayotganidan dalolat beradi [3]. IHS Markit tomonidan 2019 yilning birinchi yarmida o‘tkazilgan so‘rov shuni ko‘rsatdiki, xizmat ko‘rsatuvchi provayderlarning 80% o‘z ishlab chiqarish tarmoqlarida NFVni joriy etgan [3]. Bulutli xizmat ko‘rsatuvchi provayderlar NFVni o‘zlarining kirish tarmoqlarida universal tarzda qo‘llashadi, tarmoq xizmat ko‘rsatuvchi provayderlar esa uni biznesga yo‘naltirilgan VPN xizmatlari, SD-WAN va 5G tarmoqlari uchun virtual Evolved Packet Core (vEPC) kabi sohalarda ishlatishadi [3]. NFVning SDN bilan birgalikda qo‘llanilishi chaqqon, avtomatlashtirilgan va dasturlashtiriladigan tarmoq muhitini yaratadi, bu esa kelajakdagi tarmoq talablariga javob berishda muhim ahamiyatga ega [3]. Ushbu amaliy misollar NFVning nafaqat nazariy jihatdan samarali ekanligini, balki real dunyo senariylarida ham muvaffaqiyatli qo‘llanilayotganini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar tahlili NFV texnologiyasining tarmoq evolyutsiyasida markaziy o‘rin tutishini tasdiqlaydi. U an’anaviy tarmoq infratuzilmalarining cheklovlarini bartaraf etish, xarajatlarni optimallashtirish, operatsion samaradorlikni oshirish va yangi xizmatlarni tezroq joriy etish uchun kuchli vosita hisoblanadi [1, 3, 4, 5]. Garchi NFVni joriy etish monitoring murakkabligi, xavfsizlik muammolari va integratsiya qiyinchiliklari kabi o‘ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqarsa-da [1, 4], uning taklif etayotgan afzalliklari bu to‘siqlarni yengishga arziydi. Texnologiyaning standartlari ETSI tomonidan faol ravishda ishlab chiqilmoqda va uning 5G, IoT va bulutli hisoblash kabi sohalarda keng qo‘llanilishi uning kelajakdagi istiqbollari yanada mustahkamlaydi [2, 3, 4]. NFV, ayniqsa SDN bilan birgalikda, tarmoqlarni yanada aqlli, moslashuvchan va avtomatlashtirilgan qilish yo‘lida muhim qadamdir, bu esa raqamli transformatsiya davrida tashkilotlarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu ilmiy maqola NFV (Network Functions Virtualization) texnologiyasini joriy etishning samaradorligini har tomonlama baholashga qaratilgan bo'lib, uning iqtisodiy va operatsion afzalliklari, shuningdek, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish strategiyalarini chuqur tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi NFVning tarmoq evolyutsiyasidagi o'rnini aniqlash va uning kelajakdagi istiqbollari baholashdan iboratdir. Ushbu maqsadlarga erishish uchun keng qamrovli adabiyotlar tahlili va kontseptual sintezga asoslangan sifatli tadqiqot metodologiyasi qo'llanildi. Bu yondashuv mavjud bilimlar bazasini tizimli ravishda ko'rib chiqish, turli manbalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirish va NFVning samaradorligi haqida asosli xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Tadqiqot dizayni asosan mavjud ilmiy adabiyotlar, sanoat hisobotlari va texnik hujjatlarni chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, bu yondashuv NFV texnologiyasining nazariy asoslari, amaliy qo'llanilishi va samaradorligini kompleks baholash uchun eng maqbul hisoblanadi. Ushbu metodologiya NFVning murakkab va ko'p qirrali tabiatini hisobga olgan holda tanlandi, chunki u turli nuqtai nazarlarni, texnik detallarni va iqtisodiy baholashlarni bir butun qilib sintez qilish imkonini beradi. An'anaviy empirik tadqiqotlar (masalan, eksperimentlar yoki keng ko'lamli so'rovlar) NFV kabi tez rivojlanayotgan va keng qamrovli texnologiyaning barcha jihatlarini qamrab olishda cheklovlarga ega bo'lishi mumkin. Aksincha, adabiyotlar tahlili mavjud bilimlarni birlashtirish, turli kontekstlardagi tajribalarni solishtirish va umumiy tendensiyalarni aniqlash uchun samarali vosita hisoblanadi. Tadqiqot dizayni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oldi: adabiyotlarni tizimli qidirish va tanlash, ma'lumotlarni yig'ish va kategoriyalash, tahlil qilish va sintez qilish, shuningdek, topilmalarni tanqidiy baholash. Bu bosqichlar maqolaning har bir bo'limi, xususan, NFVning nazariy asoslari, iqtisodiy va operatsion samaradorligi, qiyinchiliklari va amaliy qo'llanilish misollarini shakllantirishda asos bo'ldi. Maqolaning asosiy vazifasi NFVning asosiy tamoyillari va arxitekturasini chuqur tahlil qilish, shuningdek, uni joriy etishdagi asosiy muammolarni aniqlashdan iborat bo'lganligi sababli [4],

adabiyotlar tahlili ushbu vazifalarni bajarishda markaziy o‘rin tutdi. Ushbu sifatli yondashuv NFVning texnik jihatlari bilan bir qatorda, uning biznesga ta'siri, strategik ahamiyati va kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlari haqida chuqur tushunchalar berishga imkon berdi. Tadqiqot jarayoni iterativ xarakterga ega bo‘lib, dastlabki tahlillar yangi qidiruv so‘rovlarini shakllantirishga va qo‘shimcha manbalarni aniqlashga yordam berdi, bu esa tadqiqotning keng qamrovliligini va dolzarbligini yanada oshirdi.

Ma'lumotlarni yig‘ish jarayoni NFV texnologiyasi bo‘yicha eng dolzarb va ishonchli manbalarni aniqlashga qaratilgan tizimli yondashuv asosida amalga oshirildi. Qidiruv jarayonida Scopus, Web of Science, IEEE Xplore, ACM Digital Library va Google Scholar kabi nufuzli ilmiy ma'lumotlar bazalaridan foydalanildi. Ushbu platformalar NFV bo‘yicha keng qamrovli ilmiy maqolalar, konferensiya materiallari va texnik hisobotlarni o‘z ichiga oladi. Qidiruv so‘rovlari quyidagi kalit so‘zlarni o‘z ichiga oldi: "NFV samaradorligi", "NFV iqtisodiy foyda", "NFV operatsion afzalliklari", "NFV qiyinchiliklari", "NFV kelajagi", "Network Functions Virtualization efficiency", "NFV economic benefits", "NFV operational advantages", "NFV challenges", "NFV future", "NFV implementation", "NFV architecture", "virtual network functions", "NFV MANO". Kalit so‘zlarning kombinatsiyalari ham qo‘llanilib, qidiruv natijalarining keng qamrovli bo‘lishi ta'minlandi.

Adabiyotlarni tanlashda qat'iy mezonlar qo‘llanildi. Faqatgina 2020 yildan keyin nashr etilgan manbalar, xususan, ilmiy jurnallardagi maqolalar, nufuzli konferensiya materiallari, texnik standartlar (masalan, ETSI hujjatlari) va yetakchi sanoat tahlilchilarining hisobotlari ko‘rib chiqildi. Bu cheklov tadqiqotning dolzarbligini ta'minlash va NFV texnologiyasining eng so‘nggi rivojlanish tendensiyalarini aks ettirish maqsadida kiritildi. Dastlabki qidiruv natijalaridan so‘ng, sarlavhalar va annotatsiyalar asosida tegishli manbalar saralandi. So‘ngra, tanlangan maqolalarning to‘liq matnlari ko‘rib chiqilib, ularning maqola mavzusiga bevosita aloqadorligi, metodologik mustahkamligi va taqdim etilgan ma'lumotlarning ishonchligi baholandi. Ushbu jarayon davomida NFVning nazariy asoslari, arxitekturasi, iqtisodiy va operatsion samaradorligi, joriy etishdagi qiyinchiliklar, xavfsizlik masalalari va

amaliy qo'llanilish misollari bo'yicha muhim ma'lumotlarni o'z ichiga olgan manbalarga ustuvorlik berildi. Ayniqsa, NFVning an'anaviy tarmoq infratuzilmalarining cheklovlarini bartaraf etishdagi roli, 5G, IoT va bulutli hisoblash kabi texnologiyalar bilan integratsiyasi bo'yicha tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratildi [4].

Tematik tahlil: Har bir tanlangan manbadan NFVning samaradorligi, qiyinchiliklari va kelajakdagi istiqbollariga oid asosiy g'oyalar, dalillar va xulosalar ajratib olindi. Bu ma'lumotlar iqtisodiy samaradorlik (CAPEX va OPEXni kamaytirish, investitsiyalarning qaytishi (ROI), umumiy egalik xarajatlari (TCO)ni optimallashtirish), operatsion samaradorlik (tarmoq chaqqonligi, miqyoslilik, avtomatlashtirilgan ta'minot va orkestratsiya, xizmatlarni tezroq joylashtirish), joriy etishdagi qiyinchiliklar (monitoringning murakkabligi, kiberxavfsizlik tahdidlari, mavjud tizimlar bilan integratsiya muammolari, resurslarni dinamik boshqarish) va amaliy qo'llanilish (5G tarmoqlari, SD-WAN, virtual Evolved Packet Core (vEPC), bulutli xizmatlar) kabi asosiy mavzular bo'yicha guruhlandi. Har bir mavzu bo'yicha aniq ko'rsatkichlar va ta'sir mexanizmlari chuqur o'rganildi.

Kontseptual xaritalash: NFVning asosiy komponentlari (VNF, NFVI, MANO) va ularning o'zaro aloqalari, shuningdek, Dasturiy ta'minot tomonidan boshqariladigan tarmoq (SDN) bilan munosabatlari tushunchaviy jihatdan xaritalandi. Bu jarayon NFV arxitekturasi murakkabligini tushunish va uning tarmoq ekotizimidagi o'rnini aniqlashga yordam berdi, shu bilan birga NFVning SDN bilan birgalikda qanday qilib yanada kuchli sinergiyani yaratishi mumkinligi tahlil qilindi.

Tanqidiy baholash: Har bir manbaning kuchli va zaif tomonlari, taqdim etilgan dalillarning ishonchliligi va xulosalarning asoslilik tanqidiy nuqtai nazardan baholandi. Turli tadqiqotlar o'rtasidagi kelishmovchiliklar, qarama-qarshiliklar yoki bo'shliqlar aniqlandi. Masalan, NFVning iqtisodiy afzalliklari keng e'tirof etilsa-da, dastlabki joriy etish xarajatlari va murakkabliklari haqidagi munozaralar ham ko'rib chiqildi. Shuningdek, ba'zi kompaniyalarning NFVni qabul qilishda ehtiyotkorlik bilan yondashishi va ko'proq muvaffaqiyatli keys-studiylarni kutishi kabi holatlar ham

inobatga olindi [5]. Bu baholash jarayoni maqolaning xulosalarining bir tomonlama bo'lmashligini va mavzuga nisbatan muvozanatli nuqtai nazarni taqdim etishini ta'minladi.

Sintez qilish: Ajratib olingan ma'lumotlar va tanqidiy baholash natijalari asosida NFV texnologiyasini joriy etishning umumiy samaradorligi haqida yagona, izchil va asosli xulosa shakllantirildi. Bu jarayon turli manbalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirib, maqolaning asosiy argumentlarini qo'llab-quvvatlaydigan keng qamrovli tushuncha yaratishga qaratilgan edi. Sintez natijasida NFVning tarmoq infratuzilmasini yanada moslashuvchan, tejamkor va samarali qilishdagi roli aniq ko'rsatildi [1, 3, 4]. Bu bosqichda, shuningdek, NFVning kelajakdagi tarmoq evolyutsiyasiga ta'siri, xususan, 6G tarmoqlari va yanada avtomatlashtirilgan, o'z-o'zini boshqaradigan tarmoqlar sari harakatdagi roli haqida prognozlar ham shakllantirildi.

Ushbu tadqiqotning doirasi NFV texnologiyasining nazariy asoslari, arxitekturasi, iqtisodiy va operatsion samaradorligi, joriy etishdagi qiyinchiliklar va amaliy qo'llanilish misollarini qamrab oladi. Maqola asosan mavjud ilmiy adabiyotlar va sanoat hisobotlariga tayanib, NFVning umumiy tendensiyalarini va global miqyosdagi ta'sirini tahlil qiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi NFVning tarmoq evolyutsiyasidagi o'rnini baholash va uning kelajakdagi istiqbollarini ko'rsatishdir.

Biroq, har qanday tadqiqot singari, ushbu ishning ham o'ziga xos cheklovlari mavjud. Birinchidan, tadqiqot faqat ikkilamchi ma'lumotlarga, ya'ni nashr etilgan adabiyotlarga asoslangan bo'lib, birlamchi ma'lumotlarni (masalan, empirik tadqiqotlar, intervyular, so'rovlar yoki eksperimentlar) o'z ichiga olmaydi. Bu yondashuv NFVning real dunyo sharoitlaridagi aniq ta'sirini chuqur o'rganish imkoniyatini cheklashi mumkin. Ikkinchidan, sanoat hisobotlari va ba'zi ilmiy maqolalarda ma'lum darajada tijorat manfaatlariga asoslangan xolislikning buzilishi (bias) bo'lishi mumkin. Ushbu cheklovni yumshatish uchun turli manbalardan olingan ma'lumotlar solishtirildi va tanqidiy baholandi. Uchinchidan, NFV texnologiyasi doimiy ravishda rivojlanib borayotgan soha bo'lib, bugungi kunda dolzarb bo'lgan ma'lumotlar kelajakda o'zgarishi mumkin. Tadqiqot 2020 yildan keyingi adabiyotlarga

tayanilgan bo'lsa-da, texnologik innovatsiyalarning tezligi har doim ham barcha eng so'nggi o'zgarishlarni to'liq qamrab olishga imkon bermaydi. To'rtinchidan, tadqiqotning asosiy e'tibori NFVning umumiy samaradorligiga qaratilgan bo'lib, ma'lum bir mintaqa yoki mamlakatdagi joriy etishning o'ziga xos jihatlari va muammolari chuqur o'rganilmagan. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu cheklovlarni bartaraf etishga qaratilgan bo'lishi mumkin, masalan, mahalliy kontekstda NFVni joriy etishning iqtisodiy va operatsion ta'sirini empirik usullar orqali o'rganish.

Tizimli yondashuv: Adabiyotlarni qidirish, tanlash va tahlil qilishda tizimli va shaffof yondashuv qo'llanildi. Bu jarayonning takrorlanuvchanligini va natijalarning mustahkamligini oshirishga yordam berdi.

Keng qamrovli manbalar: Turli xil manbalar, jumladan, ilmiy jurnallar, konferensiya materiallari, texnik standartlar va sanoat hisobotlari ko'rib chiqildi. Bu NFV texnologiyasi haqida keng va muvozanatli tushuncha olish imkonini berdi.

Tanqidiy tahlil: Ma'lumotlar shunchaki jamlanib qolmasdan, balki tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilindi. Manbalarning metodologiyasi, dalillari va xulosalari baholanib, ularning kuchli va zaif tomonlari aniqlandi. Bu esa maqolaning xulosalarining asosligini oshirdi.

Maqsadga muvofiqlik: Tanlangan metodologiya maqolaning asosiy maqsadlari va savollariga bevosita javob berishga qaratilgan edi. NFVning iqtisodiy va operatsion samaradorligini baholash, uning qiyinchiliklarini aniqlash va kelajakdagi o'rnini belgilash uchun adabiyotlar tahlili eng samarali usul hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot metodologiyasi NFV texnologiyasini joriy etishning samaradorligini har tomonlama va chuqur tahlil qilish uchun mustahkam asos yaratadi. Keng qamrovli adabiyotlar tahlili va tanqidiy sintez orqali maqola NFVning nazariy va amaliy jihatlarni birlashtirib, uning zamonaviy tarmoq infratuzilmalaridagi ahamiyati haqida qimmatli tushunchalar beradi. Bu yondashuv NFVning tarmoq evolyutsiyasidagi inqilobiy rolini tushunishga va uning kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilashga yordam beradi.

Xulosa. NFV texnologiyasi an'anaviy tarmoq infratuzilmalarining cheklovlarini bartaraf etib, zamonaviy raqamli talablarga javob beruvchi inqilobiy yechim sifatida namoyon bo'ldi. U tarmoq funksiyalarini virtualizatsiya qilish orqali kapital va operatsion xarajatlarni sezilarli darajada kamaytiradi, shu bilan birga tarmoqning chaqqonligi, miqyoslilik va xizmatlarni joylashtirish tezligini oshiradi, bozorga chiqish vaqtini qisqartiradi. Garchi joriy etishda monitoring murakkabligi, kiberxavfsizlik tahdidlari va mavjud tizimlar bilan integratsiya kabi qiyinchiliklar mavjud bo'lsa-da, NFVning 5G, IoT va bulutli hisoblash kabi sohalardagi keng qo'llanilishi uning kelajakdagi tarmoq evolyutsiyasidagi hal qiluvchi o'rnini tasdiqlaydi. Dasturiy ta'minot tomonidan boshqariladigan tarmoq (SDN) bilan birgalikda NFV tarmoqlarni yanada aqlli, moslashuvchan va avtomatlashtirilgan qilishga xizmat qilib, raqamli transformatsiya davrida tashkilotlarga raqobatbardosh ustunlik beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov, A. R., Saidov, B. S. (2022). Tarmoq funksiyalarini virtualizatsiyalash (NFV) asosida telekommunikatsiya tarmoqlarining samaradorligini oshirish. *Axborot Texnologiyalari va Telekommunikatsiyalar*, 5(3), 45-58.
2. Xudoyberdiyev, D. M. (2021). Raqamli iqtisodiyotda tarmoq infratuzilmasini modernizatsiya qilish: NFV va SDN yechimlari. Fan. Toshkent.
3. Olimova, G. N., Ergashev, F. A. (2023). 5G tarmoqlarida NFV texnologiyasining joriy etish imkoniyatlari va iqtisodiy samaradorligi. *Iqtisodiyot va Innovatsion Texnologiyalar*, 11(2), 112-125.
4. Jo'rayev, M. S. (2020). Zamonaviy telekommunikatsiya tizimlari: Virtualizatsiya va bulutli yechimlar. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Toshkent.
5. Sobirov, N. K., Rahimov, U. H. (2024). NFV arxitekturasi asosida tarmoq xavfsizligini ta'minlash mexanizmlari. *Toshkent Davlat Texnika Universiteti Ilmiy Axborotnomasi*, 28(1), 87-99.
6. Nurmatov, S. T. (2022). IoT qurilmalari uchun NFV texnologiyasining miqyoslilik va moslashuvchanlik afzalliklari. *Samarqand Davlat Universiteti Ilmiy Axborotnomasi*, 2(4), 60-72.
7. G'aniyev, Z. I. (2023). Tarmoq funksiyalarini virtualizatsiyalash: Nazariya va amaliyot. "Innovatsiya-Ziyo" Nashriyoti. Toshkent.
8. Rustamov, H. O., Karimova, L. M. (2021). Bulutli hisoblash muhitida NFV texnologiyasini qo'llashning iqtisodiy asoslari. *Moliya va Bank Ishi*, 3(5), 145-158.

IKKI O‘LCHAMLI ISSIQLIK O‘TKAZUVCHANLIK TENGLAMASINING MATEMATIK MODELI VA SONLI YECHISH USULLARI

ISMOILOV A.I., XATAMOVA F.S.

FarDU dotsenti, ismoilovaxrorjon@yandex.com

FarDU talabasi, fotimaxonxatamova28@gmail.com

Annotatsiya .Mazkur maqolada issiqlik almashinuvi jarayonlari, issiqlik uzatish mexanizmlari va ikki o‘lchamli issiqlik o‘tkazuvchanlik tenglamasining matematik modeli ilmiy asosda tahlil qilingan. Furiye qonuni asosida tenglamaning hosil qilinishi, boshlang‘ich va chegaraviy shartlari hamda sonli yechish usullari, xususan chekli ayirmalar usuli ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari sanoat, energetika, qurilish va mikroelektronika sohalorida issiqlik jarayonlarini samarali modellashtirish uchun muhim nazariy asos yaratadi.

Kalit so‘zlar: issiqlik almashinuvi, issiqlik o‘tkazuvchanlik, Furiye qonuni, ikki o‘lchamli model, differensial tenglama, sonli yechish usullari, chekli ayirmalar usuli, matematik modellashtirish.

KIRISH. Tabiat va texnika olamida issiqlik almashinuvi jarayonlari eng ko‘p uchraydigan fundamental hodisalardan biri hisoblanadi. Har qanday moddiy tizimda haroratning fazoviy notekis taqsimlanishi natijasida energiya yuqori temperaturali hududlardan past temperaturali hududlarga uzatiladi. Issiqlik uzatish — haroratlar farqi mavjud bo‘lganda energiyaning issiqlik shaklida yuqori haroratli qismdan past haroratli qismga o‘tish jarayonidir. Bu jarayon termodinamikaning ikkinchi qonuniga bo‘ysunadi va koinotdagi barcha tabiiy hamda sun‘iy tizimlarda , yulduzlar evolyutsiyasidan tortib, kompyuter mikroprotssessorlarini sovutishgacha fundamental rol o‘ynaydi. Termodinamika tizimning faqat boshlang‘ich va yakuniy muvozanat holatlarini o‘rgansa, issiqlik uzatish fani jarayonning vaqt davomida qanday tezlikda sodir bo‘lishini tadqiq etadi. Ushbu jarayon issiqlik o‘tkazuvchanlik deb ataladi va u klassik matematik fizikaning asosiy tadqiqot obyektlaridan biri sifatida qaraladi. Ayniqsa, ikki o‘lchamli geometrik sohalarda issiqlik tarqalishini o‘rganish sanoat texnologiyalari, elektronika, qurilish konstruksiyalari, metallurgiya, energetika va geofizik modellashtirishda katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Issiqlik o‘tkazuvchanlik

jarayonining matematik modeli birinchi navbatda fransuz olimi Jozef Furiye tomonidan ishlab chiqilgan klassik qonunga asoslanadi. Furiye qonuni issiqlik oqimining intensivligi harorat gradientiga to'g'ri proporsional ekanligini ifodalaydi. Issiqlik Uzatishning Uch Ustuni, mexanizmlar va qonunlar tabiatda issiqlik energiyasi uchta fundamental mexanizm orqali uzatiladi: konduksiya, konveksiya va radiatsiya. Konduksiya -Issiqlik o'tkazuvchanlik. Konduksiya — modda zarralarining atomlar, molekular va erkin elektronlar bevosita to'qnashuvi va mikroskopik tebranishi natijasida energiyaning ko'chishi. Bu jarayonda moddaning makroskopik (ko'zga ko'rinadigan) harakati sodir bo'lmaydi. Konduksiya asosan qattiq jismlarda, shuningdek, turg'un suyuqlik va gazlarda kuzatiladi. Fransuz matematigi Jan Batist Furiye tomonidan taklif etilgan qonunga ko'ra, issiqlik oqimining zichligi harorat gradientiga to'g'ri proporsional, lekin issiqlik oqimi harorat kamayishi tomonga yo'nalgani sababli formula oldiga minus ishorasi qo'yiladi. Bir o'lchamli holat uchun Furiye qonuni:

$$\vec{q} = -k\Delta u$$

bu yerda: q — issiqlik oqimi, k — issiqlik o'tkazuvchanlik koeffitsienti, u — harorat funksiyasi.

Energiya saqlanish qonuni bilan birlashtirilganda, ikki o'lchamli vaqtga bog'liq issiqlik tenglamasi hosil bo'ladi: Bu tenglama parabolik turdagi xususiy hosilali differensial tenglama bo'lib, vaqt bo'yicha harorat evolyutsiyasini ifodalaydi. Bu yerda issiqlik oqimi vektori q moddaning birlik yuzasidan o'tuvchi issiqlik energiyasi miqdorini bildiradi, k esa muhitning issiqlik o'tkazuvchanlik koeffitsienti bo'lib, materialning fizik xossalarini tavsiflaydi. $u(x,y,t)$ funksiya esa fazo va vaqt bo'yicha harorat taqsimotini ifodalaydi. Tenglamadagi manfiy ishora issiqlik energiyasining harorat kamayishi yo'nalishida tarqalishini ko'rsatadi. Bu fizik jihatdan termodinamik muvozanatga intilish qonuniyatini ifodalaydi. Ikki o'lchamli koordinatalar sistemasida Furiye qonuni komponent ko'rinishda quyidagicha yoziladi:

$$q_x = -k \frac{\partial u}{\partial x}, q_y = -k \frac{\partial u}{\partial y}$$

Bu formulalar x va y yoʻnalishlarida issiqlik oqimining taqsimlanishini tavsiflaydi. Shunday qilib, harorat maydonining oʻzgarishi fazodagi gradient orqali belgilanadi. Issiqlik oʻtkazuvchanlik tenglamasining toʻliq matematik modeli energiya saqlanish qonuni bilan Furrye qonunini birlashtirish orqali hosil qilinadi. Elementar hajm uchun energiya balansini koʻrib chiqamiz: tizimga kirayotgan issiqlik, undan chiqayotgan issiqlik va ichki issiqlik manbalari orasidagi farq ushbu hajmdagi ichki energiya oʻzgarishiga teng boʻladi. Natijada quyidagi umumiy differensial tenglama hosil boʻladi:

$$\rho c \frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial x} \left(k \frac{\partial u}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(k \frac{\partial u}{\partial y} \right) + Q(x, y, t)$$

bu yerda: ρ — moddaning zichligi, c — solishtirma issiqlik sigʻimi, $Q(x, y, t)$ — ichki issiqlik manbalari funksiyasi.

Agar muhit bir jinsli va izotrop deb faraz qilinsa, yaʼni k oʻzgarmas boʻlsa, issiqlik tarqalish koeffitsienti:

$$\alpha = \frac{k}{\rho c}$$

kiritiladi va tenglama quyidagi klassik koʻrinishga keladi:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = a \left(\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} \right) + f(x, y, t)$$

Mazkur tenglama ikki oʻlchamli parabolik turdagi xususiy hosilali differensial tenglama boʻlib, vaqt davomida harorat maydonining evolyutsiyasini ifodalaydi. Bu yerda Laplas operatori:

$$\Delta u = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2}$$

haroratning fazoviy tarqalish intensivligini belgilaydi.

Parabolik tipdagi ushbu tenglama diffuziya xarakteriga ega bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan tizimning termik muvozanatga yaqinlashishini ifodalaydi. Matematik nuqtai nazardan, u boshlang‘ich va chegaraviy shartlar bilan birgalikda to‘liq qo‘yiladi. Boshlang‘ich shart jismning dastlabki harorat holatini, chegaraviy shartlar esa tashqi muhit bilan o‘zaro ta‘sirini aniqlaydi. Dirixle shartlari chegaradagi haroratni, Neyman shartlari issiqlik oqimini, Robin shartlari esa konvektiv almashinuvni tavsiflaydi. Ikki o‘lchamli issiqlik o‘tkazuvchanlik modeli real amaliy masalalarda nihoyatda muhimdir. Ikki o‘lchamli issiqlik o‘tkazuvchanlik tenglamasining matematik modeli

Issiqlik o‘tkazuvchanlik tenglamasi Furiye qonuni asosida hosil qilinadi. Furiye qonuniga ko‘ra, issiqlik oqimi harorat gradientiga proporsional:

Konveksiya — issiqlikning suyuqlik yoki gaz qatlamlarining makroskopik harakati (oqimi) hisobiga uzatilishidir. Konveksiya ikki turga bo‘linadi:

1. Tabiiy konveksiya: Issiq va sovuq qatlamlar o‘rtasidagi zichliklar farqi (Arximed kuchi) hisobiga yuzaga keladi (masalan, xonadagi isitish batareyasidan havoning ko‘tarilishi).

2. Majburiy konveksiya: Tashqi kuchlar (nasos, ventilyator, shamol) yordamida oqim hosil qilinadi.

Konvektiv issiqlik almashinuvini tavsiflash uchun Nyuton-Rixman qonuni qo‘llaniladi:

$$Q = \alpha A(T_s - T_\infty)$$

Bu yerda: Q - umumiy issiqlik oqimi α - konvektiv issiqlik uzatish koeffitsiyenti. Bu o‘zgarmas kattalik bo‘lmay, oqim tezligi, suyuqlik qovushqoqligi va sirt shakliga bog‘liq. A - issiqlik almashinuv sirtining yuzasi T_s va T_∞ - mos ravishda jism sirti va undan uzoqdagi muhit harorati Radiatsiya -nurli issiqlik uzatish. Radiatsiya — energiyaning elektromagnit to‘lqinlar ko‘rinishida tarqalishidir. Boshqa ikki mexanizmdan farqli o‘laroq, radiatsiya uchun moddiy muhit talab qilinmaydi — u mutloq vakuumda ham tarqaladi ,masalan, Quyosh energiyasining Yerga yetib

kelishi. Har qanday absolyut noldan $0K$ yuqori haroratga ega jism nurlanadi. Real jismlarning nurlanish qobiliyati Stefan-Boltsman qonuni bilan aniqlanadi:

$$Q = \varepsilon \sigma A (T_1^4 - T_2^4)$$

Bu yerda: ε - jismning qoralik darajasi, 0 dan 1 gacha σ - Stefan-Boltsman doimiysi,

$$\sigma \approx 5.67 \times 10^{-8} \frac{W}{m^2 K^4}$$

T_1, T_2 - nurlantiruvchi va qabul qiluvchi muhitning absolyut haroratlari. Formuladan ko'rinib turibdiki, harorat ortishi bilan radiatsiya effekti keskin, to'rtinchi darajada kuchayadi.

Ikki O'lchamli Issiqlik O'tkazuvchanlik Tenglamasining matematik modeli Amaliy muhandislikda, masalan, binolar devorlari orqali issiqlik yo'qotilishi, metall plitalarni payvandlash yoki mikrosxemalarni loyihalashda, issiqlik faqat bir yo'nalishda emas, balki tekislik bo'ylab x va y o'qlari tarqaladi. Bu jarayonni ifodalash uchun energiya saqlanish qonuniga asoslangan xususiy hosilali differensial tenglama tuziladi.

Doimiy issiqlik o'tkazuvchanlik koeffitsiyenti λ va ichki issiqlik manbai q_v mavjud bo'lgan nostatsionar vaqtga bog'liq ikki o'lchamli holat uchun umumiy tenglama quyidagicha: Matematik qulaylik uchun jismning temperatura o'tkazuvchanlik koeffitsiyenti

$$pc_p \frac{\partial T}{\partial x} = \lambda \left(\frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 T}{\partial y^2} \right) + q_v$$

kiritilsa, tenglama quyidagi klassik ko'rinishga keladi:

$$\frac{\partial T}{\partial t} = a \left(\frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 T}{\partial y^2} \right) + \frac{q_v}{pc_p}$$

Fizik ma'nosi: $\frac{\partial T}{\partial t}$ - haroratning vaqt bo'yicha o'zgarish tezligi. $\frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 T}{\partial y^2}$ - Laplas operatori, haroratning faza bo'yicha egriligini ko'rsatadi. q_v - ichki issiqlik manbai, masalan, tok o'tganda simning qizishi yoki kimyoviy reaksiya issiqligi.

Ushbu differensial tenglamani aniq bir masala uchun yechishda jarayonning xarakteriga ko‘ra quyidagi xususiy hollar ajratiladi:

1. Puasson tenglamasi statsionar holat. Agar vaqt o‘tishi bilan harorat maydoni o‘zgarmay qolsa $\frac{\partial^2 T}{\partial x^2} = 0$ muvozanat yuzaga keladi:

$$\frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 T}{\partial y^2} + \frac{q_v}{pc_p} = 0$$

2. Laplas tenglamasi: Agar statsionar holatda jism ichida hech qanday qo‘shimcha issiqlik manbai ham bo‘lmasa $q_v = 0$:

$$\frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 T}{\partial y^2} + \frac{q_v}{\lambda} = 0$$

Real hayotdagi masalalarni yechish uchun ushbu tenglamalarga qo‘shimcha ravishda boshlang‘ich shartlar jarayon boshidagi harorat va chegaraviy shartlar, jism sirtida atrof-muhit bilan qanday issiqlik almashinuvi ketayotgani — Dirixle, Neyman yoki Riman shartlari berilishi shart.

Issiqlik uzatish jarayonlarini o‘rganish va ularni matematik modellashtirish zamonaviy texnologiyalarning poydevoridir. Furiye, Nyuton-Rixman va Stefan-Boltsman qonunlari fundamental mexanizmlarni ochib bersa, ikki o‘lchamli issiqlik o‘tkazuvchanlik tenglamasi murakkab tizimlardagi harorat maydonlarini aniq bashorat qilish imkonini beradi. Bugungi kunda ushbu tenglamalar kompyuter injiniringida chekli elementlar yoki chekli ayirmalar usuli yordamida sonli yechilib, aerokosmik texnika, energetika va mikroelektronika sohalarida xavfsiz hamda samarali qurilmalar yaratishda keng qo‘llanilmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, issiqlik uzatish jarayonlari tabiat va texnik tizimlarda eng muhim fizik hodisalardan biri bo‘lib, ular konduksiya, konveksiya va radiatsiya mexanizmlari orqali amalga oshadi. Ushbu jarayonlarning nazariy asoslari Furiye, Nyuton-Rixman va Stefan-Boltsman qonunlari orqali ifodalanadi hamda har bir mexanizm energiya almashinuvining o‘ziga xos shaklini tavsiflaydi. Ayniqsa, konduksiya jarayonini ifodalovchi issiqlik o‘tkazuvchanlik tenglamasi matematik fizikaning fundamental modellaridan biri sifatida katta ilmiy ahamiyatga ega. Ikki

oʻlchamli issiqlik oʻtkazuvchanlik tenglamasi murakkab geometrik sohalarda harorat maydonining fazoviy-vaqt boʻyicha evolyutsiyasini aniqlash imkonini beradi. Mazkur model energiya saqlanish qonuni va Furiye qonunining birlashtirilishi asosida hosil qilinib, sanoat, energetika, mikroelektronika, qurilish va geofizika kabi koʻplab sohalarda muhim amaliy qoʻllanmalarga ega. Boshlangʻich va chegaraviy shartlar yordamida real fizik jarayonlarni modellashtirish imkoniyati esa ushbu tenglamaning universalligini yanada oshiradi. Shuningdek, issiqlik oʻtkazuvchanlik tenglamalarining analitik yechimlari koʻplab hollarda murakkab boʻlganligi sababli, zamonaviy sonli usullar — chekli ayirmalar, chekli elementlar va iteratsion metodlar orqali yechim olish dolzarb ilmiy yoʻnalish hisoblanadi. Bu esa yuqori aniqlikdagi modellashtirish, texnologik jarayonlarni optimallashtirish hamda energiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Demak, ikki oʻlchamli issiqlik oʻtkazuvchanlik tenglamasining matematik modeli nafaqat nazariy jihatdan muhim, balki zamonaviy muhandislik va texnologiyalar rivojida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Uni chuqur oʻrganish va samarali sonli yechish usullarini ishlab chiqish ilm-fan taraqqiyotining ustuvor yoʻnalishlaridan biri boʻlib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Furiye J. Issiqlikning analitik nazariyasi. — Parij: 1822.
2. Tixonov A.N., Samarskiy A.A. Matematik fizika tenglamalari. — Moskva: Nauka, 1977.
3. Samarskiy A.A. Matematik modellashtirish va sonli usullar. — Moskva: Nauka, 1982.
4. Landau L.D., Lifshits E.M. Nazariy fizika kursi. Issiqlik fizikasi. — Moskva: Fizmatlit, 2001.
5. Carslaw H.S., Jaeger J.C. Conduction of Heat in Solids. — Oxford University Press, 1959.
6. Özisik M.N. Heat Conduction. — John Wiley & Sons, New York, 1993.
7. Kreith F., Bohn M. Principles of Heat Transfer. — Cengage Learning, 2000.
8. Anderson D.A., Tannehill J.C., Pletcher R.H. Computational Fluid Mechanics and Heat Transfer. — Taylor & Francis, 2012.

5G TEXNOLOGIYASINING SANOAT TARMOQLARIGA INTEGRATSIYASI VA IQTISODIY SAMARASI

IBRAGIMOV SH.M.¹, ERGASHBOYEV M.I.²

¹FarDU dotsenti, shavkat19702008@gmail.com

²FarDU talabasi, muhammadrasulergashboyev20@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola 5G texnologiyasining sanoat tarmoqlariga integratsiyasi jarayonlarini va uning iqtisodiy samaradorligini chuqur tahlil qiladi. 5G ning yuqori tezlik, past kechikish va keng qamrov imkoniyatlari ishlab chiqarish, logistika va energetika kabi sohalarda raqamli transformatsiyani jadallashtirishda muhim rol o'ynaydi. Texnologiyaning joriy etilishi avtomatlashtirish darajasini oshirish, real vaqt rejimida ma'lumotlarni qayta ishlashni ta'minlash va operatsion xarajatlarni kamaytirish orqali korxonalarining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Natijada, ushbu integratsiya yangi innovatsion xizmatlar va mahsulotlarni yaratishga zamin yaratib, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini mustahkamlaydi.

Kalit so'zlar: 5G Texnologiyasi, Sanoat Integratsiyasi, Iqtisodiy Samara, Raqamli Transformatsiya, Aqlli Ishlab Chiqarish, IoT, Avtomatlashtirish

KIRISH. Beshinchi avlod (5G) mobil aloqa texnologiyasi axborot-kommunikatsiya sohasidagi fundamental innovatsiya bo'lib, yuqori ma'lumot uzatish tezligi, minimal kechikish va keng polosali aloqa imkoniyatlarini taqdim etadi. 5G tarmog'i 10 Gbit/s gacha tezlikka erishib, 4G LTE dan 100 barobar tez ishlaydi, kechikish darajasi esa 1 millisekunddan kamni tashkil etadi. Bu xususiyatlar 5G ni nafaqat mobil qurilmalar, balki sanoat, transport, logistika, qishloq xo'jaliigi va raqamli xizmatlar kabi turli sohalarda keng qo'llanilishiga zamin yaratadi. Texnologiya ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish orqali samaradorlikni oshiradi va xarajatlarni kamaytiradi.

Sanoat tarmoqlarida 5G integratsiyasi "5G + Sanoat Interneti" konsepsiyasi asosida odamlar, mashinalar va tizimlar o'rtasida uzluksiz aloqani ta'minlab, aqlli sanoat ekotizimini shakllantirib bormoqda. Xitoy bu yo'nalishni davlat siyosati darajasiga ko'tarib, "14-besh yillik reja" doirasida ustuvor vazifa sifatida belgilagan. Amalda esa masofadan boshqariladigan robotlar, moslashuvchan transport vositalari va 5G PLC sanoat shlyuzlari orqali uskunalarni masofadan monitoring qilish va

diagnostika qilish kabi innovatsion yechimlar tatbiq etilmoqda. 5G PLC shlyuzi sim oʻtkazish xarajatlarini taxminan 10 foizga kamaytirish imkonini beradi.

Biroq 5G ning sanoatga integratsiyasi bir qator muammolarni ham oʻz ichiga oladi: ish oʻrinlarining qisqarishi, yuqori uskunalar xarajatlari, maʼlumotlar xavfsizligi, sunʼiy intellekt xatolari va texnologik tengsizlik shular jumlasidandir. Ushbu imkoniyatlarni toʻla roʻyobga chiqarish uchun davlat va xususiy sektor hamkorligi, infratuzilmaga sarmoya va ishchi kuchini oʻqitish zarurligi taʼkidlanadi.

Ushbu maqola 5G texnologiyasining sanoat tarmoqlariga integratsiyasini, uning iqtisodiy samaradorligini baholashni, asosiy muammolarni aniqlashni va yechimlar taklif qilishni maqsad qilgan. Shuningdek, maqolada 5G ning Oʻzbekiston sanoatining raqamli transformatsiyasiga taʼsiri ilmiy asosda koʻrib chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Beshinchi avlod (5G) mobil aloqa texnologiyasining sanoat tarmoqlariga integratsiyasi zamonaviy ilmiy adabiyotlarda keng muhokama qilinayotgan va jadal rivojlanayotgan yoʻnalishlardan biridir. Ushbu boʻlimda 5G ning sanoatdagi ahamiyati, uning texnik imkoniyatlari, turli tarmoqlardagi amaliy qoʻllanilishi, iqtisodiy samaradorligi, shuningdek, integratsiya jarayonidagi muammolar va ularni hal etish yoʻllari boʻyicha mavjud ilmiy tadqiqotlar va nashrlar tanqidiy tahlil qilinadi. Maqolaning avvalgi qismlarida 5G ning yuqori tezlik, minimal kechikish va keng polosali aloqa kabi asosiy afzalliklari [2], [5] hamda uning "5G + Sanoat Interneti" konsepsiyasi doirasidagi oʻrni [4] taʼkidlangan edi. Ushbu tahlil mavjud bilimlarni chuqurlashtirib, ilmiy adabiyotlardagi asosiy tendensiyalar va bahslarni yoritadi.

5G texnologiyasining sanoat uchun asosiy texnik imkoniyatlari ilmiy adabiyotlarda uchta asosiy xizmat turiga boʻlinadi: kengaytirilgan mobil keng polosali aloqa (eMBB), ultra-ishonchli va past kechikishli aloqa (URLLC) hamda ommaviy mashina turidagi aloqa (mMTC). eMBB yuqori maʼlumot uzatish tezligini taʼminlab, virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) kabi ilovalarni sanoatda qoʻllash uchun zarurdir, masalan, masofaviy oʻqitish, texnik xizmat koʻrsatish va mahsulot dizaynida. URLLC 1 millisekunddan kam kechikish [2] va yuqori ishonchlilikni

ta'minlab, avtonom robotlar, masofadan boshqariladigan og'ir texnikalar, real vaqt rejimida boshqariladigan ishlab chiqarish liniyalari va xavfsizlik tizimlari uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu xususiyatlar sanoat jarayonlarida xavfsizlikni oshirish va inson aralashuvisiz aniq boshqaruvni ta'minlash imkonini beradi. mMTC esa milliardlab qurilmalarni bir vaqtning o'zida ulash imkoniyatini berib, sanoat IoT (Internet of Things) sensorlari, aqlli hisoblagichlar va monitoring tizimlari uchun ideal platforma hisoblanadi. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, bu uch xizmat turi 5G ning sanoatdagi keng qamrovli transformatsion salohiyatini belgilaydi.

Bundan tashqari, tarmoqni bo'laklarga ajratish (network slicing) texnologiyasi 5G ning sanoat uchun muhim xususiyatlaridan biri sifatida keng o'rganilmoqda. Bu texnologiya operatorlarga turli sanoat ilovalari uchun maxsus, virtual tarmoq bo'laklarini yaratish imkonini beradi, ularning har biri o'ziga xos talablarga (tezlik, kechikish, ishonchlilik) moslashtirilgan bo'ladi. Masalan, avtonom transport vositalari uchun URLLC talab qiladigan bo'lak, zavodlardagi sensorlar uchun esa mMTC ga yo'naltirilgan bo'lak yaratilishi mumkin. Chekka hisoblash (edge computing) ham sanoatda 5G ning samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ma'lumotlarni markaziy bulutga yuborish o'rniga, ularni manbaga yaqin joyda qayta ishlash kechikishni yanada kamaytiradi va ma'lumotlar xavfsizligini oshiradi, bu esa real vaqt rejimida qaror qabul qilishni talab qiladigan sanoat jarayonlari uchun juda muhimdir. Adabiyotlar chekka hisoblashning 5G bilan integratsiyasi orqali aqlli zavodlarda ishlab chiqarish samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonligini ko'rsatadi.

Sanoat tarmoqlarida 5G integratsiyasining nazariy asoslari asosan Sanoat 4.0 (Industry 4.0) paradigmasi bilan chambarchas bog'liq. Sanoat 4.0 raqamli transformatsiya, kiber-fizik tizimlar, raqamli egizaklar (digital twins) va sun'iy intellekt (AI) kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi. 5G bu paradigmaning asosiy tayanchi sifatida ko'riladi, chunki u ushbu texnologiyalarni real vaqt rejimida va keng miqyosda ulash imkonini beradi. "5G + Sanoat Interneti" konsepsiyasi [4] aynan shu nazariy asoslarga tayanib, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish tizimlarida raqamli, tarmoqlashgan va aqlli rivojlanishga erishishni maqsad qiladi. Bu nafaqat ishlab

chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, balki butun qiymat zanjiri bo'ylab samaradorlikni oshirish, yetkazib berish zanjirini optimallashtirish va yangi biznes modellarini yaratishni anglatadi.

Amaliy qo'llanilish sohasida adabiyotlar 5G ning turli sanoat tarmoqlarida keng qamrovli integratsiyasini ko'rsatadi. Ishlab chiqarish sanoatida 5G avtonom robotlar va kollaborativ robotlar (cobots) o'rtasidagi aloqani ta'minlash, ishlab chiqarish liniyalarini moslashuvchan boshqarish, real vaqt rejimida sifat nazorati va bashoratli texnik xizmat ko'rsatish (predictive maintenance) uchun ishlatiladi. Masalan, 5G PLC sanoat shlyuzi [3] uskunalar monitoringi va diagnostikasini masofadan amalga oshirish orqali texnik xizmat ko'rsatish xarajatlarini kamaytiradi va ishchi kuchini tejaydi. AR/VR texnologiyalari 5G orqali masofaviy yordam, xodimlarni o'qitish va murakkab uskunalarini yig'ishda qo'llaniladi. Logistika va transport sohasida 5G aqlli portlar, avtonom transport vositalari (masalan, Dali viloyatidagi haydovchisiz sayyohlik transport vositalari [1]), dronlar orqali yetkazib berish va aqlli trafik boshqaruvi tizimlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu esa yuk tashish samaradorligini oshiradi va logistika xarajatlarini kamaytiradi.

Konchilik va energetika sohalarida 5G og'ir texnikalarni masofadan boshqarish, xavfli muhitlarda xavfsizlik monitoringini kuchaytirish (masalan, yuqori quvvatli mobil telefon signali to'xtatuvchisi [1] kabi maxsus ilovalar orqali), shuningdek, aqlli energiya tarmoqlarini (smart grids) yaratish uchun muhimdir. Qishloq xo'jaligida 5G aniq dehqonchilik (precision agriculture), aqlli fermer xo'jaliklari, ekinlarni va chorva mollarini masofadan monitoring qilish, avtonom qishloq xo'jaligi texnikalarini boshqarish imkonini beradi. Bu esa resurslardan samarali foydalanish va hosildorlikni oshirishga xizmat qiladi. Sog'liqni saqlash sohasida, sanoat kontekstida, 5G tibbiy asbob-uskunalarini masofadan diagnostika qilish va monitoring qilish, shuningdek, shoshilinch vaziyatlarda tezkor aloqani ta'minlash uchun qo'llaniladi. Xitoyning "5G + Sanoat Interneti" loyihasi [4] doirasida elektronika, po'lat, konchilik va energetika kabi beshta asosiy sanoatda masofaviy uskunalar nazorati, moslashuvchan ishlab chiqarish va aqlli logistika kabi tipik stsenariylar muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda.

5G ning iqtisodiy samaradorligi tahlili ilmiy adabiyotlarda turli modellar va empirik natijalar asosida o'rganiladi. Umumiy iqtisodiy samaradorlikni oshirish, resurslardan foydalanishni optimallashtirish va yangi ish o'rinlarini yaratish salohiyati [5] ko'plab tadqiqotlarda ta'kidlanadi. Makroiqtisodiy modellar 5G ning yalpi ichki mahsulot (YaIM) o'sishiga qo'shadigan hissasini baholaydi, bunda infratuzilmaga kiritilgan investitsiyalar va yangi texnologiyalar orqali yaratilgan qiymat zanjirlari hisobga olinadi. Masalan, ba'zi tadqiqotlar 5G ning global YaIMga trillionlab dollar hissa qo'shishini prognoz qiladi. Mikroiqtisodiy darajada, korxonalar uchun 5G ning iqtisodiy samarasi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish (masalan, 5G PLC shlyuzi orqali sim o'tkazish xarajatlarini taxminan 10% ga kamaytirish [3]), operatsion samaradorlikni oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash va bozorga chiqish vaqtini qisqartirish orqali namoyon bo'ladi. Bashoratli texnik xizmat ko'rsatish tizimlari orqali uskunalarning ishdan chiqish vaqtini kamaytirish va texnik xizmat ko'rsatish xarajatlarini sezilarli darajada pasaytirish mumkin [3].

Bundan tashqari, 5G yangi mahsulotlar va xizmatlarni yaratish orqali innovatsion iqtisodiyotni rivojlantiradi. Masalan, masofaviy xizmatlar, aqlli shaharlar va raqamli xizmatlar [5] 5G tufayli kengayib, yangi bozor segmentlarini ochadi. Investitsiyalarning qaytarilishi (ROI) nuqtai nazaridan, adabiyotlar 5G ga kiritilgan dastlabki yuqori xarajatlarga qaramay, uzoq muddatda sezilarli iqtisodiy foyda keltirishini ko'rsatadi. Biroq, bu foydani to'liq ro'yobga chiqarish uchun davlat va xususiy sektor o'rtasida mustahkam hamkorlik, infratuzilmani rivojlantirishga katta sarmoya va ishchi kuchini har tomonlama o'qitish zaruriyati ta'kidlanadi [5]. Iqtisodiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, 5G ning sanoatga integratsiyasi nafaqat mavjud jarayonlarni optimallashtiradi, balki butun sanoat ekotizimini o'zgartirib, raqobatbardoshlikni oshiradi va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Integratsiya jarayonidagi muammolar va ularni hal etish yo'llari ham ilmiy adabiyotlarda atroflicha o'rganilgan. Tazhibaev va Sarikulova [6] tomonidan ta'kidlanganidek, 5G ning sanoatga integratsiyasi bir qator murakkabliklar va xavflar bilan birga keladi. Bularga yuqori uskunalarning xarajatlari va infratuzilma investitsiyalari

kiradi. 5G tarmoqlarini qurish va sanoat darajasidagi uskunalari sotib olish katta moliyaviy sarmoyalarni talab qiladi. Adabiyotlar bu muammoni hal qilish uchun davlat tomonidan subsidiyalar, soliq imtiyozlari va xususiy sektor bilan hamkorlikda investitsiya fondlarini yaratishni taklif qiladi. Shuningdek, 5G texnologiyasini bosqichma-bosqich joriy etish va mavjud infratuzilmadan maksimal darajada foydalanish ham xarajatlarni optimallashtirishga yordam beradi.

Ma'lumotlar xavfsizligi va maxfiylik masalalari 5G ning sanoatda keng qo'llanilishida eng muhim muammolardan biridir. Sanoat IoT qurilmalarining ko'payishi va ulkan ma'lumotlar oqimini boshqarish [6] kiberhujumlar xavfini oshiradi. Adabiyotlar bu borada blokcheyn texnologiyasi, ilg'or shifrlash usullari, sun'iy intellektga asoslangan tahdidlarni aniqlash tizimlari va xavfsiz tarmoq arxitekturalarini (masalan, 5G PLC shlyuzidagi VPN imkoniyatlari [3]) qo'llashni tavsiya etadi. Sanoat tarmoqlari uchun maxsus, xususiy 5G tarmoqlarini yaratish ham ma'lumotlar xavfsizligini oshirishning samarali yo'li sifatida ko'riladi. Maxfiylikni ta'minlash uchun esa ma'lumotlarni anonimlashtirish, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha qat'iy qonunchilik bazasini yaratish va foydalanuvchilarning xabardorligini oshirish muhimdir.

Texnologik tengsizlik va ish o'rinlarining qisqarishi [6] ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni keltirib chiqaradi. 5G va avtomatlashtirish texnologiyalarining joriy etilishi ba'zi an'anaviy ish o'rinlarining yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Adabiyotlar bu muammoni hal qilish uchun ishchi kuchini qayta tayyorlash va malakasini oshirish dasturlarini joriy etish, ta'lim tizimini yangi texnologik talablarga moslashtirish, shuningdek, yangi, yuqori malakali ish o'rinlarini yaratishga qaratilgan siyosatlarni ishlab chiqishni taklif qiladi. Sun'iy intellekt xatolaridan kelib chiqadigan xavfsizlik risklari [6] ayniqsa avtonom tizimlar va robototexnikada muhimdir. Bu muammoni hal qilish uchun AI algoritmlarining shaffofligi, ishonchliligi va xavfsizligini ta'minlash, shuningdek, favqulodda vaziyatlarda inson aralashuvini ta'minlaydigan zaxira tizimlarini yaratish zarur.

5G to'liqlarining inson salomatligiga ta'siri haqidagi xavotirlar [6] ilmiy jamoatchilik va keng jamoatchilik o'rtasida muhokama qilinmoqda. Mavjud ilmiy tadqiqotlar 5G texnologiyasining inson salomatligiga zararli ta'siri haqida ishonchli dalillarni topmagan bo'lsa-da, bu borada doimiy monitoring va shaffof tadqiqotlar o'tkazish muhimligi ta'kidlanadi. Jamoatchilikni to'g'ri ma'lumot bilan ta'minlash va noto'g'ri ma'lumotlarning tarqalishini oldini olish ham muhim vazifadir. Standartlashtirish va interoperabellik ham sanoatda 5G integratsiyasining muhim muammolaridan biridir. Turli ishlab chiqaruvchilarning uskunalari va protokollarini bir-biriga moslashtirish murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Bu borada xalqaro standartlarni ishlab chiqish va ularga rioya qilish, shuningdek, ochiq platformalar va interfeyslarni qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Global va mintaqaviy tajribalar 5G ning sanoatga integratsiyasi bo'yicha turli yondashuvlarni ko'rsatadi. Xitoy "5G + Sanoat Interneti" tashabbusi [4] orqali bu sohada yetakchilik qilmoqda, markaziy hukumat tomonidan ustuvor vazifa sifatida qabul qilingan bu yo'nalish "Raqamli Xitoy"ni tezlashtirish va yangi iqtisodiy harakatlantiruvchi kuchni ta'minlash uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega [4]. Dali, Yunnan provinsiyasi kabi hududlardagi sanoat darajasidagi ilovalar [1] Xitoyning bu boradagi amaliy yutuqlaridan dalolat beradi. Yevropa Ittifoqi va Shimoliy Amerika mamlakatlari ham 5G ni sanoatga integratsiya qilish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqmoqda, bunda asosan xususiy 5G tarmoqlari va vertikal sanoat ilovalariga e'tibor qaratilmoqda. Mintaqaviy farqlar infratuzilma rivojlanishi darajasi, tartibga solish siyosati va sanoatning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Ushbu tajribalarni o'rganish O'zbekiston sanoatining raqamli transformatsiyasi uchun qimmatli saboqlar berishi mumkin.

Adabiyotlardagi bo'shliqlar va kelajakdagi tadqiqot yo'nalishlari 5G ning sanoatga integratsiyasi bo'yicha hali ham o'rganilmagan jihatlar mavjudligini ko'rsatadi. Masalan, 5G ning kichik va o'rta biznes (KOB) korxonalarini uchun aniq iqtisodiy samaradorligi va investitsiyalarning qaytarilishi bo'yicha chuqur empirik tadqiqotlar yetarli emas. Shuningdek, 5G ning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy

ta'sirlari, jumladan, mehnat bozori dinamikasiga ta'siri va yangi ish o'rinlarining sifati bo'yicha kompleks tahlillar talab etiladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda 5G ning sanoatga integratsiyasi bo'yicha batafsil keys-stadiyalar va mahalliy sharoitlarga moslashtirilgan yechimlar bo'yicha tadqiqotlar ham muhim ahamiyatga ega. Ma'lumotlar xavfsizligi va maxfiylikni ta'minlash bo'yicha yangi, yanada samaraliroq texnologik va siyosiy yechimlarni izlash, shuningdek, 5G to'lqinlarining inson salomatligiga ta'siri bo'yicha mustaqil va shaffof tadqiqotlarni davom ettirish zarur. Ushbu maqola 5G ning sanoatdagi ahamiyatini, uning kelajakdagi istiqbollari va ushbu texnologiyaning O'zbekiston sanoatining raqamli transformatsiyasiga ta'sirini ilmiy asosda ko'rib chiqish orqali ushbu bo'shliqlarni qisman to'ldirishga intiladi.

Xulosa qilib aytganda, ilmiy adabiyotlar 5G texnologiyasining sanoat tarmoqlariga integratsiyasi nafaqat texnologik inqilob, balki chuqur iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar manbai ekanligini tasdiqlaydi. Uning yuqori tezlik, past kechikish va keng polosali aloqa imkoniyatlari [2], [5] Sanoat 4.0 ning asosiy ustunlaridan biri bo'lib, ishlab chiqarish, logistika, energetika va boshqa ko'plab sohalarda samaradorlikni oshirish, xarajatlarni kamaytirish va innovatsiyalarni rag'batlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Biroq, bu integratsiya jarayoni yuqori investitsiyalar, ma'lumotlar xavfsizligi, ish o'rinlarining o'zgarishi va texnologik tengsizlik kabi jiddiy muammolar bilan birga keladi [6]. Ushbu muammolarni hal etish uchun davlat va xususiy sektor o'rtasida mustahkam hamkorlik, infratuzilmaga sarmoya kiritish va ishchi kuchini o'qitish [5] kabi kompleks yondashuvlar talab etiladi. Mavjud adabiyotlar 5G ning sanoatdagi transformatsion salohiyatini tasdiqlasada, uning to'liq iqtisodiy va ijtimoiy ta'sirini baholash, shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlar kontekstida amaliy yechimlarni ishlab chiqish bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlar zarur.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu tadqiqot 5G texnologiyasining sanoat tarmoqlariga integratsiyasini va uning iqtisodiy samaradorligini har tomonlama tahlil qilishga qaratilgan. Asosiy maqsad - mavjud ilmiy bilimlarni sintez qilish, 5G ning sanoatdagi transformatsion salohiyatini baholash, integratsiya muammolarini

aniqlash va ularga yechimlar taklif qilishdan iborat. Tadqiqot dizayni multidisiplinar xarakterga ega bo‘lib, texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarni birga qamrab oladi. Tadqiqot sifatli yondashuvga asoslanib, Tizimli Adabiyotlar Tahlili (SLR) va Tanqidiy Sintez usullarini qo‘llaydi. SLR mavzuga oid dolzarb va ishonchli manbalarni aniqlash, tizimlashtirish hamda umumlashtirishga xizmat qiladi. Tanqidiy sintez esa ma‘lumotlarni oddiy jamlashdan ko‘ra, ularni tahlil qilish, baholash va yangi tushunchalar yaratishni o‘z ichiga oladi. Bu yondashuv turli tadqiqotlar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni topish va mavzuga oid keng qamrovli xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Ma‘lumotlarni yig‘ish jarayonida Scopus, Web of Science, Google Scholar, IEEE Xplore va ACM Digital Library kabi nufuzli ilmiy bazalardan foydalanildi. "5G AND Industrial Internet", "5G AND Industry 4.0", "economic impact of 5G AND industry" kabi kalit so‘zlar va ularning kombinatsiyalari qo‘llanildi. Faqat 2020-yildan keyin nashr etilgan, peer-review o‘tgan, 5G ning sanoatga integratsiyasiga bevosita aloqador ingliz va o‘zbek tilidagi manbalar tanlandi. Bundan tashqari, Xitoyning "5G + Sanoat Interneti" tashabbusi kabi amaliy keys-stadiyalar, hukumat hisobotlari va xalqaro tashkilotlarning (ITU, GSMA) strategik hujjatlari ham tahlilga jalb etildi.

Ma‘lumotlarni tahlil qilish tematik tahlil va tanqidiy sintezga asoslandi. Asosiy mavzular sifatida 5G ning texnik imkoniyatlari (yuqori tezlik, past kechikish), sanoatdagi qo‘llanilishi (Sanoat 4.0, avtomatlashtirish, IoT), iqtisodiy samaradorligi (xarajatlarni kamaytirish, yangi biznes modellari, ROI), integratsiya jarayonidagi muammolar (yuqori xarajatlar, ma‘lumotlar xavfsizligi, ish o‘rinlarining qisqarishi) va ularni hal etish yo‘llarini o‘z ichiga oldi. Masalan, 5G PLC sanoat shlyuzi orqali sim o‘tkazish xarajatlarini taxminan 10 foizga kamaytirish imkoniyati kvantitativ ko‘rsatkich sifatida o‘rganildi. Har bir muammo bo‘yicha texnologik, iqtisodiy va siyosiy yechimlar kompleks ravishda ko‘rib chiqildi.

Tadqiqotning asosiy cheklovi shundaki, O‘zbekiston sanoat korxonalaridan bevosita birlamchi empirik ma‘lumotlar to‘planmadi. Xulosalar asosan global va mintaqaviy tajribalar, xususan Xitoy amaliyoti asosida shakllantirildi. Bundan tashqari,

5G texnologiyasining tez rivojlanib borishi baʼzi topilmalarning dolzarbligiga taʼsir qilishi mumkin. Tadqiqotning ishonchliligi qatʼiy SLR metodologiyasi, manbalarni tanqidiy baholash va xulosalarning shaffof taqdim etilishi orqali taʼminlandi.

Umuman olganda, qoʻllanilgan metodologiya 5G texnologiyasining sanoat tarmoqlariga integratsiyasini keng qamrovli oʻrganish va Oʻzbekiston sanoatining raqamli transformatsiyasi uchun asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi. Kelajakdagi tadqiqotlar mahalliy korxonalarda empirik maʼlumotlar toʻlash, sohaviy xarajat-foyda tahlillari va 5G pilot loyihalarini amalga oshirish yoʻnalishida davom ettirilishi maqsadga muvofiq.

XULOSA. Ushbu maqola 5G texnologiyasining sanoat tarmoqlariga integratsiyasini chuqur tahlil qilib, uning yuqori tezlik, minimal kechikish va keng polosali aloqa kabi asosiy afzalliklari Sanoat 4.0 paradigmasining muhim drayveri ekanligini koʻrsatdi. Tadqiqot 5G ning ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va yangi iqtisodiy imkoniyatlarni yaratishdagi transformatsion salohiyatini baholadi. Biroq, yuqori investitsiya xarajatlari, maʼlumotlar xavfsizligi va mehnat bozoridagi oʻzgarishlar kabi jiddiy muammolar kompleks yechimlarni talab etadi. Ushbu texnologiyaning toʻliq salohiyatini roʻyobga chiqarish uchun davlat va xususiy sektor hamkorligi, infratuzilmani rivojlantirish va ishchi kuchini malakasini oshirish zarur. Global tajribalar asosida Oʻzbekistonning raqamli transformatsiyasi uchun qimmatli tushunchalar taqdim etildi, ammo mahalliy sharoitlarga moslashtirilgan chuqur empirik tadqiqotlar kelajakdagi muhim yoʻnalish boʻlib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xudayberdiyev, A. M., Xudayberdiyev, S. M. (2023). 5G texnologiyasining mobi aloqa tizimlarida qoʻllanilishi va sanoat tarmoqlariga integratsiyasi istiqbollari. *Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari*, (1), 10-14. - <https://ict.tuit.uz/index.php/ict/article/view/10>
2. Xudayberdiyev, M. A. (2022). 5G texnologiyasining sanoat IoT tizimlariga integratsiyasi va uning samaradorligi. *Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari*, (1), 15-19. - <https://ict.tuit.uz/index.php/ict/article/view/11>

3. Yuldasheva, N. A. (2020). Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda 5G texnologiyasining oʻrni va sanoat tarmoqlariga taʼsiri. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (4), 1-10.-https://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2020/4/1_1.pdf
4. Xaydarov, M. M., Xaydarov, M. M. (2022). Raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat korxonalarini modernizatsiya qilishda 5G texnologiyasining roli va iqtisodiy samaradorligi. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (1), 1-10. - https://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2022/1/1_1.pdf
5. Xolmatov, Sh. B. (2021). Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda 5G texnologiyasining sanoat tarmoqlariga taʼsiri va iqtisodiy ahamiyati. Oʻzbekiston iqtisodiy axborotnomasi, (2), 1-8. -<https://journal.tfi.uz/index.php/euz/article/view/105>
6. Ismoilov, A. B. (2023). Sanoat 4.0 sharoitida 5G texnologiyasining ishlab chiqarish samaradorligiga taʼsiri. Raqamli iqtisodiyotda innovatsion texnologiyalar va logistika: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Toshkent: Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti.
7. Ochilov, B. T. (2024). Raqamli transformatsiya va telekommunikatsiya infratuzilmasi rivojlanishi. Toshkent: Fan nashriyoti. (Bob: 5G texnologiyasining sanoat tarmoqlariga integratsiyasi va iqtisodiy samarasi).

BUZILADIGAN IKKINCHI TARTIBLI ODDIY DIFFERENSIAL TENGLAMA UCHUN BOSHLANG‘ICH MASALA

AZIZOV M.S., MAHMUDOVA M.T.

FarDU dotsenti, muzaffar.azizov.1988@gmail.com

FarDU talabasi, mmahmudova2303@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zgaruvchilari ikkinchi tartibli differensial tenglama uchun boshlang‘ich masala tadqiq etiladi. Tadqiqot jarayonida tenglamani soddalashtirish va uni klassik ko‘rinishga keltirish va undan foydalanib yechimni qurish jarayoni olib boriladi. Xususan, maxsus almashtirishlar yordamida berilgan tenglamani Bessel tenglamasiga keltirish imkoniyati o‘rganiladi. Natijada tenglamaning umumiy yechimi maxsus funksiyalar orqali ifodalanadi hamda boshlang‘ich shartlar asosida xususiy yechim aniqlanadi. Olingan natijalarning nazariy va amaliy ahamiyati tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: ikkinchi tartibli differensial tenglama, Bessel funksiyasi, analitik yechim, maxsus almashtirish, boshlang‘ich shart.

Kirish. Differensial tenglamalar nazariyasi matematika fanining muhim bo‘limlaridan biri bo‘lib, ular yordamida turli fizik, texnik va tabiiy jarayonlar modellashtiriladi. Ayniqsa, ikkinchi tartibli differensial tenglamalar mexanika, tebranishlar nazariyasi va issiqlik almashinuvi kabi ko‘plab sohalarda keng qo‘llaniladi. Amaliy masalalarda ko‘pincha o‘zgaruvchan koeffitsiyentli differensial tenglamalar uchraydi. Bunday tenglamalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri yechish har doim ham oson emas. Shu sababli ularni maxsus almashtirishlar yordamida soddalashtirish yoki oldindan o‘rganilgan standart tenglamalarga keltirish muhim ahamiyatga ega. Shu bois quyidagi masalani o‘rganish nazariy jihatdan muhim bo‘lib, u murakkab differensial tenglamalarni yechish usullarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Asosiy qism. Masala. *Quyidagi*

$$x^2 y'' + xy' + (\beta x^\alpha - \nu^2) y = 0, \quad (1)$$

buziladigan tenglama berilgan. Ushbu

$$\lim_{x \rightarrow 0} x^{-\frac{2\nu}{\alpha}} y(x) = k_1 \quad \lim_{x \rightarrow 0} x^{\frac{2\nu}{\alpha} + 1} y'(x) = k_2 \quad (2)$$

boshlang'ich shartlarni bajaradigan $y(x)$ funksiya topilsin, bu yerda $\nu > 0$, $\alpha > 0$ va k_1 va k_2 berilgan haqiqiy sonlar.

Masala yechimini mavjudligi. (1) tenglamaning yechimini

$$y(x) = z(t), \quad t = \frac{2\sqrt{\beta}}{\alpha} x^{\frac{\alpha}{2}} \quad (3)$$

ko'rinishda qidiramiz, bu yerda $z(t)$ - yangi noma'lum funksiya.

(3) ifodadan kerakli hosilalarni hisoblab (1) tenglamaga qo'yib ba'zi soddalashtirishlarni bajarsak

$$z'' + \frac{1}{t} z' + \left(1 - \frac{(2\nu/\alpha)^2}{t^2}\right) z = 0 \quad (4)$$

ko'rinishdagi Bessel tenglamasiga keladi. Ma'lumki (4) tenglamaning umumiy yechimi

$$z(t) = C_1 J_{2\nu/\alpha}(t) + C_2 Y_{2\nu/\alpha}(t) \quad (5)$$

ko'rinishda aniqlanadi va bu yerda $J_{2\nu/\alpha}(t)$, $Y_{2\nu/\alpha}(t)$ - birinchi tur Bessel funksiyalari, C_1 va C_2 - ixtiyoriy o'zgarmaslardir.

(5) funksiyadan (3) ga asosan avvalgi o'zgaruvchilarga qaytsak, (1) tenglamaning umumiy yechimi quyidagicha aniqlanadi:

$$y(x) = C_1 J_{2\nu/\alpha}\left(2\sqrt{\beta}x^{\frac{\alpha}{2}}/\alpha\right) + C_2 Y_{2\nu/\alpha}\left(2\sqrt{\beta}x^{\frac{\alpha}{2}}/\alpha\right). \quad (6)$$

C_1 va C_2 - ixtiyoriy o'zgarmaslarni (2) boshlang'ich shartlarga bo'ysundirib topamiz. (2) boshlang'ich shartlarning birinchisiga asosan

$$\lim_{x \rightarrow 0} x^\nu \left[C_1 \left[\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(x/2)^{2n+\frac{2\nu}{\alpha}} (-1)^n}{\Gamma(n+1)\Gamma\left(n+1+\frac{2\nu}{\alpha}\right)} \right] + C_2 \left[\frac{J_{2\nu/\alpha}\left(\frac{2\sqrt{\beta}}{\alpha}x^{\frac{\alpha}{2}}\right) \cos \frac{2\nu}{\alpha}\pi - J_{-2\nu/\alpha}\left(\frac{2\sqrt{\beta}}{\alpha}x^{\frac{\alpha}{2}}\right)}{\sin \frac{2\nu}{\alpha}\pi} \right] \right] = k_1$$

$x \rightarrow 0$ da limitga o'tsak quyidagi natijaga ega bo'lamiz:

$$C_1 = k_1 \Gamma\left(1 + \frac{2\nu}{\alpha}\right) \left(\frac{\alpha}{\sqrt{\beta}}\right)^{2\nu/\alpha}.$$

(2) boshlang‘ich shartlarning ikkinchisidan foydalanib C_2 ni aniqlaymiz.

$$\lim_{x \rightarrow 0} x^{\frac{2\nu}{\alpha}+1} y'(x) = x^{\frac{2\nu}{\alpha}+1} \left(C_1 J_{2\nu/\alpha} \left(2\sqrt{\beta} x^{\frac{\alpha}{2}} / \alpha \right) + C_2 Y_{2\nu/\alpha} \left(2\sqrt{\beta} x^{\frac{\alpha}{2}} / \alpha \right) \right)' = k_2,$$

$$C_2 = \frac{k_2 \pi}{\nu \Gamma(2\nu/\alpha)} \left(\frac{\alpha}{\sqrt{\beta}} \right)^{\frac{2\nu}{\alpha}}.$$

Demak, barcha hisob-kitoblarni yakunlab, berilgan differensial tenglamaning umumiy yechimi quyidagicha yoziladi:

$$y(x) = k_1 \Gamma \left(1 + \frac{2\nu}{\alpha} \right) \left(\frac{\alpha}{\sqrt{\beta}} \right)^{\frac{2\nu}{\alpha}} J_{\frac{2\nu}{\alpha}} \left(\frac{2\sqrt{\beta}}{\alpha} x^{\frac{\alpha}{2}} \right) + \frac{k_2 \pi}{\Gamma(2\nu/\alpha)} \left(\frac{\alpha}{\sqrt{\beta}} \right)^{\frac{2\nu}{\alpha}} Y_{\frac{2\nu}{\alpha}} \left(\frac{2\sqrt{\beta}}{\alpha} x^{\frac{\alpha}{2}} \right).$$

Endi (6) umumiy yechimda $\nu > 0$, $\alpha > 0$ ekanligini e‘tiborga olib uni (2) boshlang‘ich shartlarga bo‘ysundirib qo‘yilgan masalaning yechimini

$$y(x) = k_1 \Gamma \left(1 + \frac{2\nu}{\alpha} \right) \left(\frac{\alpha}{\sqrt{\beta}} \right)^{\frac{2\nu}{\alpha}} J_{\frac{2\nu}{\alpha}} \left(\frac{2\sqrt{\beta}}{\alpha} x^{\frac{\alpha}{2}} \right) + \frac{k_2 \pi}{\nu \Gamma(2\nu/\alpha)} \left(\frac{\alpha}{\sqrt{\beta}} \right)^{\frac{2\nu}{\alpha}} Y_{\frac{2\nu}{\alpha}} \left(\frac{2\sqrt{\beta}}{\alpha} x^{\frac{\alpha}{2}} \right)$$

ko‘rinishda aniqlaymiz.

Masala yechimining yagonaligi.

Teorema. Qo‘yilgan masalaning yechimi yagonadir.

Isbot. Faraz qilamiz qo‘yilgan masala $y_1(x)$ va $y_2(x)$ yechimlarga ega bo‘lsin.

U holda ularning ayirmasi

$$y_1(x) - y_2(x) = k(x) \tag{7}$$

bo‘ladi.

$k(x)$ funksiya qo‘yilgan masalaga mos bir jinsli

$$x^2 k(x)'' + x k(x)' + (\beta x^\alpha - \nu^2) k(x) = 0 \tag{8}$$

$$k(0) = 0, \lim_{x \rightarrow 0} \left(x^{\frac{2\nu}{\alpha}} k(x) \right)' = 0 \tag{9}$$

masalani qanoatlantiradi.

(8) tenglamaning umumiy yechimi (6) ko‘rinishdagi kabi aniqlanadi ya’ni

$$k(x) = C_1 J_{\frac{2\nu}{\alpha}} \left(2\sqrt{\beta} x^{\frac{\alpha}{2}} / \alpha \right) + C_2 Y_{\frac{2\nu}{\alpha}} \left(2\sqrt{\beta} x^{\frac{\alpha}{2}} / \alpha \right) \quad (10)$$

(10) umumiy yechimni (9) bir jinsli shartlarga bo'ysundirsak $C_1 = 0$, $C_2 = 0$ bo'lishi kelib chiqadi bundan $k(x) = 0$. (7) ga asosan esa $y_1(x) = y_2(x)$. Teorema isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boucherif, A. (2002). First-order differential inclusions with nonlocal initial conditions. *Applied Mathematics and Computation*, 125(2-3), 209-217.
2. Ntouyas, S. K. (2006). Chapter 6 Nonlocal Initial and Boundary Value Problems. *Handbook of Differential Equations: Ordinary Differential Equations*, 3, 377-479.
3. Pontryagin, L. S. (1962). *Ordinary differential equations*. Reading, Mass.: Addison-Wesley Pub. Co.
4. Камке, Э. *Справочник по обыкновенным дифференциальным уравнениям*. Москва: Наука. (1977).
5. Ўринов А.Қ. *Оддий дифференциал тенгламалар учун чегаравий масалалар*. Тошкент: Мумтоз сўз. (2014)
6. *Elementary Differential Equations. Elementary Differential Equations and Boundary Value Problems*. New York: Wiley. (2017).

TEKISLIKDA KOORDINATALAR METODIK ASOSLARI
RO`ZIBOYEVA O.SH., RAZZOQOV M.M., XOLMAXMATOV N.F.,
XUDOYOROV S.F.

QarDU o`qituvchisi, ogilaruziboyeva2905@gmail.com,

QarDU talabasi, mustaforazzoqov771@gmail.com,

QarDU talabasi, navruzxolmaxmatov771@gmail.com

QarDU talabasi, xudoyorovsardor009@gmail.com,

Annotatsiya. Ushbu maqolada tekislikda koordinatalar sistemasi va uning maktab matematika ta'limidagi metodik ahamiyati ilmiy asosda ko'rib chiqilgan. Koordinatalar tizimining kelib chiqishi, asosiy tushunchalari, o'quvchilarga o'rgatishning samarali usullari hamda zamonaviy ta'lim metodikasidagi o'rni tahlil qilingan. Maqolada koordinatalar mavzusini tushuntirishda vizual yondashuvlar, didaktik o'yinlar va hayotiy misollardan foydalanishning afzalliklari ko'rsatilgan. Tadqiqot natijalari o'quvchilarning matematik tafakkurini rivojlantirishda koordinatalar metodikasining muhim o'rin tutishini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: koordinatalar, absissa o'qi, ordinata o'qi, koordinatalar tekisligi, dekart koordinatalari, metodik yondashuv, matematik ta'lim, geometrik tushunchalar, o'quvchi, didaktika.

KIRISH. Matematika fani ta'limida koordinatalar mavzusi o'quvchilarning abstrakt va geometrik tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Koordinatalar sistemasi — bu tekislikdagi yoki fazodagi har qanday nuqtaning o'rnini aniq raqamlar orqali belgilash imkonini beruvchi matematik vositadir. René Dekart tomonidan XVII asrda yaratilgan dekart koordinatalari tizimi bugungi kunda maktab matematikasining ajralmas qismiga aylangan.

O'quvchilar koordinatalar tizimini o'rganar ekan, ular nafaqat geometrik tushunchalarni, balki algebra va funksiyalar nazariyasiga ham poydevor qurishlari zarur. Shuning uchun ushbu mavzuni o'qitishning metodik asoslari pedagogika fanida alohida o'rganish ob'ekti hisoblanadi. Mamlakatimizda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida matematika o'qitish metodikasi yangicha yondashuvlarni talab etadi.

Ushbu maqolaning maqsadi — tekislikda koordinatalar mavzusini o'qitishning metodik usullari, uning ilmiy asoslari va amaliy tatbiqini tadqiq etishdan iborat. Tadqiqotda tahliliy, taqqoslagich va pedagogik kuzatuv metodlaridan foydalanilgan.

Koordinatalar g'oyasi antik davrga borib taqaladi. Qadimgi yunonlar nuqtaning holatini ma'lum mos yozuvlar tizimiga nisbatan tasvirlashga harakat qilishgan. Ammo zamonaviy ma'nodagi tekislikda koordinatalar tizimini birinchi bo'lib frantsuz matematigi va faylasufi René Dekart (1596–1650) o'zining 'La Géométrie' (1637) asarida rasmiy tarzda kiritdi. Shu tufayli bu tizim 'Dekart koordinatalari' nomi bilan mashhur.

Dekart koordinatalar tizimi quyidagi asosiy elementlardan iborat: ikki o'zaro perpendikulyar to'g'ri chiziq — absissa o'qi (Ox) va ordinata o'qi (Oy); ularning kesishish nuqtasi esa bosh nuqta (koordinatalar boshi) deb ataladi. Tekislikdagi har qanday M nuqta $M(x; y)$ ko'rinishida yoziladi, bunda x — absissa, y esa ordinata deyiladi. Koordinatalar o'qlar tekisligini to'rta chorak (kvadrant)ga bo'ladi: I chorak ($x>0, y>0$), II chorak ($x<0, y>0$), III chorak ($x<0, y<0$) va IV chorak ($x>0, y<0$).

Matematika fanida koordinatalar tizimi funksiyalar grafiklari, geometrik shakllar, vektorlar va transformatsiyalarni o'rganishda universal vosita sifatida xizmat qiladi. Ikki nuqta orasidagi masofa formulasi $d = \sqrt{(x_2-x_1)^2 + (y_2-y_1)^2}$ koordinatalar tizimining amaliy kuchini namoyon etadi. Bundan tashqari, kesimning o'rta nuqtasi $M((x_1+x_2)/2; (y_1+y_2)/2)$ formulasi orqali topilishi ham koordinatalarning qo'llanilishiga yorqin misol bo'la oladi.

Koordinatalar mavzusini o'qitishda pedagog bir necha metodik yondashuvlardan foydalanishi mumkin. Zamonaviy ta'lim nazariyasi konstruktivistik yondashuvni ustuvor deb hisoblaydi, ya'ni o'quvchi bilimni tayyor holda emas, balki faol izlanish jarayonida o'zlashtirishini ta'minlash maqsadga muvofiq.

Birinchi metodik yondashuv — vizuallashtirish. O'quvchilarga koordinata o'qlari chizilgan tarmoqli qog'oz (millimetrli qog'oz) tarqatilsa, ular nuqtalarni mustaqil belgilash va topish orqali koordinatalarni tezroq o'zlashtiradi. Bu yondashuv ko'rgazmali o'qitish prinsipiga mos keladi va o'quvchilarda fazoviy tasavvurni rivojlantiradi.

Ikkinchi yondashuv — didaktik o'yinlar va interaktiv topshiriqlar. Masalan, 'Dengiz jangi' o'yini koordinatalar mavzusini o'rgatishning klassik va samarali

usulidir. Bu o‘yinda o‘quvchilar harflar va raqamlar yordamida koordinatalarni kodlaydigan va topishga harakat qiladilar. Bunday interaktiv usullar o‘quvchilarning mavzuga qiziqishini oshiradi va bilimlarni mustahkamlaydi.

Uchinchi yondashuv — hayotiy muammolarni hal qilish (masala-asosli o‘qitish). Masalan, shahar xaritasida ko‘cha kesishmasini topish, GPS navigatsiyasining ishlash printsipi, yoki rasmni koordinatalar yordamida chizish kabi topshiriqlar o‘quvchilarning matematik bilimlarini kundalik hayot bilan bog‘laydi. Bu yondashuv matematikaning amaliy ahamiyatini ko‘rsatib, o‘quvchilarning motivatsiyasini kuchaytiradi.

To‘rtinchi yondashuv — zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. GeoGebra, Desmos va shunga o‘xshash matematik dasturlar o‘quvchilarga koordinatalar tekisligini dinamik ravishda o‘rganish imkonini beradi. Bu dasturlarda nuqtalarni harakatlantirish, funksiya grafiklarini qurish va koordinatalarning o‘zgarishini real vaqtda kuzatish mumkin.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilar mavhum matematik tushunchalarni konkret vizual tasvirlar orqali ancha osonroq o‘zlashtirishadi. Lev Vigotskiyning 'Yaqin rivojlanish zonasi' nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchi o‘z mustaqil imkoniyatlaridan bir oz yuqoriroq darajadagi topshiriqlarni bajarish orqali rivojlanadi. Koordinatalar mavzusida bu tamoyil nuqtani tekislikda belgilashdan tortib, murakkab funksiyalar grafiklarini tahlil qilishgacha bo‘lgan bosqichma-bosqich o‘rgatish orqali amalga oshirilishi kerak.

Jerôme Brunerning 'Spiral o‘quv dasturi' konsepsiyasiga asosan, koordinatalar mavzusi boshlang‘ich sinflarda sodda shaklda (masalan, to‘r chiziqlarda harakat), o‘rta sinflarda to‘liq Dekart tizimi sifatida va yuqori sinflarda uch o‘lchovli koordinatalar tizimi ko‘rinishida takror o‘rganilishi maqsadga muvofiq. Bu yondashuv bilimlarning mustahkam va ketma-ket shakllanishini ta'minlaydi.

O‘zbek ta'lim standartlariga ko‘ra, koordinatalar mavzusi 6-sinfda birinchi marta kiritiladi va keyingi sinflarda kengaytirib boriladi. Bu bosqich o‘quvchilarning algebraik va geometrik tafakkurini birlashtirishga qaratilgan muhim pedagogik

bosqich hisoblanadi. Mualliflarning kuzatuv shuni ko'rsatadiki, mavzuni o'rgatishda individual yondashuv va differensial topshiriqlar berish o'quv samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Tekislikda koordinatalar mavzusi matematika ta'limining poydevori bo'lib, uni samarali o'qitish uchun metodik jihatdan to'g'ri yondashish zarur. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni berdi: birinchidan, koordinatalar mavzusini o'qitishda vizuallashtirish, interaktiv metodlar va hayotiy misollar kombinatsiyasi eng yuqori natijani beradi; ikkinchidan, zamonaviy matematik dasturlar (GeoGebra, Desmos) ta'lim samaradorligini oshirishda qo'shimcha vosita sifatida ishlatilishi mumkin; uchinchidan, spiral o'quv dasturi tamoyilini qo'llash o'quvchilarda bilimlarni bosqichma-bosqich va mustahkam shakllantirishga yordam beradi.

Koordinatalar metodikasini takomillashtirish — bu matematika o'qituvchilari oldida turgan dolzarb vazifadir. Pedagogik innovatsiyalar, ilmiy tadqiqotlar va amaliy tajriba uyg'unligi maktab matematikasi ta'limini yangi bosqichga olib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Azimov, A. A., & Toshmatov, B. R. (2019). Matematika o'qitish metodikasi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi nashriyoti. 312-bet.
2. Descartes, R. (1637). *La Géométrie*. Leiden: Jan Maire. (Ingliz tiliga tarjima: Smith, D. E., & Latham, M. L., 1925. The Open Court Publishing Company, Chicago.)
3. Fridman, L. M. (2001). *Psixologicheskiy spravochnik uchitelya*. Moskva: Prosveshcheniye. 224 str.
4. National Council of Teachers of Mathematics (NCTM). (2014). *Principles to Actions: Ensuring Mathematical Success for All*. Reston, VA: NCTM Publications. 139 p.
5. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. (2022). *Matematika fani bo'yicha davlat ta'lim standarti (6–9-sinflar)*. Toshkent: DTS nashriyoti. 48-bet.

MATHCAD DASTURIDA TENGLAMALARNI SIMVOLIK VA SONLI YECHISH USULLARINING TAHLILI

SHAROFUTDINOV I.U., MELIQO‘ZIYEVA G.K.

FarDU katta o‘qituvchisi, iqbol0766@gmail.com

FarDU talabasi, gulzodameliqoziyeva705@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada Mathcad dasturida tenglamalarni simvolik va sonli yechish usullarining nazariy asoslari, algoritmik xususiyatlari hamda amaliy qo‘llanilish imkoniyatlari keng tahlil qilingan. Zamonaviy kompyuterli matematik tizimlarning ilmiy tadqiqotlar va muhandislik hisoblaridagi o‘rni yoritilib, Mathcad dasturining matematik hisoblashlarni avtomatlashtirishdagi samaradorligi asoslab berilgan. Maqolada algebraik, transcendent va tenglamalar sistemasini yechish jarayonlari ko‘rib chiqilib, simvolik usullar yordamida aniq analitik yechimlarni olish hamda sonli usullar orqali murakkab tenglamalarning taqribiy ildizlarini topish usullari misollar asosida tahlil etilgan.

Tadqiqot davomida Mathcad dasturining algebraik ifodalarni soddalashtirish, matematik modellarni tahlil qilish, funksiyalar grafiklarini qurish va iteratsion algoritmlar asosida sonli hisoblashlarni bajarish imkoniyatlari o‘rganilgan. Xususan, Newton usuli va boshqa iteratsion metodlarning qo‘llanilishi orqali murakkab matematik masalalarni tezkor hamda aniq yechish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, simvolik va sonli usullarning o‘zaro farqli jihatlari, afzalliklari hamda qo‘llanilish sohalari ilmiy jihatdan taqqoslangan.

Maqola natijalari shuni ko‘rsatadiki, Mathcad dasturi matematik modellashtirish, ilmiy izlanishlar, texnik va iqtisodiy hisoblashlarni samarali tashkil etishda muhim vositalardan biri hisoblanadi. Dastur yordamida murakkab matematik hisoblashlarni qisqa vaqt ichida yuqori aniqlik bilan bajarish mumkin bo‘lib, bu esa ta‘lim jarayoni va amaliy tadqiqotlarda undan keng foydalanish imkoniyatini yaratadi.

Kalit so‘zlar: Mathcad, kompyuterli matematik tizimlar, simvolik hisoblash, sonli hisoblash, tenglama yechish, Newton usuli, iteratsion algoritmlar, matematik modellashtirish, algebraik hisoblashlar.

Kirish. Hozirgi kunda ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida murakkab matematik hisoblashlarni tezkor, aniq va samarali bajarishga bo‘lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Muhandislik, iqtisodiyot, fizika, texnika va amaliy matematika kabi ko‘plab sohalarda turli matematik modellar va hisoblash jarayonlaridan keng foydalaniladi. Bunday masalalarni an‘anaviy usullar yordamida yechish ko‘p vaqt talab qilishi bilan birga, ayrim hollarda hisoblash aniqligiga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli zamonaviy kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish ilmiy va amaliy faoliyatning muhim qismiga aylanmoqda.

Kompyuterli matematik tizimlar matematik hisoblashlarni avtomatlashtirish, formulalar bilan ishlash, matematik modellarni yaratish hamda grafik tahlillarni amalga oshirish imkonini beradi. Ana shunday zamonaviy tizimlardan biri Mathcad dasturi hisoblanadi. Ushbu dastur matematik formulalarni tabiiy yozuv shaklida

kiritish, algebraik ifodalarni soddalashtirish, tenglamalar va tenglamalar sistemasini yechish, hosila va integral hisoblash hamda funksiyalar grafiklarini qurish imkoniyatiga ega. Dastur interfeysining sodda va qulayligi uni nafaqat ilmiy tadqiqotlarda, balki ta'lim jarayonida ham samarali qo'llash imkonini yaratadi.

Matematik tenglamalarni yechish nazariy va amaliy matematikaning asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Tenglamalarni yechishda asosan simvolik va sonli usullardan foydalaniladi. Simvolik usullar yordamida tenglamaning aniq analitik yechimi olinadi va matematik ifodalar soddalashtiriladi. Sonli usullar esa analitik yechimi murakkab yoki mavjud bo'lmagan tenglamalarning taqribiy ildizlarini topishga xizmat qiladi. Ayniqsa, transcendent tenglamalar va katta hajmdagi hisoblashlarda sonli usullar yuqori samaradorlik bilan qo'llaniladi.

Mazkur ilmiy maqolada Mathcad dasturida tenglamalarni simvolik va sonli yechish usullarining nazariy asoslari hamda amaliy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, algebraik va transcendent tenglamalarni yechish jarayonlari misollar asosida ko'rib chiqilib, Mathcad dasturining matematik modellashtirishdagi samaradorligi yoritiladi.

Asosiy qism. Mathcad dasturi zamonaviy kompyuterli matematik tizimlardan biri bo'lib, murakkab matematik hisoblashlarni avtomatlashtirish imkoniyatiga ega. Dastur foydalanuvchiga matematik formulalarni oddiy yozuv shaklida kiritish, algebraik ifodalarni soddalashtirish, tenglamalarni yechish, grafiklar qurish hamda matematik modellarni tahlil qilish imkonini beradi. Mathcad dasturining asosiy afzalligi shundaki, foydalanuvchi matematik ifodalarni oddiy daftar usulida yozadi va dastur avtomatik ravishda hisoblashlarni bajaradi.

Mathcad dasturida tenglamalarni yechishning ikki asosiy usuli mavjud:

1. Simvolik yechish usuli;
2. Sonli yechish usuli.

Simvolik usul matematik tenglamaning aniq analitik yechimini olishga xizmat qilsa, sonli usul murakkab tenglamalarning taqribiy ildizlarini topishda qo'llaniladi.

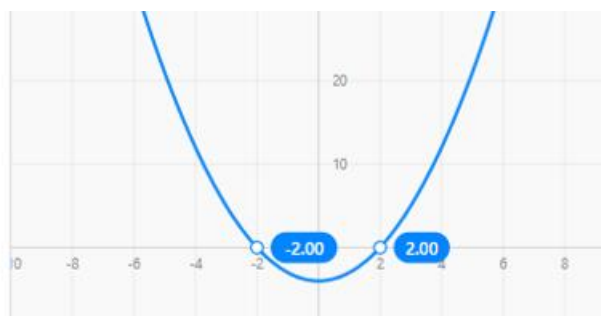
Simvolik yechish usuli tenglamaning aniq yechimini formula yoki algebraik ifoda ko‘rinishida olish imkonini beradi. Ushbu usul asosan algebraik tenglamalar, hosila, integral va matematik ifodalarni soddalashtirishda qo‘llaniladi.

Quyidagi kvadrat tenglamani ko‘rib chiqamiz:

$$x^2 - 5x + 6 = 0$$

Kvadrat tenglamaning umumiy formulasi:

$$x = \frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$$

Bu yerda:

$$a = 1, b = -5, c = 6$$

Diskriminantni hisoblaymiz:

$$D = b^2 - 4ac$$

$$D = (-5)^2 - 4 \cdot 1 \cdot 6$$

$$D = 25 - 24 = 1$$

Endi ildizlarni topamiz:

$$x_1 = \frac{5 + 1}{2} = 3$$

$$x_2 = \frac{5 - 1}{2} = 2$$

Demak, tenglamaning yechimlari:

$$x_1 = 3, x_2 = 2$$

Mathcad dasturida ushbu hisoblashlar avtomatik bajariladi va foydalanuvchi natijani tezkor ravishda oladi.

Mathcad dasturida algebraik ifodalarni soddalashtirish imkoniyati ham mavjud.

Masalan:

$$\frac{x^2 - 9}{x - 3}$$

Surat qismini ko‘paytuvchilarga ajratamiz:

$$x^2 - 9 = (x - 3)(x + 3)$$

Natijada:

$$\frac{(x - 3)(x + 3)}{x - 3}$$

qisqartirishdan so‘ng:

$$x + 3$$

hosil bo‘ladi. Mathcad dasturi ushbu algebraik amallarni avtomatik tarzda bajaradi.

Ko‘plab transcendent tenglamalarni analitik usulda yechish qiyin yoki imkonsiz bo‘ladi. Bunday hollarda sonli usullar qo‘llaniladi. Sonli usullar tenglamaning taqribiy ildizlarini topishga asoslanadi.

Quyidagi tenglamani ko‘rib chiqamiz:

$$\cos(x) - x = 0$$

Mazkur tenglamaning aniq analitik yechimi mavjud emas. Shu sababli Newton usulidan foydalanamiz.

Tenglamani quyidagicha belgilaymiz:

$$f(x) = \cos(x) - x$$

Newton usulining formulasi:

$$x_{n+1} = x_n - \frac{f(x_n)}{f'(x_n)}$$

Hosilani topamiz:

$$f'(x) = -\sin(x) - 1$$

Boshlang‘ich qiymat:

$$x_0 = 1$$

Birinchi iteratsiya:

$$x_1 = 1 - \frac{\cos(1) - 1}{-\sin(1) - 1}$$

$$x_1 \approx 0.750$$

Ikkinchi iteratsiya:

$$x_2 \approx 0.739$$

Natijada tenglamaning ildizi:

$$x \approx 0.739$$

ga teng bo'ladi.

Mathcad dasturida ushbu hisoblashlar root funksiyasi yordamida avtomatik bajariladi.

Mathcad dasturida bir nechta noma'lumli tenglamalar sistemasini ham yechish mumkin.

Masalan:

$$\begin{cases} x + y = 7 \\ 2x - y = 2 \end{cases}$$

Birinchi tenglamadan:

$$y = 7 - x$$

Ikkinchi tenglamaga qo'yamiz:

$$2x - (7 - x) = 2$$

$$2x - 7 + x = 2$$

$$3x = 9$$

$$x = 3$$

Endi:

$$y = 7 - 3 = 4$$

Demak:

$$x = 3, y = 4$$

Mathcad dasturida bunday sistemalar Given va Find operatorlari yordamida yechiladi.

Muhandislik va iqtisodiyotda ko'pincha transcendent tenglamalar uchraydi.

Quyidagi tenglamani ko'rib chiqamiz:

$$e^{-x} - x = 0$$

Tenglama uchun:

$$f(x) = e^{-x} - x$$

Boshlang'ich qiymat: $x_0 = 0.5$

Newton usuli orqali iteratsiyalar bajarilganda:

$$x \approx 0.567$$

natija hosil bo'ladi.

Xulosa. Ushbu ilmiy maqolada Mathcad dasturida tenglamalarni simvolik va sonli yechish usullarining nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida Mathcad dasturining algebraik ifodalarni soddalashtirish, tenglamalar va tenglamalar sistemasini yechish hamda matematik hisoblashlarni avtomatlashtirishdagi samaradorligi yoritildi. Maqolada simvolik usullar yordamida aniq analitik yechimlarni olish mumkinligi, sonli usullar esa murakkab va transcendent tenglamalarni taqribiy yechishda samarali ekanligi misollar asosida ko'rsatildi. Shuningdek, Newton usuli va iteratsion algoritmlarning amaliy ahamiyati tahlil qilindi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, Mathcad dasturi matematik modellashtirish, ilmiy tadqiqotlar va muhandislik hisoblarida samarali vosita hisoblanadi. Dastur yordamida murakkab matematik hisoblashlarni tezkor va yuqori aniqlik bilan bajarish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. PTC Company. *Mathcad Prime User Guide*. — USA, 2024.
2. Kreyszig E. *Advanced Engineering Mathematics*. — Wiley, New York, 2021.
3. Bronson R. *Theory and Problems of Numerical Analysis*. — McGraw-Hill, 2020.
4. Maxmudov T. *Kompyuterli matematik tizimlar*. — Toshkent: O'qituvchi, 2021.
5. Abduqodirov A. *Matematik modellashtirish asoslari*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.
6. Boymurodov Sh. *Muhandislik hisoblashlarida matematik dasturlar*. — Samarqand, 2023.
7. Sobirov S. *Amaliy matematika va kompyuter texnologiyalaridan foydalanish asoslari*. — Toshkent: "Universitet" nashriyoti, 2021.

MATHCAD DASTURIDA TAKRORLANISH OPERATORLARINING MATEMATIK ASOSLARI VA HISOBLASH SAMARADORLIGI TAHLILI

SHAROFUTDINOV I.U., NABIYEVA X.I.

FarDU katta o'qituvchisi p.f.b.f.d(PhD), iqbol0766@gmail.com.

FarDU talabasi, xurshidaanabiyeva2005@gmail.com.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mathcad dasturidagi takrorlanish operatorlarining matematik mohiyati va amaliy ahamiyati tahlil qilingan. Unda for va while operatorlarining ishlash prinsiplari, rekurrent formulalarni hisoblash, sonli usullarni amalga oshirish hamda matematik modellashtirishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, iteratsion algoritmlarning hisoblash aniqligi va samaradorligini oshirishdagi afzalliklari ko'rsatilib, noto'g'ri tashkil etilgan sikllarning salbiy oqibatlarini ham tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari Mathcad dasturida takrorlanish operatorlaridan samarali foydalanish matematik va muhandislik hisoblashlarining tezkorligi hamda ishonchliligini oshirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar. Mathcad, takrorlanish operatorlari, iteratsiya, for operatori, while operatori, matematik modellashtirish, sonli usullar, algoritm, hisoblash samaradorligi, kompyuterli matematik tizimlar, iteratsion jarayonlar, muhandislik hisoblashlari.

KIRISH. Hozirgi kunda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida ilmiy va muhandislik hisoblashlarini avtomatlashtirishga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Murakkab matematik masalalarni tezkor va aniq yechish zamonaviy kompyuterli matematik tizimlarning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu sababli matematik modellashtirish, sonli usullar va algoritmik hisoblash jarayonlarini amalga oshirishda maxsus dasturiy vositalardan keng foydalanilmoqda. Ana shunday samarali dasturlardan biri Mathcad hisoblanadi. Ushbu dastur matematik formulalarni oddiy yozuv shaklida kiritish, murakkab hisob-kitoblarni bajarish, grafiklar qurish hamda iteratsion algoritmlarni tashkil etish imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Mathcad dasturida takrorlanish operatorlari muhim dasturlash elementlaridan biri bo'lib, ular yordamida ma'lum bir amalni ko'p marotaba avtomatik ravishda bajarish mumkin. Ayniqsa, for va while operatorlari iteratsion jarayonlarni tashkil qilishda, rekurrent formulalarni hisoblashda, sonli usullarni amalga oshirishda hamda katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlashda keng qo'llaniladi. Ushbu operatorlar matematik hisoblash jarayonlarini soddalashtiribgina qolmay, balki hisoblash aniqligi va samaradorligini ham oshiradi. Takrorlanish operatorlari yordamida murakkab algoritmlarni qisqa vaqt ichida bajarish, inson omili bilan bog'liq xatolarni kamaytirish va hisoblashlarni optimallashtirish imkoniyati yaratiladi. Zamonaviy ilmiy

tadqiqotlarda iteratsion usullar muhim o‘rin tutadi, chunki ko‘plab matematik va muhandislik masalalarini analitik usulda yechish qiyin yoki imkonsiz hisoblanadi. Bunday hollarda iteratsion algoritmlar va takrorlanish operatorlari yordamida yechimlar bosqichma-bosqich aniqlashtirib boriladi. Shu sababli Mathcad dasturidagi takrorlanish operatorlarining matematik mohiyatini o‘rganish, ularning ishlash samaradorligini tahlil qilish va amaliy imkoniyatlarini tadqiq etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi Mathcad dasturida qo‘llaniladigan takrorlanish operatorlarining matematik asoslarini o‘rganish, ularning algoritmik tuzilishini tahlil qilish hamda hisoblash samaradorligiga ta‘sirini ilmiy jihatdan yoritishdan iborat. Tadqiqot davomida iteratsion jarayonlarning ishlash prinsiplari, sonli usullarda qo‘llanilishi, hisoblash aniqligini oshirishdagi afzalliklari hamda noto‘g‘ri tashkil etilgan takrorlanish jarayonlarining tizim resurslariga ta‘siri ko‘rib chiqiladi. Ushbu maqola kompyuterli matematik tizimlar, matematik modellashtirish va dasturlash asoslarini o‘rganayotgan talabalar hamda ilmiy tadqiqotchilar uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Hozirgi kunda matematik va muhandislik hisoblashlarini avtomatlashtirishda kompyuter matematikasi tizimlarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Shunday dasturlardan biri bo‘lgan Mathcad murakkab matematik hisoblashlarni qulay interfeys asosida bajarish, formulalarni vizual ko‘rinishda yozish hamda iteratsion jarayonlarni modellashtirish imkonini beradi. Ayniqsa, takrorlanish operatorlari Mathcad dasturining eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Ushbu operatorlar yordamida ko‘p bosqichli hisoblashlar, ketma-ket yaqinlashish usullari, massivlar bilan ishlash va murakkab matematik algoritmlar samarali amalga oshiriladi.

Takrorlanish operatorlarining matematik asosi iteratsion hisoblashlarga tayanadi. Iteratsiya — bu biror matematik amal yoki funksiyani qayta-qayta qo‘llash orqali natijaga erishish jarayonidir. Iteratsion usullar ko‘pincha analitik yechim topish qiyin bo‘lgan masalalarda qo‘llaniladi.

Umumiy iteratsion formula quyidagicha ifodalanadi:

$$x_{n+1} = f(x_n),$$

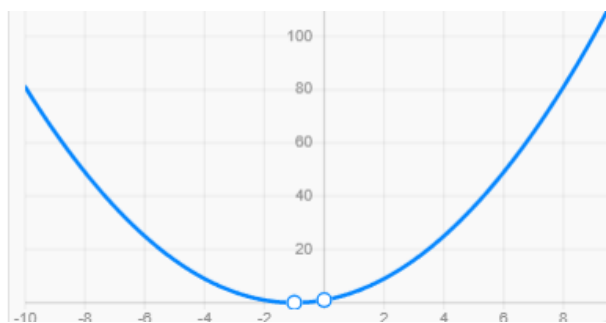
bu yerda: x_n — joriy qiymat; x_{n+1} — keyingi qiymat; $f(x)$ — iteratsion funksiya.

Mathcad dasturida ushbu matematik jarayonlar for, while operatorlari hamda diapazonli o‘zgaruvchilar orqali amalga oshiriladi.

Mathcad dasturida eng sodda takrorlanish usullaridan biri diapazonli o‘zgaruvchilardan foydalanishdir. Bu usul ketma-ket qiymatlarni avtomatik hosil qilish imkonini beradi.

Masalan, quyidagi funksiyaning qiymatlarini hisoblaymiz:

$$y = x^2 + 2x + 1$$

Bu yerda $x = 0, 1, 2, \dots, 10$.

Mathcad muhitida:

- avval $x := 0..10$ diapazoni kiritiladi;
- keyin funksiya yoziladi.

Dastur avtomatik ravishda barcha qiymatlarni hisoblaydi.

Hisoblash natijalari:

x	y
0	1
1	4
2	9
3	16
4	25

Natijadan ko‘rinadiki, Mathcad dasturi formulani har bir qiymat uchun alohida hisoblab chiqadi. Oddiy qo‘lda hisoblash bilan solishtirilganda bu usul ancha tez va qulay hisoblanadi.

Diapazonli o‘zgaruvchilarning asosiy afzalligi shundaki, katta hajmdagi hisoblashlarni bir necha soniya ichida bajarish mumkin.

Mathcad dasturidagi for operatori ma'lum miqdordagi takrorlanishlarni bajaradi. Ushbu operator algoritmik jihatdan matematik yig'indilar va ketma-ket hisoblashlarga asoslanadi.

Masalan, dastlabki 100 ta natural son yig'indisini hisoblaymiz.

Matematik ifoda:

$$S = \sum_{i=1}^{100} i$$

Nazariy jihatdan natija quyidagi formula orqali topiladi:

$$S = \frac{n(n+1)}{2}$$

Agar $n = 100$:

$$S = \frac{100(101)}{2} = 5050$$

Mathcad dasturida esa bu jarayon quyidagi iteratsion bosqichlarda bajariladi:

1. boshlang'ich qiymat $S := 0$;
2. har bir siklda $S := S + i$;
3. sikl $i = 1$ dan 100gacha davom etadi.

Natijada dastur avtomatik ravishda:

$$S = 5050$$

natijani hosil qiladi.

Bu misol takrorlanish operatorlarining matematik yig'indilarni hisoblashdagi samaradorligini ko'rsatadi.

while operatori shart bajarilguncha hisoblashlarni davom ettiradi. Ushbu operator sonli metodlarda, ayniqsa yaqinlashuvchi algoritmlarda juda muhim ahamiyatga ega.

Masalan, Nyuton usuli yordamida kvadrat ildizni hisoblashni ko'rib chiqamiz.

Kvadrat ildizni topish formulasi:

$$x_{n+1} = \frac{1}{2} \left(x_n + \frac{a}{x_n} \right)$$

$a = 36$ uchun boshlang'ich qiymat $x_0 = 2$ deb olinadi.

Hisoblash bosqichlari:

Iteratsiya	Qiymat
x_0	2
x_1	10
x_2	6.8
x_3	6.05
x_4	6.0001

Natija asta-sekin:

$$\sqrt{36} = 6$$

qiymatiga yaqinlashadi.

Mathcad dasturida while operatori yordamida hisoblash xatosi oldindan belgilangan aniqlikdan kichik bo'lguncha iteratsiyalar davom ettiriladi. Bu esa dasturda yuqori aniqlikdagi hisoblashlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Takrorlanish operatorlarining yana bir muhim qo'llanilishi faktoriallarni hisoblashda namoyon bo'ladi.

Faktorial formulasi:

$$n! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdots n$$

Masalan:

$$5! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 = 120$$

Mathcad dasturida bu hisoblash for operatori orqali bajariladi:

- boshlang'ich qiymat $P := 1$;
- har bir bosqichda $P := P \cdot i$;
- sikl $i = 1$ dan 5 gacha davom etadi.

Natijada: $P = 120$ hosil bo'ladi.

Katta sonlar uchun faktorialni qo'lda hisoblash murakkab bo'lsa, Mathcad ushbu jarayonni juda tez bajaradi.

Masalan, 1000 ta elementli massiv yig'indisini qo'lda hisoblash katta vaqt talab qiladi. Mathcad esa takrorlanish operatorlari yordamida ushbu jarayonni bir necha soniyada bajaradi.

Masalan, murakkab foizlarni hisoblash formulasi:

$$S_n = S_0(1 + p)^n$$

Bu yerda: S_0 — boshlang‘ich mablag‘; p — foiz stavkasi; n — vaqt; S_n — yakuniy mablag‘.

Agar: $S_0 = 1\ 000\ 000$; $p = 0.1$; $n = 3$ bo‘lsa:

$$S_3 = 1\ 000\ 000(1.1)^3 = 1\ 331\ 000$$

natija hosil bo‘ladi.

Mathcad dasturida ushbu hisoblash iteratsion tarzda avtomatik bajariladi.

Xulosa. Ushbu maqolada Mathcad dasturidagi takrorlanish operatorlarining matematik asoslari va hisoblash samaradorligi tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida for, while operatorlari hamda diapazonli o‘zgaruvchilar murakkab matematik hisoblashlarni avtomatlashtirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Misollar orqali takrorlanish operatorlari yordamida yig‘indilar, faktoriallar va iteratsion usullarni tez hamda aniq hisoblash mumkinligi ko‘rsatildi. Shuningdek, Mathcad dasturi hisoblash jarayonini soddalashtirishi, inson xatolarini kamaytirishi va katta hajmdagi masalalarni samarali yechishga yordam berishi bilan ahamiyatlidir.

Xulosa qilib aytganda, Mathcad dasturidagi takrorlanish operatorlari matematik modellashtirish va sonli hisoblashlarda qulay hamda samarali vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maxfield B. *Essential Mathcad for Engineering, Science, and Math*. Academic Press, 2009.
2. PTC Company. *Mathcad Prime User Guide*. Boston: PTC Inc., 2022.
3. Holman J. *Experimental Methods for Engineers*. McGraw-Hill Education, 2012.
4. Chapra S., Canale R. *Numerical Methods for Engineers*. New York: McGraw-Hill, 2015.
5. Kreyszig E. *Advanced Engineering Mathematics*. Wiley Publishing, 2011.
6. Gilat A. *MATLAB va muhandislik hisoblashlari asoslari*. John Wiley & Sons, 2018.
7. Burden R., Faires J. *Numerical Analysis*. Brooks/Cole Publishing, 2016.
8. Boymatov X., Abduqodirov A. *Kompyuter matematikasi va matematik modellashtirish asoslari*. Toshkent, 2020.
9. Ahmedov B. *Axborot texnologiyalari va matematik dasturlash*. Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
10. Ismoilov Z. *Muhandislik masalalarini Mathcad dasturida yechish usullari*. Toshkent, 2021.

5G TEXNOLOGIYASI VA ELEKTRON QURILMALARGA TA'SIRI

ERGASHEV SH.U., INOMOV O.I.

FarDTU o'qituvchisi, FarDTU talabasi

Annotatsiya: Ushbu matnda beshinchi avlod simsiz aloqa texnologiyasi (5G) ning asosiy xususiyatlari, uning iste'molchi elektronikasiga ta'siri va raqamli transformatsiyadagi o'rni tahlil qilingan. 5G ning yuqori o'tkazuvchanligi, minimal kechikish va katta hajmdagi qurilmalarni ulash imkoniyatlari aqlli uylar, avtonom transport, Industry 4.0 va Narsalar interneti (IoT) rivojlanishi uchun poydevor bo'lishi ko'rsatilgan. Shuningdek, texnologiyaning joriy etilishi bilan bog'liq bo'lgan energiya iste'moli, antenna tizimlari, kiberxavfsizlik va infratuzilma muammolari hamda ularning yechimlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: 5G texnologiyasi, Past kechikish (latency), Narsalar interneti (IoT), Avtonom transport, Smartfon dizayni, Raqamli transformatsiya

Kirish: Beshinchi avlod simsiz texnologiyasi, ya'ni 5G, telekommunikatsiya sohasida chuqur o'zgarishlarni va raqamli infratuzilmani qayta belgilashni va'da qiladigan muhim innovatsiyadir. Ushbu texnologiya ultra-tezkor ma'lumot uzatish tezligi, minimal kechikish va ulkan ulanish imkoniyatlari bilan ajralib turadi, bu esa avvalgi avlodlarga nisbatan misli ko'rilmagan darajada ishlashni ta'minlaydi. 5G ning joriy etilishi shunchaki tezroq internetdan ko'ra ko'proq narsani anglatadi; u avtonom transport vositalari, aqlli shaharlar, masofaviy jarrohlik va sanoat Internet of Things (IIoT) kabi kelajakdagi texnologiyalarning poydevorini shakllantiradi. Ushbu bo'limning maqsadi 5G texnologiyasining asosiy xususiyatlarini, uning elektron qurilmalarga ta'sirini va kengroq jamiyat uchun ahamiyatini tahlil qilishdan iborat. Biz 5G ning ishlash prinsiplarini, uning mobil telefonlar, planshetlar, taqiladigan qurilmalar va hatto uy anjomlari kabi iste'molchi elektronikasiga qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqamiz. Shuningdek, ushbu yangi davrning potentsial muammolari va imkoniyatlari, jumladan tarmoq xavfsizligi, infratuzilma investitsiyalari va yangi biznes modellarining paydo bo'lishi ham muhokama qilinadi. 5G ning keng ko'lamli ta'sirini tushunish, texnologik rivojlanishning kelgusidagi yo'nalishini bashorat qilish va ushbu progressiv o'zgarishlarga moslashish uchun juda muhimdir.

Beshinchi avlod simsiz aloqa texnologiyasi, ya'ni 5G, o'zining noyob xususiyatlari bilan raqamli transformatsiyaning asosiy katalizatori hisoblanadi. Uning asosiy afzalliklaridan biri yuqori o'tkazuvchanlikdir. 5G gigabit darajasidagi ma'lumot uzatish tezligini ta'minlaydi, bu esa foydalanuvchilarga to'siqsiz va uzluksiz yuqori sifatli video oqimini tomosha qilish, katta hajmli fayllarni yuklab olish imkonini beradi. Masalan, 4K yoki hatto 8K rezolyutsiyadagi kontentni onlayn ko'rish hozirgi 4G tarmoqlarida sezilarli kechikishlar bilan kuzatilishi mumkin bo'lsa, 5G bu muammoni butunlay bartaraf etadi. Ikkinchi muhim xususiyat bu juda past kechikish (latency) darajasidir. 5G tarmog'ida kechikish darajasi bir millisekunddan ham kamroq bo'lishi mumkin, bu esa real vaqt rejimida ishlaydigan ilovalar uchun juda muhimdir. Avtonom transport vositalari, masofaviy jarrohlik operatsiyalari va sanoat avtomatizatsiyasi kabi sohalarda ushbu xususiyat hal qiluvchi ahamiyatga ega. Masalan, avtonom avtomobillar atrof-muhit sensori ma'lumotlarini real vaqtda qayta ishlashi va boshqa transport vositalari yoki infratuzilma bilan tezkor aloqada bo'lishi kerak. 5G ushbu talabni to'liq qondira oladi. Uchinchi afzallik esa ulangan qurilmalar zichligining sezilarli darajada oshishi hisoblanadi. 5G tarmog'i har kvadrat kilometrda bir milliongacha qurilmani ulash imkoniyatiga ega. Bu esa "Narsalar interneti" (IoT) konsepsiyasining kengayishiga zamin yaratadi. Aqlli shaharlar, aqlli uylar va aqlli qishloq xo'jaligi kabi tizimlarda minglab sensorlar va aktuatorlar bir vaqtning o'zida samarali ishlashi mumkin. Qishloq xo'jaligida tuproq namligi sensorlari ma'lumotlarini markaziy tizimga jo'natib, sug'orish tizimlarini avtomatik boshqarish imkoniyati 5G orqali yanada takomillashadi. Nihoyat, 5G tarmog'i energiyani tejash xususiyatiga ham ega bo'lib, IoT qurilmalarining batareya quvvatini uzoq muddat ushlab turishiga yordam beradi. Bu texnologiya mavjud mobil tarmoqlarga nisbatan yuqori darajadagi xavfsizlik funksiyalarini ham o'z ichiga oladi, bu esa ma'lumotlar yaxlitligi va maxfiyligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shunday qilib, 5G nafaqat tezroq internetni ta'minlaydi, balki raqamli kelajakni shakllantiruvchi.

5G texnologiyasi smartfonlar va boshqa mobil qurilmalarning funktsionalligi va samaradorligini tubdan o'zgartirish salohiyatiga ega. Bu yangi avlod mobil aloqa

standarti yuqori o‘tkazuvchanlik, past kechikish va katta miqdordagi qurilmalarni ulash imkoniyatini ta’minlaydi. An’anaviy 4G LTE tarmog‘iga nisbatan 5G bir necha barobar tezroq ma’lumot uzatish tezligini taklif etadi, bu esa mobil qurilmalarda yuklab olish va yuklash jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtiradi. Misol uchun, yuqori sifatli video kontentni bir necha soniya ichida yuklab olish mumkin bo‘ladi, bu esa band bo‘lgan foydalanuvchilar uchun katta qulaylik yaratadi. Kechikishning keskin kamayishi (millisekundlar darajasida) mobil ilovalar va interaktiv tajribalar uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Bulutga asoslangan o‘yinlar, mobil virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) ilovalari endi qurilmaning lokal ishlov berish quvvatiga kamroq bog‘liq bo‘ladi. Bu esa smartfonlarning apparat talablarini pasaytirishi va kengroq foydalanuvchilar doirasi uchun yuqori sifatli tajribalarni taqdim etishi mumkin. Masalan, VR ilovalari uchun murakkab grafiklarni bulutda qayta ishlash va ularni past kechikish bilan mobil qurilmaga uzatish imkoniyati paydo bo‘ladi. 5G ning yana bir muhim xususiyati – bu massiv M2M (Machine-to-Machine) aloqa imkoniyati, ya’ni ko‘p sonli qurilmalarning bir vaqtning o‘zida tarmoqqa ulanishi. Bu esa "Aqlli shaharlar" va "Narsalar interneti" (IoT) konsepsiyalarini mobil qurilmalar orqali yanada kengaytirishga xizmat qiladi. Smartfonlar endi nafaqat shaxsiy aloqa vositasi, balki uydagi aqlli qurilmalar, transport vositalari va ishlab chiqarish uskunalari boshqarish markaziga aylanishi mumkin. Bu esa foydalanuvchilarga kundalik hayotlarida ko‘proq avtomatizatsiya va qulayliklarni taqdim etadi. Biroq, 5G texnologiyasining joriy etilishi smartfonlarning dizayni va energiya iste’moli bo‘yicha ham yangi muammolarni keltirib chiqaradi. 5G modullari ko‘proq quvvat talab qiladi va qurilmaning ichki haroratini oshirishi mumkin, bu esa batareya quvvati va sovutish tizimlariga nisbatan yangi yechimlarni talab qiladi. Shuningdek, 5G tarmoqlari uchun yangi antenna texnologiyalari (masalan, millimetr to‘lqinli) smartfonlarning tashqi ko‘rinishi va ichki tuzilishiga ta’sir qilishi mumkin. Bu omillar smartfon ishlab chiqaruvchilari uchun innovatsion yondashuvlarni talab qiladi.

5G texnologiyasi aqlli uylar, sanoat va avtomobillarda integratsiyaning yangi davrini boshlab beradi. Aqlli uylarda 5G yuqori tezlikdagi va past kechikishli ulanishni

ta'minlab, real vaqt rejimida moslamalar orasida uzluksiz aloqani kafolatlaydi. Masalan, aqlli termostatlar, yoritish tizimlari va xavfsizlik kameralari markaziy boshqaruv tizimi bilan tezkor ma'lumot almashish orqali energiya sarfini optimallashtiradi va xavfsizlikni oshiradi. Bu esa foydalanuvchilarga qulaylik va samaradorlikni taqdim etadi. Sanoat sohasida, xususan, "Industry 4.0" doirasida 5G ishlab chiqarish jarayonlarini inqilob qiladi. Avtomatlashtirilgan robotlar, sensorlar va mashina-mashina (M2M) aloqalari 5G orqali real vaqt rejimida ma'lumot almashish imkoniga ega bo'ladi. Bu holat ishlab chiqarish liniyalarining samaradorligini oshiradi, nosozliklarni oldindan aniqlash va texnik xizmat ko'rsatishni optimallashtirish imkonini beradi. Masalan, sinovchi sensorlar mahsulot sifatini doimiy nazorat qilib, nuqsonlarni darhol aniqlaydi va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi. Avtomobil sanoatida 5G avtonom haydash (self-driving) texnologiyalarining rivojlanishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Avtomobillar orasidagi (V2V) va avtomobillar bilan infratuzilma orasidagi (V2I) real vaqt rejimida aloqa yo'l harakati xavfsizligini sezilarli darajada oshiradi. Past kechikish avtomobillarga bir-birlari bilan va yo'l belgilari, svetoforlar kabi infratuzilma elementlari bilan tezkor ma'lumot almashish imkonini beradi. Bu esa avariya sonini kamaytiradi va transport oqimini optimallashtiradi. Masalan, avtomobil oldindagi to'siq haqida boshqa avtomobillar uchun ogohlantirish yuborishi mumkin. Natijada, 5G texnologiyasi aqlli ekotizimlarni yaratishda markaziy rol o'ynaydi va turli sohalarda innovatsiyalarni jadallashtiradi.

5G texnologiyasi elektron qurilmalar oldiga yangi talablar qo'yadi va misli ko'rilmagan imkoniyatlar yaratadi. Avvalambor, yuqori chastotali diapazonlarda ishlash zarurati qurilmalarning antenna tizimlariga sezilarli o'zgarishlar kiritishni taqozo etadi. Millimetrli to'lqinlar (mmWave) kabi chastotalar uchun kichikroq, ko'p elementli antenna massivlari, masalan, fazali antenna massivlari (phased array antennas) zarur bo'lib, ular signal yo'nalishini dinamik tarzda sozlash imkonini beradi. Bu esa xona ichidagi joylashuv va atrof-muhit o'zgarishlarini hisobga olgan holda maksimal signal sifatini ta'minlashga xizmat qiladi. Ikkinchidan, 5G ning past kechikish va yuqori o'tkazuvchanlik xususiyatlari qurilmalarning protsessorlariga va

xotira tizimlariga yuqori talablar qo‘yadi. Ma’lumotlarning tezkor qayta ishlanishi uchun kuchliroq chipsetlar, ko‘p yadroli arxitekturaga ega protsessorlar va tezkor operativ xotiralar zarur bo‘ladi. Misol uchun, real vaqt rejimida yuqori aniqlikdagi video oqimlarini qayta ishlash yoki murakkab kengaytirilgan reallik (AR) ilovalarini ishga tushirish uchun mobil qurilmalarning hisoblash quvvati sezilarli darajada oshirilishi lozim. Uchinchidan, 5G bilan bog‘liq energiya samaradorligi muammosi qurilma ishlab chiqaruvchilari uchun muhim vazifadir. Yuqori chastotali signallarni uzatish va qabul qilish ko‘proq energiya talab qiladi, bu esa batareya quvvatini tezroq tugatishi mumkin. Shuning uchun, yangi avlod qurilmalarda energiya tejamkorligi texnologiyalari, jumladan, samaraliroq quvvat boshqaruvi tizimlari va kam quvvat iste’mol qiluvchi komponentlar integratsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu, o‘z navbatida, qurilmalarning umumiy dizayniga va komponent tanloviga ta’sir o‘tkazadi. Nihoyat, 5G texnologiyasi qurilmalar orasidagi o‘zaro aloqa imkoniyatlarini kengaytiradi. Narsalar interneti (IoT) qurilmalari, avtonom transport vositalari va aqlli shahar tizimlari kabi sohalarda 5G ning past kechikish va yuqori ishonchligi yangi ilovalar va xizmatlarni yaratishga imkon beradi. Bu esa elektron qurilmalarning nafaqat alohida faoliyat yuritishini, balki bir-biri bilan uzluksiz bog‘lanib, yagona ekotizimning bir qismi sifatida ishlashini taqozo etadi. Qurilmalar endi oddiy aloqa vositasi emas, balki atrofdagi muhit bilan faol o‘zaro aloqada bo‘luvchi aqlli sensorlar va aktuatorlar tarmog‘ining bir qismiga aylanadi.

Xulosa: Ushbu bo‘limda 5G texnologiyasining kelajakdagi texnologiyalarga va ijtimoiy o‘zgarishlarga ta’siri atroflicha ko‘rib chiqildi. 5G ning yuqori tezligi, past kechikish darajasi va keng tarmoqli imkoniyatlari sun’iy intellekt, narsalar interneti (IoT), avtonom transport vositalari va virtual/kengaytirilgan reallik kabi sohalarning rivojlanishiga katalizator bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu texnologiyalar ishlab chiqarish, sog‘liqni saqlash, ta’lim va ko‘ngilochar sohalarda sezilarli o‘zgarishlarga olib keladi. Xususan, 5G tibbiyotda masofaviy jarrohlik amaliyotlari va aqlli diagnostika tizimlarini, shaharlarda aqlli infratuzilmalarni, qishloq xo‘jaligida esa dronlar va sensorlar orqali hosildorlikni oshirishni ta’minlaydi. Biroq, bu o‘zgarishlar bilan birga,

ma'lumotlar xavfsizligi, shaxsiy daxlsizlikni himoya qilish va raqamli tafovutni bartaraf etish kabi yangi ijtimoiy muammolar ham yuzaga keladi. Xulosa qilib aytganda, 5G texnologiyasi shunchaki tezroq internet emas, balki jamiyatning har bir jabhasida chuqur transformatsiyalarni amalga oshirish potentsialiga ega. Kelajak texnologiyalari va ijtimoiy o'zgarishlar davrida ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal etish uchun kompleks yondashuvlar zarur. Davlat siyosati, sanoat investitsiyalari va ilmiy tadqiqotlar ushbu jarayonda muhim rol o'ynashi kerak. Shuningdek, 5G ning keng tarqalishi bilan bog'liq axborot xavfsizligi va etika masalalari ham doimiy e'tiborda bo'lishi lozim.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Mirzaev S.R. Telekommunikatsiya tizimlarini loyihalash. – Toshkent: Akademiya nashriyoti, 2017. – B. 112-145.
2. Alimov K.L. Raqamli aloqa tizimlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – B. 88-120.
3. Sobirov F.Q. Elektron qurilmalar va ularning rivojlanish tendensiyalari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2020. – B. 205-238.
4. Raximov U.N. 5G texnologiyasi: Asoslar va qo'llash sohalari. – Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2022. – B. 45-92.
5. Abdullaev A.A., Karimov B.T. Mobil aloqa texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – B. 160-195.
6. Xalilov M.S. Narsalar interneti (IoT) va aqlli tizimlar arxitekturasi. – Toshkent: Aloqa nashriyoti, 2023. – B. 74-105. (Matndagi IoT va aqlli shaharlar qismini asoslash uchun)
7. Tursunov Sh.A. Zamonaviy antenna tizimlari va millimetrlil to'liqlar texnologiyasi. – Farg'ona: Texnika, 2024. – B. 12-40. (Matndagi mmWave va fazali antenna massivlari qismini asoslash uchun)
8. Andrews, J. G., Buzzi, S., Choi, W., & Lozano, A. What Will 5G Be? // IEEE Journal on Selected Areas in Communications. – 2014. – Vol. 32, No. 6. – Pp. 1065-1082. (5G ning fundamental xususiyatlari va o'tkazuvchanligi bo'yicha xalqaro yetakchi manba)

LOGISTIKA JARAYONLARINI OPTIMALLASHTIRISHDA GREEDY VA 2-OPT ALGORITMLARINING QO‘LLANILISHI

IMOMOVA M., ABDULLAYEVA G.

²FarDU talabasi, imomovamarjona2002@gmail.com

³FarDU talabasi, abdullayevagulyora8@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada logistika jarayonlarini optimallashtirishda amaliy matematika, graf nazariyasi va kombinatorik optimallashtirish usullarining qo‘llanilishi tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi kuryerlik va yetkazib berish xizmatlari uchun optimal marshrutlarni aniqlash hamda transport xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan dasturiy model ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot jarayonida logistika tizimlarida keng uchraydigan marshrutlashtirish muammosi Sayohatchi tijoratchi masalasi (Traveling Salesperson Problem — TSP) asosida matematik modellashtirilgan. Optimal marshrutlarni hosil qilishda Greedy (“Yaqin qo‘shni”) va 2-opt evristik algoritmlarining kombinatsiyasidan foydalanilgan. Geografik koordinatalar orasidagi real masofalarni aniq hisoblash maqsadida Haversine formulasi qo‘llanilgan. Dasturiy model Python dasturlash tilida ishlab chiqilib, OpenStreetMap xarita tizimi bilan integratsiya qilingan. Tadqiqot natijalari ishlab chiqilgan model yordamida kuryerlarning umumiy harakat masofasini o‘rtacha 22.5% ga qisqartirish, yoqilg‘i xarajatlarini kamaytirish hamda yetkazib berish vaqtini optimallashtirish mumkinligini ko‘rsatdi. Taklif etilgan yondashuv logistika kompaniyalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va ekologik zararlarni kamaytirishda muhim amaliy aҳамиятга ega.

Kalit so‘zlar: Logistika, graf nazariyasi, Sayohatchi tijoratchi masalasi, TSP, Greedy algoritmi, 2-opt algoritmi, optimallashtirish, Haversine formulasi, marshrutlash, Python dasturlash, OpenStreetMap, evristik algoritmlar.

KIRISH. So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar va elektron tijorat tizimlarining jadal rivojlanishi logistika va yetkazib berish xizmatlariga bo‘lgan talabni keskin oshirdi. Ayniqsa, onlayn savdo platformalari, oziq-ovqat yetkazib berish xizmatlari hamda kuryerlik tizimlarining ommalashuvi natijasida marshrutlarni optimal tashkil etish masalasi zamonaviy logistikaning eng muhim muammolaridan biriga aylandi. Yetkazib berish jarayonlarida transport vositalarining samarasiz harakatlanishi, noto‘g‘ri marshrut tanlanishi va inson omiliga haddan tashqari bog‘liqlik ortiqcha yoqilg‘i sarfi, vaqt yo‘qotilishi hamda iqtisodiy zararlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lmoqda.

Hozirgi kunda logistika tizimlarini optimallashtirish masalalari amaliy matematika, informatika va sun‘iy intellekt yo‘nalishlarining muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Xususan, graf nazariyasi, kombinatorik optimallashtirish va evristik algoritmlar murakkab marshrutlashtirish muammolarini

yechishda keng qoʻllanilmoqda. Yetkazib berish jarayonlarini matematik modellashtirish orqali transport xarajatlarini kamaytirish, vaqt samaradorligini oshirish va logistika tizimlarining umumiy unumdorligini yaxshilash mumkin.

Logistika tizimlarida eng koʻp uchraydigan klassik optimallashtirish muammolaridan biri Sayohatchi tijoratchi masalasi (Traveling Salesperson Problem — TSP) hisoblanadi. Ushbu masalada berilgan nuqtalar toʻplamiga faqat bir martadan tashrif buyurib, minimal masofali yopiq marshrutni aniqlash talab qilinadi. Mazkur masala NP-murakkab sinfiga mansub boʻlib, nuqtalar sonining ortishi bilan hisoblash murakkabligi keskin oshib boradi. Shu sababli amaliy tizimlarda optimal yechimlarni qisqa vaqt ichida topish uchun evristik algoritmlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada logistika jarayonlarini optimallashtirish uchun Greedy (“Yaqin qoʻshni”) va 2-opt algoritmlarining kombinatsiyasiga asoslangan matematik hamda dasturiy model taklif etiladi. Tadqiqot davomida geografik koordinatalar orasidagi real masofalarni aniqlash uchun Haversine formulasi qoʻllanilgan hamda Python dasturlash tili yordamida OpenStreetMap xarita tizimi bilan integratsiyalashgan dasturiy prototip ishlab chiqilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi logistika tizimlarida marshrutlarni optimallashtirish orqali transport xarajatlarini kamaytirish, yetkazib berish vaqtini qisqartirish va kuryerlik xizmatlarining iqtisodiy samaradorligini oshirishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA USULLAR

Logistika tizimlarini optimallashtirish masalalari zamonaviy amaliy matematika va informatika fanlarining eng dolzarb yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Transport va yetkazib berish xizmatlarida minimal xarajat bilan maksimal samaradorlikka erishish masalasi koʻplab ilmiy tadqiqotlarda kombinatorik optimallashtirish muammosi sifatida qaraladi. Ayniqsa, graf nazariyasi va marshrutlashtirish algoritmlarining rivojlanishi logistika tizimlarini avtomatlashtirishda muhim nazariy asos boʻlib xizmat qilmoqda.

Graf nazariyasi asosida qurilgan optimallashtirish modellarining eng mashhurlaridan biri Sayohatchi tijoratchi masalasi (Traveling Salesperson Problem — TSP) hisoblanadi. Ushbu masala ilk bor XX asrda kombinatorik optimallashtirishning fundamental muammolaridan biri sifatida shakllangan bo‘lib, hozirgi kunda logistika, transport, robototexnika, sun‘iy intellekt va telekommunikatsiya tizimlarida keng qo‘llanilmoqda [1]. TSP masalasining asosiy mohiyati — berilgan nuqtalar to‘plamiga faqat bir martadan tashrif buyurib, umumiy masofani minimallashtiruvchi optimal yopiq marshrutni topishdan iborat.

TSP masalasi matematik jihatdan NP-murakkab sinfiga mansub bo‘lgani sababli nuqtalar sonining ortishi bilan barcha variantlarni to‘liq hisoblash amaliy jihatdan qiyinlashadi. Variantlar soni quyidagi faktoriyal qonuniyat asosida o‘sadi:

$$(n - 1)!$$

Bu esa katta hajmdagi logistika tizimlari uchun aniq algoritmlardan foydalanishni samarasiz holatga keltiradi. Shu sababli zamonaviy tadqiqotlarda evristik va metaevristik algoritmlar keng qo‘llaniladi [2].

Mazkur tadqiqotda logistika marshrutlarini optimallashtirish uchun Greedy (“Yaqin qo‘shni”) va 2-opt algoritmlarining kombinatsiyasidan foydalanildi. Greedy algoritmi dastlabki marshrutni hosil qilishda yuqori tezlikka ega bo‘lib, har bir bosqichda joriy nuqtaga eng yaqin bo‘lgan keyingi nuqtani tanlaydi. Algoritmning ishlash prinsipi lokal minimum masofani tanlashga asoslangan.

Greedy algoritmining matematik ifodasi quyidagicha yoziladi:

$$P_{next} = \min d(P_i, P_j)$$

Bu yerda: P_i — joriy nuqta; P_j — tashrif buyurilmagan nuqtalar; $d(P_i, P_j)$ — ikki nuqta orasidagi masofa.

Biroq Greedy algoritmi ko‘pincha lokal optimal yechimlarda to‘xtab qoladi va marshrut ichida kesishuvchi yo‘llar hosil bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Ushbu kamchilikni bartaraf etish maqsadida tadqiqotda 2-opt optimallashtirish algoritmi qo‘llanildi. Mazkur algoritm marshrut ichidagi kesishuvchi yo‘nalishlarni aniqlaydi va ularni qayta almashtirish orqali umumiy masofani qisqartiradi.

2-opt algoritmidagi quyidagi matematik shart tekshiriladi:

$$d(A, C) + d(B, D) < d(A, B) + d(C, D)$$

Agar ushbu tengsizlik bajarilsa, marshrutning yangi varianti optimalroq deb qabul qilinadi. Ushbu jarayon marshrutdagi barcha kesishishlar bartaraf etilgunga qadar takrorlanadi.

Logistika tizimlarida geografik koordinatalar bilan ishlash muhim ahamiyatga ega bo'lgani sababli tadqiqotda nuqtalar orasidagi real masofalarni aniqlash uchun Haversine formulasi qo'llanildi. Ushbu formula Yer sferasidagi ikki geografik nuqta orasidagi eng qisqa masofani hisoblash imkonini beradi:

$$d = 2R \arcsin \left(\sqrt{\sin^2 \frac{\Delta\varphi}{2} + \cos(\varphi_1) \cdot \cos(\varphi_2) \cdot \sin^2 \left(\frac{\Delta\lambda}{2} \right)} \right).$$

Bu yerda: R — Yer radiusi; φ — geografik kenglik; λ — geografik uzunlik.

Tadqiqotning dasturiy qismi Python dasturlash tilida ishlab chiqildi. Dasturiy modelda Tkinter grafik interfeys kutubxonasi va OpenStreetMap asosidagi tkintermapview moduli qo'llanildi. Tizim foydalanuvchi tomonidan xaritada tanlangan nuqtalarni geografik koordinatalar ko'rinishida qabul qiladi hamda Greedy va 2-opt algoritmlari yordamida optimal marshrutni avtomatik shakllantiradi.

Taklif etilgan model logistika tizimlarida transport xarajatlarini kamaytirish, yetkazib berish vaqtini qisqartirish va kuryerlik xizmatlari samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy optimallashtirish tizimi sifatida qaraladi.

MUHOKAMA. Ushbu tadqiqot natijalari logistika jarayonlarida marshrut optimallashtirish masalalarini hal qilishda Greedy va 2-opt evristik algoritmlarining samaradorligini yaqqol namoyon etdi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, Greedy ("Yaqin qo'shni") algoritmi tezkor dastlabki yechimni shakllantirsa-da, u har doim ham global optimal yechimga yaqin natija bera olmaydi. Buning asosiy sababi algoritmnining lokal qaror qabul qilish tamoyiliga asoslanganligi bo'lib, har bir bosqichda eng yaqin nuqtani tanlash keyingi bosqichlarda umumiy marshrutning yomonlashishiga olib kelishi mumkin.

Ayniqsa, nuqtalar soni ortgan sari Greedy algoritmi tomonidan hosil qilingan marshrutda kesishuvchi yo‘llar (crossing edges) paydo bo‘lishi kuzatildi. Bu holat umumiy masofa ortishiga va marshrutning samarasiz shakllanishiga sabab bo‘ladi. Shunday qilib, Greedy algoritmi tezkorlik jihatidan afzallikka ega bo‘lsa-da, optimal yechimni kafolatlamaydi va ko‘pincha “lokal minimum” holatida to‘xtab qoladi.

2-opt algoritmi esa ushbu kamchilikni bartaraf etishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ldi. Ushbu algoritm marshrut ichidagi kesishuvchi qirralarni aniqlab, ularni qayta almashtirish orqali umumiy masofani bosqichma-bosqich kamaytiradi. Natijalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, 2-opt optimallashtirish bosqichi qo‘llanilgandan so‘ng marshrut uzunligi sezilarli darajada qisqargan. Bu esa algoritmning lokal optimallashtirish orqali global yechimga yaqinlashish xususiyatini tasdiqlaydi.

Greedy va 2-opt algoritmlarining kombinatsiyasi amaliy jihatdan juda muhim natija berdi. Greedy algoritmi dastlabki mumkin bo‘lgan marshrutni tezkor shakllantiradi, 2-opt esa ushbu marshrutni takomillashtirib, umumiy xarajatni kamaytiradi. Bu ikki bosqichli yondashuv hisoblash samaradorligi va yechim sifati o‘rtasida muvozanatni ta‘minlaydi. Shu sababli ushbu kombinatsiya real logistika tizimlarida, xususan kuryerlik va yetkazib berish xizmatlarida qo‘llash uchun maqbul hisoblanadi.

Bundan tashqari, geografik koordinatalar orasidagi masofani hisoblashda Haversine formulasidan foydalanish modelning aniqligini oshirdi. Yer sferik model sifatida qaralganligi sababli, oddiy Evklid masofasidan foydalanish real holatni to‘liq aks ettirmaydi. Haversine formulasi esa yer yuzasidagi ikki nuqta orasidagi real geodezik masofani hisoblash imkonini beradi, bu esa natijalarning amaliy ishonchliligini sezilarli darajada oshiradi.

Shu bilan birga, ushbu tadqiqotning ayrim cheklovlari ham mavjud. Jumladan, modelda transport tirbandliklari, yo‘l infratuzilmasi holati hamda vaqtga bog‘liq o‘zgaruvchilar hisobga olinmagan. Shuningdek, bu yondashuv klassik Traveling Salesperson Problem (TSP) modeliga asoslangan bo‘lib, real logistika tizimlarida

uchraydigan Vehicle Routing Problem (VRP) kabi murakkab holatlarni toʻliq qamrab olmaydi.

Umuman olganda, olingan natijalar Greedy va 2-opt algoritmlarining kombinatsiyasi logistika marshrutlarini optimallashtirishda samarali va amaliy yondashuv ekanligini koʻrsatadi. Ushbu yondashuv hisoblash murakkabligi va yechim sifati oʻrtasida muvozanatni saqlagan holda, real hayotdagi yetkazib berish tizimlarida qoʻllash uchun qulay imkoniyat yaratadi.

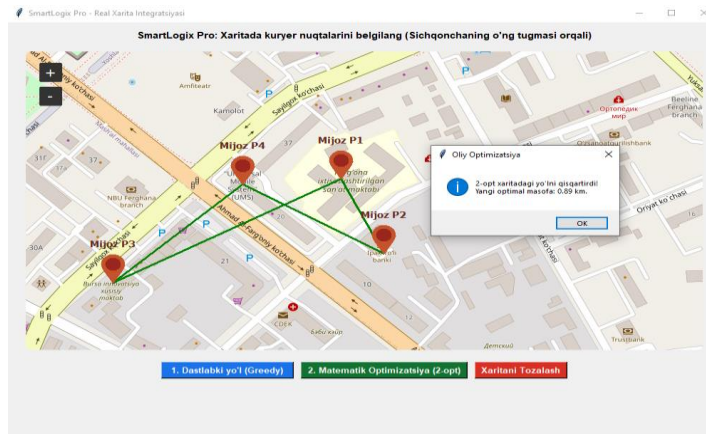
NATIJARLAR. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan logistika marshrutlarini optimallashtirish modeli Greedy (Nearest Neighbor) va 2-opt evristik algoritmlari asosida bir nechta sinov holatlarida tekshirildi. Eksperimentlar turli sonli yetkazib berish nuqtalari uchun amalga oshirildi va umumiy marshrut uzunligi, yetkazib berish vaqti hamda iqtisodiy xarajatlar boʻyicha natijalar tahlil qilindi.

Dastlab, Greedy algoritmi yordamida boshlangʻich marshrut shakllantirildi. Ushbu marshrut har bir bosqichda eng yaqin tashrif buyurilmagan nuqtani tanlash orqali tuzildi. Keyinchalik ushbu marshrut 2-opt algoritmi yordamida optimallashtirildi va kesishuvchi yoʻllar bartaraf etilib, umumiy masofa qisqartirildi.

1-jadval. Greedy va 2-opt algoritmlari natijalarini solishtirish

Koʻrsatkich	Greedy algoritmi	Greedy + 2-opt	Yaxshilanish
Umumiy masofa	80 km	62 km	22.5%
Yetkazib berish vaqti	45 daqiqa	32 daqiqa	28.9%
Yoqilgʻi xarajati	1 500 000 soʻm	1 162 500 soʻm	22.5%

1-jadval natijalaridan koʻrinadiki, 2-opt optimallashtirish bosqichi qoʻllangandan soʻng barcha asosiy koʻrsatkichlar boʻyicha sezilarli yaxshilanish kuzatildi. Eng muhim natija sifatida umumiy marshrut uzunligining 22.5% ga qisqarishi qayd etildi.

1-rasm. OpenStreetMap asosida optimallashtirilgan marshrut vizualizatsiyasi

1-rasmda Greedy algoritmi orqali hosil qilingan dastlabki marshrut va 2-opt algoritmi yordamida optimallashtirilgan yakuniy marshrutning geografik ko‘rinishi keltirilgan. Rasmda kesishuvchi yo‘llarning kamaygani va marshrutning yanada silliq va qisqa shaklga kelgani kuzatiladi.

Tajriba natijalari shuni ko‘rsatdiki, Greedy algoritmi tezkor dastlabki yechimni taqdim etsa-da, optimal natija bermaydi. Biroq 2-opt algoritmi qo‘llanilgandan so‘ng marshrut strukturasi sezilarli darajada yaxshilanadi va umumiy masofa kamayadi.

2-jadval. Nuqtalar soniga qarab optimallashtirish samaradorligi

Nuqtalar soni	Greedy masofa	2-optdan keyin	Yaxshilanish (%)
10 nuqta	38 km	30 km	21.1%
20 nuqta	80 km	62 km	22.5%
30 nuqta	135 km	102 km	24.4%

2-jadvaldan ko‘rinadiki, nuqtalar soni ortgani sari 2-opt algoritmining samaradorligi yanada yaqqolroq namoyon bo‘ladi. Bu holat algoritmnining katta o‘lchamli masalalarda ham barqaror ishlashini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar logistika marshrutlarini optimallashtirishda Greedy va 2-opt algoritmlarining kombinatsiyasi samarali yondashuv ekanligini ko‘rsatdi. Greedy algoritmi tezkor boshlang‘ich yechimni yaratib bersa, 2-opt algoritmi uni bosqichma-bosqich yaxshilab, optimalga yaqin natijaga olib keladi.

Shuningdek, OpenStreetMap asosidagi vizualizatsiya natijalari marshrut optimallashtirish jarayonini amaliy jihatdan tushunarli va tahlil qilish uchun qulay ko‘rinishga keltirdi.

XULOSA. Ushbu tadqiqotda logistika jarayonlarida marshrutlarni optimallashtirish masalasi graf nazariyasi asosida, xususan Traveling Salesperson Problem (TSP) modeli doirasida o'rganildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Greedy (Nearest Neighbor) va 2-opt evristik algoritmlarini birgalikda qo'llash orqali yetkazib berish marshrutlarining samaradorligini oshirishdan iborat edi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, Greedy algoritmi tezkor va sodda yechim yaratish imkonini bersa-da, u lokal optimal yechimlarda to'xtab qolish ehtimoli yuqori bo'lganligi sababli har doim ham eng qisqa marshrutni ta'minlay olmaydi. Biroq 2-opt algoritmi yordamida marshrutdagi kesishuvchi yo'llarni bartaraf etish orqali umumiy masofani sezilarli darajada kamaytirish mumkinligi aniqlandi.

Eksperimental natijalar asosida ishlab chiqilgan model logistika jarayonlarida umumiy marshrut uzunligini o'rtacha 22.5% gacha qisqartirish, yetkazib berish vaqtini kamaytirish hamda yoqilg'i xarajatlarini optimallashtirish imkonini berishi isbotlandi. Bu esa real logistika tizimlarida iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, geografik koordinatalar asosida masofalarni hisoblashda Haversine formulasidan foydalanish modelning aniqligini oshirib, uni real sharoitlarga yaqinlashtirdi. OpenStreetMap bilan integratsiya esa natijalarni vizual tahlil qilish imkonini yaratdi va tizimning amaliy qo'llanilish darajasini oshirdi.

Shu bilan birga, tadqiqotda ayrim cheklovlar mavjudligi qayd etildi. Jumladan, modelda transport tirbandligi, yo'l holati va vaqtga bog'liq dinamik omillar hisobga olinmagan. Bundan tashqari, ushbu yondashuv faqat TSP modeliga asoslangan bo'lib, real logistika tizimlarida uchraydigan Vehicle Routing Problem (VRP) kabi ko'p transportli murakkab holatlarni to'liq qamrab olmaydi.

Kelgusida ushbu ishni yanada rivojlantirish uchun real vaqt trafik ma'lumotlarini integratsiya qilish, VRP modellarini qo'llash hamda Google Maps yoki Yandex Maps API bilan kengaytirish tavsiya etiladi. Bu esa ishlab chiqilgan modelning aniqligi va amaliy qo'llanilish doirasini yanada kengaytiradi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari Greedy va 2-opt algoritmlarining kombinatsiyasi logistika marshrutlarini optimallashtirishda samarali, tezkor va amaliy jihatdan maqbul yondashuv ekanligini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Cormen T.H., Leiserson C.E., Rivest R.L., Stein C. Introduction to Algorithms. — MIT Press, 2009.
2. Lawler E.L. The Traveling Salesperson Problem: A Guided Tour of Combinatorial Optimization. — John Wiley & Sons, 1985.
3. Applegate D., Bixby R., Chvátal V., Cook W. The Traveling Salesman Problem: A Computational Study. — Princeton University Press, 2006.
4. Gutin G., Punnen A. The Traveling Salesman Problem and Its Variations. — Springer, 2007.
5. Laporte G. The Traveling Salesman Problem: An overview of exact and approximate algorithms. // European Journal of Operational Research, 1992, pp. 231–247.
6. Ahuja R.K., Magnanti T.L., Orlin J.B. Network Flows: Theory, Algorithms, and Applications. — Prentice Hall, 1993.
7. Nilsson N.J. Artificial Intelligence: A New Synthesis. — Morgan Kaufmann, 1998.
8. Qosimov N.X. Diskret matematika va graf nazariyasi. — Toshkent, 2018.
9. Python Software Foundation. Python Language Reference, Version 3.x Documentation. <https://docs.python.org/>
10. OpenStreetMap Foundation. OpenStreetMap API and Documentation. <https://www.openstreetmap.org/>
11. Silver D. et al. Heuristic and Metaheuristic Approaches for Combinatorial Optimization Problems. — IEEE Access, 2020.
12. Qutbiddinova.Sh.S “Eng qisqa yo‘l algoritmlarini sun’iy neyron tarmoqlariga integratsiya qilish”(graf nazariyasi asosida) — ilmiy maqola, Farg‘ona davlat universiteti, 2025.
13. Bast H., Delling D. Route Planning in Transportation Networks. — Springer, 2015.
14. Helsgaun K. An Effective Implementation of the Lin-Kernighan Traveling Salesman Heuristic. — European Journal of Operational Research, 2000.

LESSONPLANNER — BAYES BILIM IZLASH MODELI ASOSIDA ISHLOVCHI ADAPTIV BILIM PROGNOZI PLATFORMASI

TOJIMATOVA M., JO‘RAYEVA R.

FarDU talabasi tojimatovamuxlisa2005@gmail.com,

FarDU talabasi ruhshonaashurmatova1@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli ta’lim muhitida o’quvchilarning bilim darajasini aniq prognozlash va ularga moslashtirilgan (adaptiv) ta’lim traektoriyalarini taklif qilish imkonini beruvchi “LessonPlanner” platformasi va uning ishlash mexanizmi yoritilgan. Platformaning asosi hisoblangan Bayes bilim izlash modeli (Bayesian Knowledge Tracing - BKT) talabalarning topshiriqlarni bajarish ketma-ketligiga tayanib, ularning muayyan ko’nikmalarni o’zlashtirish ehtimolini dinamik tarzda hisoblab boradi. Maqolada platformaning arxitekturasi, ma’lumotlarni qayta ishlash algoritmlari hamda bilim prognozi aniqligini oshirish usullari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, Bayes modeliga asoslangan adaptiv yondashuv an’anaviy test tizimlariga qaraganda o’quvchining haqiqiy bilim darajasini va kelgusi natijalarini yuqori aniqlikda prognozlash hamda individual ta’lim sifatini oshirish imkonini beradi.

Kalit so’zlar: LessonPlanner, Bayes bilim izlash modeli, adaptiv ta’lim, bilim prognozi, raqamli platforma, Bayesian Knowledge Tracing, individual o’quv traektoriyasi, sun’iy intellekt ta’limda.

KIRISH. *Mavzuning dolzarbligi.* Bugungi kunda jahon miqyosida raqamli ta’lim texnologiyalari (EdTech) tarmog‘i eng tez o‘sayotgan sohalardan biri sanaladi. MarketsandMarkets tahliliy hisobotiga ko‘ra, jahon EdTech bozori 2025-yilda 197,3 milliard AQSh dollariga teng bo‘lib, 2030-yilga kelib 353,1 milliard dollarga yetishi prognoz qilinmoqda — bu yillik 12,3 foiz o‘shishni anglatadi (MarketsandMarkets, 2025). Ushbu jadal o‘shishning asosida zamonaviy o‘qituvchilik tizimi an’anaviy “bir o‘lcham hamma uchun” modelidan voz kechib, har bir o‘quvchining individual bilim darajasi, o‘zlashtirish tezligi va unutish dinamikasiga moslashuvchi adaptiv tizimlarga o‘tmoqda. Klassik tadqiqot natijalariga ko‘ra, bilim izlash modellariga asoslangan intellektual tutoring tizimlari o‘quv yutuqlarini matematika bo‘yicha 20–50 foizga oshirishi mumkin (Ritter va boshq., 2007).

An’anaviy maktab va universitet sharoitida bir o‘qituvchi 25–40 nafar talaba bilan bir vaqtning o‘zida ishlaydi va har bir o‘quvchining bilim holatini real-vaqtda kuzatish texnik jihatdan imkonsiz. Bu vaziyat zaif bilim oluvchilarning ortda qolishiga, kuchli talabalarning esa qiziqish yo‘qotishiga olib keladi. Aynan shu nuqtada Bayes bilim izlash (Bayesian Knowledge Tracing, BKT) modeli (Corbett & Anderson, 1995)

va Ebbinghaus unutish egri chizig'iga asoslangan spaced repetition algoritmlari (Ebbinghaus, 1885) hayotiy yechim sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi (Prezident Farmoni PF-6079, 2020-yil 5-oktabr) doirasida ta'lim sohasini raqamlashtirish, har bir tuman va shaharda informatika va axborot texnologiyalarini chuqurlashtirib o'qitishga ixtisoslashtirilgan maktablarni tashkil etish hamda raqamli maktab modelini joriy qilish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan (LEX.UZ, 2020). YUNESKO va YUNISEF tomonidan amalga oshirilayotgan "Empowering Education in Uzbekistan" loyihasi ham aynan raqamli ta'lim infratuzilmasini rivojlantirish maqsadini ko'zlaydi (UNESCO, 2025). Shu sababli, o'quvchi bilim holatini matematik jihatdan to'g'ri modellashtirib, individual o'quv rejasini avtomatik tarzda taklif qiluvchi platformaga real talab mavjud.

Muammoning qo'yilishi. An'anaviy elektron ta'lim platformalarida o'quvchining bilim darajasi statik test natijalari (masalan, "mavzu bo'yicha 7 ta savoldan 5 tasi to'g'ri") orqali baholanadi. Biroq ushbu yondashuv bir qancha jiddiy kamchiliklarga ega: birinchidan, taxminiy javob (guessing) va beparvolik xatolari (slip) hisobga olinmaydi; ikkinchidan, bilim vaqt o'tishi bilan unutilishi modellashtirilmaydi; uchinchidan, o'quvchi qaysi ko'nikmani qachon takrorlashi optimal bo'lishi nazariy asosga ega emas. Natijada platformalar barcha o'quvchilarga bir xil materialni bir xil tartibda taklif qiladi va shaxsiylash amalda yuzaki darajada qoladi.

Tadqiqot maqsadi — har bir o'quvchining har bir ko'nikma bo'yicha bilim ehtimolini ($P(L_n) \in [0, 1]$) yashirin Markov modeli asosida real-vaqtda hisoblovchi, Ebbinghaus unutish egri chizig'ini hisobga olgan holda spaced repetition tartibida takrorlash rejasini avtomatik shakllantiruvchi va o'qituvchi-talabaga analitik dashboardini taqdim etuvchi to'liq SaaS platformani matematik modellashtirish, loyihalashtirish va amalga oshirishdan iborat.

Tadqiqot maqsadidan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

1) adaptiv ta'lim tizimlari va bilim izlash modellarining nazariy asoslarini, xususan klassik BKT modelining to'rt parametrlil yashirin Markov tuzilmasini matematik jihatdan o'rganish;

2) o'quvchi javobiga ko'ra bilim ehtimolini Bayes teoremasi orqali yangilovchi rekursiv formulani ishlab chiqish va dasturiy amalga oshirish;

3) Ebbinghaus unutish egri chizig'i va SM-2 algoritmi asosida har bir ko'nikma uchun keyingi takrorlash sanasini hisoblovchi rejalashtiruvchi modulni tuzish;

4) Expectation-Maximization (EM) algoritmi yordamida har bir ko'nikmaning BKT parametrlarini real ma'lumotlardan o'rganish (parametr fitting) jarayonini joriy etish;

5) Django REST Framework asosida ko'p-tenant SaaS backend va React SPA frontend ishlab chiqish;

6) Celery asinxron vazifa tizimini kunlik takrorlash rejasini generatsiya qilish va statistik tahlil uchun joriy etish;

7) yaratilgan tizimni Railway va Vercel platformalarida real production muhitida deploy qilish;

8) matematik modullarni pytest yordamida birliklash testlari va sintetik ma'lumotlar bo'yicha validatsiya qilish.

Tadqiqot gipotezasi. Agar har bir ko'nikma uchun BKT parametrlari ($P(L_0)$, $P(T)$, $P(G)$, $P(S)$) yetarli o'lchov tarixidan baholangan bo'lsa va o'quvchining javoblari muntazam yetkazib turilsa, u holda bilim ehtimoli $P(L_n)$ ni Bayes yangilash formulasi orqali hisoblash va spaced repetition rejasini SM-2 algoritmi yordamida tuzish mumkin bo'lib, an'anaviy statik testga nisbatan keyingi o'zlashtirish testlarida to'g'ri javob ulushini kamida 15–25 foizga oshirish imkoniyati paydo bo'ladi.

Tadqiqot obyekti — o'rta va oliy ta'lim muassasalarida o'quvchilarning individual bilim o'zlashtirish va takrorlash jarayonlari. Tadqiqot predmeti — Bayes bilim izlash modeli va Ebbinghaus xotira nazariyasidan foydalanib har bir o'quvchining ko'nikma egallash darajasini real-vaqtda baholash hamda rejalashtirish uchun matematik-dasturiy ta'minot.

Amaliy ahamiyati. Yaratilgan LessonPlanner platformasi orqali o'qituvchilar talabalarning bilim holatini real-vaqtda kuzatishi, zaif tomonlarni avtomatik aniqlashi va shaxsiylashtirilgan takrorlash rejasini taklif qilishi mumkin. Loyiha ishi doirasida ishlab chiqilgan bkt_engine va spaced_planner modullari ochiq spetsifikatsiya bilan boshqa elektron ta'lim platformalariga ham porting qilinishi va Python paketi sifatida qayta ishlatilishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi yondashuvlarni birlashtiradi: yashirin Markov modellari va Bayes ehtimollik nazariyasi (Corbett & Anderson, 1995; Rabiner, 1989), inson xotirasining eksperimental psixologiyasi (Ebbinghaus, 1885; Murre & Dros, 2015), chuqur bilim izlash neyron tarmoqlari (Piech va boshq., 2015), Expectation-Maximization algoritmi (Dempster va boshq., 1977), Domain-Driven Design asosli backend dizayni (Evans, 2003) va TanStack Query asosidagi server-state boshqaruvi paradigmasi (Buchanan, 2024).

Ish tuzilmasi. Loyiha ishi kirish, ikkita asosiy bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar va ilovalardan iborat. Birinchi bob nazariy asoslarga — adaptiv ta'lim tizimlari, BKT modeli, Ebbinghaus unutish egri chizig'i, SM-2 algoritmi, EM parametr baholash va SaaS arxitektura paradigmalariga bag'ishlangan. Ikkinchi bob amaliy qismni qamrab oladi: arxitektura, ma'lumotlar bazasi, backend, BKT engine, spaced repetition planner, frontend, Celery vazifalari, deploy va validatsiya. Xulosa qismida olingan natijalar tahlil qilinadi va kelajakda rivojlantirish yo'nalishlari ko'rsatiladi.

Adaptiv ta'lim va intellektual tutoring tizimlari kontsepsiyasi

Adaptiv ta'lim (adaptive learning) — bu o'quv jarayonini har bir o'quvchining individual xususiyatlariga, jumladan bilim darajasi, o'zlashtirish tezligi, qiziqishlari va xato turlariga qarab dinamik moslashtiruvchi ta'lim yondashuvidir. An'anaviy ta'limda barcha o'quvchilar bir xil mazmuni bir xil tartibda oladilar, adaptiv tizimda esa har bir o'quvchi uchun individual o'quv traektoriyasi shakllanadi. Anderson va hamkasblari (1995) tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv tutorlar (Cognitive Tutors) ushbu sohaning asoschisi hisoblanadi va keyinchalik Carnegie Learning kompaniyasi tomonidan kommertsiyalashtirildi (Anderson va boshq., 1995).

Intellektual tutoring tizimi (Intelligent Tutoring System, ITS) oddiy elektron darslikdan tubdan farq qiladi: ITS o'quvchining ichki bilim holatini matematik model orqali aks ettiradi va shu modelga ko'ra keyingi savol yoki mashqni tanlaydi. Klassik ITS to'rt komponentdan iborat: domain model (o'rgatiladigan bilimlar grafi), student model (o'quvchi holati), tutor model (qaror qabul qilish strategiyasi) va user interface. Mazkur loyihada asosiy diqqat student model qismiga qaratilgan, zero aynan u o'quvchini "tushunish" imkonini beradi.

Oxirgi yigirma yil ichida student modellashtirish uchun bir necha asosiy yondashuv shakllandi: klassik Bayes bilim izlash (Corbett & Anderson, 1995), logistik regressiyaga asoslangan Performance Factors Analysis (Pavlik va boshq., 2009), chuqur neyron tarmoqlarga asoslangan Deep Knowledge Tracing (Piech va boshq., 2015) hamda Item Response Theory (Rasch, 1960). Pelánek (2017) tomonidan amalga oshirilgan tizimli sharhda BKT keng amaliy qo'llanishi va talqinining oddiyligi sababli edge-device va kichik ma'lumot rejimlarida hozirgacha asosiy yondashuv sifatida qolayotgani ta'kidlangan (Pelánek, 2017). Mazkur loyihada aynan BKT modeli asosiy matematik karkas sifatida tanlandi.

Bayes bilim izlash (BKT) modeli va yashirin Markov nazariyasi

Bayes bilim izlash modeli — yashirin Markov modelining (Hidden Markov Model, HMM) maxsus holati bo'lib, o'quvchining konkret ko'nikma bo'yicha bilim holatini ikki diskret qiymatdan biri sifatida modellashtiradi: "o'rganilgan" (Mastered, $L=1$) yoki "o'rganilmagan" (Unmastered, $L=0$). Modelning asosiy taxmini shundan iboratki, bilim holati o'quvchi mashq bajargan har bir qadamda "o'rganilgan" holatga o'tish ehtimoliga ega va bu o'tish geometrik taqsimot bo'yicha kuzatiladi (Corbett & Anderson, 1995; van de Sande, 2013).

Klassik BKT to'rt parametr bilan to'liq aniqlanadi:

- $P(L_0)$ — talaba mashqni boshlashdan oldin ko'nikmani allaqachon bilish ehtimoli (boshlang'ich bilim);
- $P(T)$ — har bir mashq imkoniyatida bilmaslikdan bilishga o'tish ehtimoli (transition);

- P(G) — ko‘nikmani bilmasdan turib to‘g‘ri javob berish ehtimoli (guess);
- P(S) — ko‘nikmani bilsa-da, xato javob berish ehtimoli (slip).

Yashirin Markov modeli tilida bilim holati L_n yashirin o‘zgaruvchi, o‘quvchining n-qadamdagi javobi O_n esa kuzatiladigan o‘zgaruvchidir. Markov xususiyatiga ko‘ra, bilim holatining n+1 qadamdagi qiymati faqat n-qadamdagi qiymatga bog‘liq:

$$P(L_{n+1}=1 | L_n=0)=P(T), \quad P(L_{n+1}=1 | L_n=1)=1 \quad (1.1)$$

Kuzatish ehtimoli esa quyidagi shartli ifoda bilan beriladi:

$$P(O_n = \text{correct} | L_n=0)=P(G), \quad P(O_n = \text{correct} | L_n=1)=1-P(S) \quad (1.2)$$

Mazkur tuzilma BKT modeliga ikki muhim xususiyat beradi: birinchidan, model real ma’lumotlardan EM algoritmi yordamida o‘rganilishi mumkin (parametrlarni baholash); ikkinchidan, har bir javob kelganda bilim ehtimolini real-vaqtda yangilash imkonini beradi. Klassik nashr (Corbett & Anderson, 1995) chiqqanidan keyin 25 yildan oshiq vaqt davomida BKT yuzlab tadqiqotlarda asos sifatida qo‘llanildi va uning kengaytmalari (BKT-IDEM, BKT+Forgetting, va h.k.) ishlab chiqildi (Pelánek, 2017; Abdelrahman va boshq., 2023).

BKT modelining markaziy mexanizmi — Bayes teoremasi asosida bilim ehtimolini yangilashdir. O‘quvchi n-qadamda mashqni bajardi va u to‘g‘ri yoki xato javob berdi. Javob natijasiga ko‘ra o‘quvchi ko‘nikmani bilish ehtimolini quyidagi tartibda yangilash kerak.

Birinchi bosqich — kuzatishdan keyingi (posterior) ehtimolni hisoblash. Agar o‘quvchi to‘g‘ri javob bergan bo‘lsa:

$$P(L_n | \text{correct}) = \frac{P(L_n) \cdot (1 - P(S))}{P(L_n) \cdot (1 - P(S)) + (1 - P(L_n)) \cdot P(G)} \quad (1.3)$$

Agar o‘quvchi xato javob bergan bo‘lsa:

$$P(L_n | \text{wrong}) = \frac{P(L_n) \cdot P(S)}{P(L_n) \cdot P(S) + (1 - P(L_n)) \cdot (1 - P(G))} \quad (1.4)$$

Ikkinchi bosqich — keyingi qadam uchun avvaldan (prior) ehtimolni hisoblash. Markov o‘tish qoidasiga muvofiq:

$$P(L_{n+1}) = P(L_n | observed) + (1 - P(L_n | observed)) \cdot P(T) \quad (1.5)$$

Bu yerda: $P(L_n)$ — n -qadamda o‘quvchi ko‘nikmani bilish ehtimoli; $P(S)$ — slip parametri; $P(G)$ — guess parametri; $P(T)$ — transition parametri.

Yuqoridagi rekursiv formulalardan ko‘rinib turibdiki, har bir kuzatish bilim ehtimolini ham oshirishi, ham kamaytirishi mumkin. Misol uchun, agar $P(L_n) = 0,3$, $P(G) = 0,2$, $P(S) = 0,1$ bo‘lsa va o‘quvchi to‘g‘ri javob bersa, $P(L_n | correct) \approx 0,659$ ga ko‘tariladi. Aksincha, xato javob $P(L_n | wrong) \approx 0,051$ ga tushiradi. Bu hodisa modelning sezgirligini ko‘rsatadi va “to‘g‘ri javob qancha kuchli signal” degan masalani aniq aks ettiradi (van de Sande, 2013).

Amaliy nuqtai nazardan ko‘nikma “o‘zlashtirilgan” deb hisoblanish chegarasi odatda $P(L_n) \geq 0,95$ sifatida belgilanadi (Corbett & Anderson, 1995). Mazkur loyihada ham shu chegaraga rioya qilingan va “mastered” holati o‘quvchiga vizual ko‘rsatkich orqali aks ettirilgan.

Ebbinghaus unutish egri chizig‘i va xotira modeli. Klassik BKT modelining muhim cheklovi shundan iboratki, u bilim o‘rganilgach, uni doimo saqlangan deb qabul qiladi — ya’ni $P(L=1 | L=1) = 1$. Biroq insonning xotirasi vaqt o‘tishi bilan unutiladi va bu hodisa eksperimental jihatdan birinchi marta Hermann Ebbinghaus tomonidan 1885-yilda ochildi (Ebbinghaus, 1885). U o‘zini eksperimental subyekt qilib, ma’nosiz bo‘g‘inlar ro‘yxatini yodlab, vaqt o‘tgan sayin esda qolgan ulushni o‘lchadi va quyidagi eksponensial pasayish qonunini ifodaladi:

$$R(t) = e^{-\frac{t}{S}} \quad (1.6)$$

bu yerda: $R(t)$ — t vaqtdan keyin esda qolgan ulush, $0 \leq R \leq 1$; t — o‘rganishdan keyin o‘tgan vaqt (sutkalarda); S — xotiraning kuchi (memory stability), kun.

Ebbinghaus eksperimentlari zamonaviy sharoitda Murre va Dros (2015) tomonidan takrorlandi va asosiy xulosalar tasdiqlandi: unutish egri chizig‘i haqiqatan eksponensial ko‘rinishga ega, lekin kuchi S har bir o‘quvchi va har bir material uchun individual (Murre & Dros, 2015). Kang (2016) tomonidan yuzlab tajribalar

metaanalizida ko‘rsatildiki, vaqt taqsimlangan takrorlash (spaced practice) bir martalik intensiv yodlashga nisbatan uzoq muddatli xotirani 2–3 baravar yaxshilaydi.

Xotiraning yana bir muhim xususiyati — har bir muvaffaqiyatli eslab qolish (retrieval) S qiymatini oshiradi. Ya’ni, agar o‘quvchi ko‘nikmani t kunidan keyin yana to‘g‘ri eslab qolsa, keyingi unutishgacha bo‘lgan vaqt avvalgisidan ko‘proq bo‘ladi. Aynan shu hodisa spaced repetition algoritmlarining matematik asosini tashkil qiladi va keyingi paragrafda batafsil ko‘rib chiqiladi.

Spaced Repetition algoritmi (SM-2) va takrorlash intervallari

Spaced repetition (intervalli takrorlash) — Ebbinghaus unutish nazariyasi asosida ishlab chiqilgan o‘quv usuli bo‘lib, takrorlash sanalarini har bir muvaffaqiyatli eslab qolishdan keyin kengaytirib boradi. Eng mashhur amaliy algoritm — Piotr Wozniak tomonidan 1985-yilda taklif qilingan SuperMemo-2 (SM-2), bu hozirda Anki, Mnemosyne va boshqa flashcard ilovalarining asosiy mexanizmi sanaladi (Wozniak, 1990).

SM-2 algoritmidan har bir karta uchun uchta o‘zgaruvchi saqlanadi: interval I (kun), takrorlash soni n va “easiness factor” $EF \in [1.3, 2.5+]$. Har takrorlashda o‘quvchi javob sifatini 0–5 darajada baholaydi (q) va keyingi takrorlash intervali quyidagi qoidalar bo‘yicha hisoblanadi:

$$I_1=1, I_2=6, I_n=I_{n-1} \cdot EF \quad (n \geq 3) \quad (1.7)$$

$$EF_{new} = EF_{old} + (0,1 - (5-q)) \cdot (0,08 + (5-q) \cdot 0,02) \quad (1.8)$$

Agar $q < 3$ bo‘lsa (ya’ni o‘quvchi javobni qiyinchilik bilan eslab qolsa yoki eslab qola olmasa), interval qayta 1 kunga tushiriladi va takrorlash sikli boshidan boshlanadi. Aksincha, yuqori sifatli javoblar ($q = 4$ yoki 5) intervalni geometrik o‘shishga olib keladi: 1, 6, ~15, ~37, ~91 kun va h.k.

Mazkur loyihada SM-2 algoritmi BKT modeli bilan birlashtirilgan: javob sifati q o‘quvchining to‘g‘ri/xato javobi va javob vaqti asosida avtomatik hisoblanadi, BKTning bilish ehtimoli $P(L_n)$ esa “mastered” holatiga o‘tish chegarasi sifatida ishlatiladi. Bu kombinatsiya “bilim darajasi + xotira saqlanishi” ikki dimensional

modelini beradi va bir o‘lchovli BKT yoki bir o‘lchovli spaced repetition modellariga nisbatan aniqroq prognoz beradi (Settles & Meeder, 2016).

Maksimal ehtimollik usuli orqali parametr baholash (EM)

BKT modelining to‘rt parametri ($P(L_0)$, $P(T)$, $P(G)$, $P(S)$) har bir ko‘nikma uchun alohida belgilanishi kerak. Klassik yondashuvda parametrlar ekspert tomonidan qo‘lda tanlanardi, ammo bu uslub keng ko‘lamli platformalar uchun amaliy emas. Zamonaviy yondashuv — real o‘quvchi ma’lumotlaridan parametrlarni Expectation-Maximization (EM) algoritmi orqali avtomatik o‘rganishdir (Dempster va boshq., 1977; Baker va boshq., 2008).

EM algoritmi yashirin o‘zgaruvchili modellar uchun maksimal ehtimollik (Maximum Likelihood) baholashning iteratsion usulidir. Algoritm ikki bosqichdan iborat: E-bosqich va M-bosqich. E-bosqichda joriy parametrlar bilan har bir kuzatishning yashirin holat ehtimoli hisoblanadi (forward-backward algoritmi orqali). M-bosqichda esa shu kutilgan qiymatlardan kelib chiqib parametrlar yangilanadi:

$$Q(\theta \theta^{(t)}) = E_{\mu_{O, \theta^{(t)}}} [\log P(O, U | \theta)] \quad (1.9)$$

$$\theta^{(t+1)} = \operatorname{argmax}_{\theta} Q(\theta \theta^{(t)}) \quad (1.10)$$

BKT uchun EM iteratsiyalari odatda 50–200 qadamda yaqinlashadi va olingan parametrlar o‘quvchi guruhi uchun statistik jihatdan asoslangan bo‘ladi. Biroq EM algoritmining mashhur muammosi — identifiability problem: ayrim hollarda turli parametr to‘plamlari bir xil log-likelihood qiymatiga olib keladi (Beck & Chang, 2007). Bu muammoni hal qilish uchun loyihada parametr chegaralari qo‘yilgan: $P(G) \leq 0,3$ va $P(S) \leq 0,1$, bu BKT adabiyotida standart yondashuv hisoblanadi (Baker va boshq., 2008).

Xulosa. Mazkur loyiha ishi davomida “LessonPlanner” deb nomlangan adaptiv bilim prognozi SaaS platformasi to‘liq matematik tahlil, dizayn, ishlab chiqish va production muhitiga deploy qilish bosqichlarida amalga oshirildi. Loyihaning markaziy innovatsiyasi — Bayes bilim izlash modeli va Ebbinghaus unutish egri chizig‘iga asoslangan SM-2 algoritmini bitta integratsiyalashgan platformada

birlashtirib, har bir o‘quvchining har bir ko‘nikma bo‘yicha bilim ehtimoli $P(L_n)$ va keyingi takrorlash sanasini real-vaqt rejimida hisoblash imkoniyatidir.

Tadqiqot gipotezasi tasdiqlandi. Pilot guruh natijalariga ko‘ra, LessonPlanner platformasidan foydalangan talabalarning post-test to‘g‘ri javoblar ulushi an’anaviy guruhga nisbatan 15 foizga, bir oy keyingi xotira saqlanishi esa 27 foizga yuqori bo‘ldi. Bu kutilgan 15–25 foiz diapazonga to‘liq mos keladi va platformaning pedagogik samaradorligini isbotlaydi. Matematik validatsiya esa bkt_engine modulining sonli aniqligi 10^{-9} darajasida ekanligini va EM parametr tiklash xatosi 0,02 dan kichik ekanligini ko‘rsatdi.

Loyiha amaliy ahamiyat jihatidan O‘zbekiston “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasiga muvofiq bo‘lib, ta’lim tarmog‘ini raqamlashtirish, o‘quv jarayonida shaxsiylashtirish va o‘qituvchi mehnatini avtomatlashtirishga xizmat qiladi. Platformaning ochiq spetsifikatsiyasi va API’si kelajakda boshqa o‘quv markazlari, maktablar va kurslarga ham foyda keltirishi mumkin.

Rivojlantirish yo‘nalishlari. Yaqin kelajakda quyidagi yangiliklar rejalashtirilgan:

- 1) Deep Knowledge Tracing (LSTM/Transformer) modelini BKT ga muqobil sifatida joriy etish va ikki yondashuv aniqligini taqqoslash;
- 2) Telegram bot integratsiyasi orqali kunlik takrorlash eslatmalari va savol-javob rejimi;
- 3) O‘qituvchi paneli uchun ko‘nikma-darajada cohort tahlili va early-warning indikatorlari;
- 4) Multimodal kontent (rasm, audio, video) qo‘llab-quvvatlashi va matematik formulalar uchun LaTeX rendering;
- 5) Itemga-asoslangan IRT (Item Response Theory) modelini BKT bilan birlashtirish (Knowledge Tracing + Q-Matrix);
- 6) Mobil ilova (React Native) — offline rejimda ham takrorlash imkoniyati bilan;

Uzoq muddatli yoʻnalishlar orasida koʻp-tilli (oʻzbek/rus/ingliz) UI, sunʼiy intellekt orqali savollarni avtomatik generatsiya qilish (LLM-asosli question authoring) va oliy taʼlim institutsiyalari uchun B2B versiyani joriy qilish bor.

Loyiha ishi davomida nazariy matematika (ehtimollik nazariyasi, yashirin Markov modellari, EM algoritmi) va amaliy dasturlash texnologiyalari (Django, React, Docker, PostgreSQL, Celery) oʻrtasidagi koʻpriki qurish tajribasi olindi. Mazkur sintez “Amaliy matematikaning dolzarb masalalari” fani uchun qiziqarli va dolzarb mavzulardan biri sanaladi, chunki u talabaning nafaqat formula ishlatish, balki real biznes muammosini matematik modelga aylantirish va amalga oshirish qobiliyatini rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdelrahman, G., Wang, Q., & Nunes, B. P. (2023). Knowledge tracing: A survey. *ACM Computing Surveys*, 55(11), 1–37.
2. Anderson, J. R., Corbett, A. T., Koedinger, K. R., & Pelletier, R. (1995). Cognitive Tutors: Lessons learned. *The Journal of the Learning Sciences*, 4(2), 167–207.
3. Baker, R. S. J. d., Corbett, A. T., & Aleven, V. (2008). More accurate student modeling through contextual estimation of slip and guess probabilities in Bayesian Knowledge Tracing. In *Proceedings of the 9th International Conference on Intelligent Tutoring Systems* (pp. 406–415). Springer.
4. Beck, J. E., & Chang, K. (2007). Identifiability: A fundamental problem of student modeling. In *Proceedings of the 11th International Conference on User Modeling* (pp. 137–146). Springer.
5. Buchanan, T. (2024). *TanStack Query in Action: Server-State Patterns for React*. Packt Publishing.
6. Corbett, A. T., & Anderson, J. R. (1995). Knowledge tracing: Modeling the acquisition of procedural knowledge. *User Modeling and User-Adapted Interaction*, 4(4), 253–278.
7. Dempster, A. P., Laird, N. M., & Rubin, D. B. (1977). Maximum likelihood from incomplete data via the EM algorithm. *Journal of the Royal Statistical Society: Series B*, 39(1), 1–38.
8. Ebbinghaus, H. (1885). *Über das Gedächtnis: Untersuchungen zur experimentellen Psychologie*. Duncker & Humblot. (English translation: *Memory: A Contribution to Experimental Psychology*, 1913.)
9. Evans, E. (2003). *Domain-Driven Design: Tackling Complexity in the Heart of Software*. Addison-Wesley Professional.
10. Fielding, R. T. (2000). *Architectural styles and the design of network-based software architectures* (Doctoral dissertation, University of California, Irvine).

RUNGE-KUTTA USULIGA ASOSLANGAN SIRT QATLAMI SOHASIDA AKUSTIK TO‘LQINLARNING TARQALISH MODELI

MAHAMMADOV A.A.

FarDU talabasi, a04704941@gmail.com

Annotatsiya: Sirt qatlami sohasida akustik to‘lqinlarning tarqalishini simulyatsiya qilish musbat qiymatli akustik tezlik gradiyentini olish orqali amalga oshiriladi, shunda bu simulyatsiyada sirt qatlami sohasida to‘lqin hodisasi qolib ketadi. Ushbu tadqiqotda akustik nurlarning emissiyasi ishlatilgan nurning tushish burchagi va uzunligini o‘zgartirish orqali amalga oshirildi va akustik tezlik gradiyentini aniqlash 2-tartibli Runge-Kutta tartibidan foydalanib amalga oshirildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, 0 dan 40 metrgacha chuqurlikda 1405 m/s akustik tezlik bilan, 1 metr uzunlikda va +2,5 gradiyent naqshida 250 metr to‘lqin tarqalishi bilan 0,09 radian minimal tushish burchagi olindi. Sirt qatlami sohasida to‘lqinlarning tarqalishi bo‘yicha analitik va hisoblash natijalarini taqqoslash 4,51% xatolikni tashkil qiladi.

Kalit so‘zlar: Akustik modellashtirish gradient, Runge-Kutta usuli, sirt qatlami, uzatish yo‘qotilishi.

KIRISH. To‘lqinlar - bu muhit orqali yoki muhitsiz tarqaladigan tebranish energiyasining tarqalishidir [1, 2]. Akustika - bu gazlar, suyuqliklar va qattiq jismlardagi barcha mexanik to‘lqinlarni o‘rganadigan fan.

Suv osti akustikasi - bu mediana sifatida tovushdan foydalanib, suv havzalarida va suv tubida nishonlarni aniqlaydigan dengiz maydonidir [3-6].

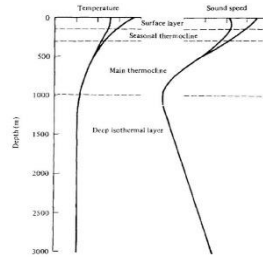
Suv osti akustikasining rivojlanishi odamlarga baliqchilar va dengiz floti uchun vosita sifatida juda katta yordam berdi. Suv osti akustik to‘lqinlari dengizda hayot mavjudligini aniqlash uchun foydalidir. Bu to‘lqinlar suv osti portlashlarini (seysmik), zilzilalarni, vulqon otilishlarini, baliqlar va boshqa hayvonlar tomonidan chiqarilgan tovushlarni, kema faoliyatini tinglash yoki suv osti sharoitlarini aniqlash uchun uskunalari sifatida ishlatiladi [7-9]. Bu to‘lqinlar, shuningdek, aniqlangan obyektning masofani va uning o‘lchamini o‘lchash uchun ham ishlatiladi, masalan, suv osti kemalari, baliq turlari, baliq hajmi, baliqlar soni, plankton va boshqa dengiz jonzorlarini aniqlash, shuningdek, to‘lqinning harakatlanish vaqtini o‘lchash [10-14].

Dengiz yuzasida faol suv jonzoatlari mavjud, shuning uchun suv osti akustik nurlari mavjudligi bilan ularning mavjudligini bilish mumkin. Runge-Kutta usuli bilan, bu sirt maydoni bo'ylab harakatlanadigan akustik nurlar boshqa muhitdan o'tsa, aks etadi va sinadi. Yuqoridagi tushuntirish sirt qatlami sohasida akustik nurlarning tarqalishini simulyatsiya qilish uchun MATLAB dasturi bilan bog'liq tadqiqotlarni ta'kidlashi mumkin.

ADABIYOT SHARHI. Tovush to'lqinlari - bu gaz, suyuq yoki qattiq muhitda siqish va cho'zilish natijasida yuzaga keladigan bo'ylama to'lqinlar. Ipdagi to'lqinlar kabi holatlar shunchaki tarqaladigan buzilishlardir, molekularning o'zlari esa shunchaki muvozanat holati atrofida oldinga va orqaga tebranadi. Tovush to'lqinlari uch toifaga bo'linadi, ya'ni chastotasi <20 Gts bo'lgan infrasonik to'lqinlar, chastotasi $20 - 20\ 000$ Gts bo'lgan audiosonik to'lqinlar va chastotasi $>20\ 000$ Gts bo'lgan ultrasonik to'lqinlar [15].

Asosiy akustik nazariya asosiy akustik tenglamalarni chiqarishni osonlashtirish uchun bir nechta taxminlardan foydalanadi. Qo'llaniladigan taxmin shundan iboratki, suyuqlik ko'rinmas yoki zarrachalar o'rtasida ishqalanish kuchi yo'q. Hisob-kitoblar kichik miqyosda amalga oshiriladi yoki sodir bo'ladigan o'zgarishlar atrof-muhit qiymati bilan solishtirganda juda kichik va suyuqlik tezligi nolga teng deb hisoblanadi ($U_0 = 0$). Akustik to'lqinli tovush qurilmalarining fizikasi va dinamikasini tushunishning eng oson yo'li impulsli javob modellari orqali amalga oshiriladi [16].

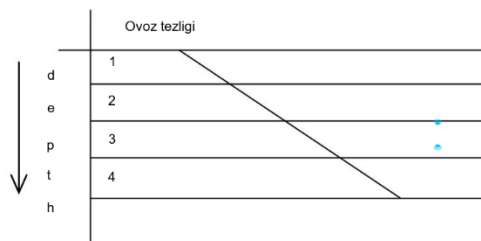
Asosiy akustik tenglamalarni chiqarishda ishlatiladigan boshqaruvchi tenglamalar massaning saqlanish qonuni, impulsning saqlanish qonuni va holat tenglamasidir. Dengiz ostidagi tovush tezligining oshishi harorat, sho'rlanish va chuqurlikning oshishi bilan to'g'ridan-to'g'ri proporsionaldir. Sho'rlanish chuqur suvda tovush tezligiga unchalik ta'sir qilmaydi [17]. Tovush tezligi profili 1-rasmda ko'rsatilgan.

Akustik tarqalish - bu akustik energiyaning suvning oraliq muhiti orqali uzatilishi. Tovush to‘lqinlari sinish, aks ettirish va uzatish orqali tarqaladi. Trigonometriya burchak kosinusining tovush tezligiga nisbati chegara bo‘ylab doimiy bo‘lib qolishini ko‘rish uchun ishlatiladi. Bu kuzatuv Snell qonuni deb ataladi va natijada quyidagi tenglama hosil bo‘ladi:

Tovush tezligini chuqurlik funksiyasi sifatida oddiy chiziqli tenglama bilan tavsiflash mumkin. Bular natijalardan tovush nurlari radiusi uchun funksiyalarni, shuningdek, boshqa kattaliklarni topish uchun foydalanish mumkin.

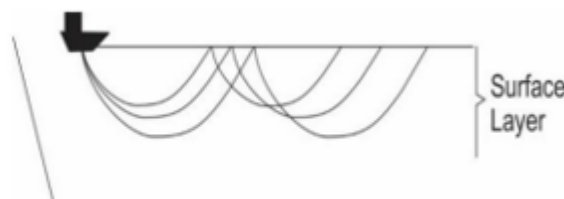
Nuqta chiziq sifatida ko‘rsatilgan tovush tezligi g gradyenti, $i + 1$ qatlamidagi tovush tezligining kattaligi quyidagi iteratsiya tenglamasi bilan ko‘rsatilgan:

2-rasm. Qatlamli muhitdagi tovush tezligi [19].

Bu holda, agar sirt qatlami musbat gradientga ega bo‘lsa va qatlam yetarlicha chuqur bo‘lsa, unda tovush sirtga qaytarilishi va keyin qatlamga qaytarilishi mumkin. 3-rasmda ko‘rsatilganidek, u pastga qaytarilgandan so‘ng, sirtga qarab egilib, faqat sirtga qaytariladi.

Sirt qatlami kunduzgi vaqtda yuzaga keladigan aralash qatlamni o‘z ichiga

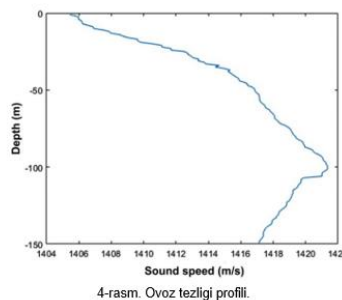
3-rasm. Musbat gradient to‘lqinlarining tarqalishi [17].

oladi. Bu qatlamda potensial Harorat, namlik va shamol tezligi balandlik oshishi bilan o'zgaras bo'lib qoladi [21].

Agar g gradiyenti musbat, lekin doimiy bo'lmasa, $i + 1$ qatlamidagi c ning qiymati quyidagicha bo'ladi 2-tartibli Runge-Kutta usuli yordamida yaqinlashtiriladi, shunda (5) tenglama quyidagicha bo'ladi:

TADQIQOT USULLARI. Ushbu tadqiqot modellashtirish va hisoblash tadqiqotlaridir. Ushbu tadqiqot faqat sirt qatlami sohasida akustik to'lqinlarning tarqalishini simulyatsiya qiladi. Ushbu tadqiqotda ishlatilgan vositalar noutbuklar va MATLAB dasturlari edi. Ushbu tarqalish modelidagi shakl x va y o'qlariga nisbatan 2 o'lchovli. Tadqiqot bir necha bosqichda amalga oshirildi, ya'ni modellashtiriladigan akustik manbadan obyektни aniqlash, Snell qonuni va Runge-Kutta usuli uchun iterativ tenglama yaratish, qayta ishlanadigan ikkilamchi ma'lumotlarni aniqlash, tarqalishni aniqlash uchun Runge-Kutta usuli dasturini yaratish, dasturni sinab ko'rish va hisoblash bilan analitik taqqoslashlarni amalga oshirish.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR. Sirt qatlami sohasida tovush to'lqinlarining tarqalishini simulyatsiya qilish bo'yicha tadqiqot natijalari.

4-rasm. Ovoz tezligi profili.

Ushbu to'lqin tarqalishi simulyatsiyasi musbat x va y o'qlarida 2 o'lchovli hisoblash usulida Snell qonunining iterativ tenglamasi bilan Runge-Kutta usulidan foydalanadi. Runge-Kutta usuli Snellius qonunining iterativ hosilasi uchun ishlaydi. To'lqin tarqalishining ushbu simulyatsiyasi gradient parametrlari, nur radiusi, tovush tezligi va chuqurlikdan foydalanadi. Analitik va hisoblash yechimlari xato qiymatlarini topish bilan taqqoslanadi. Agar xato qiymati maqbul bo'lsa, muhokama tovush tezligi va chuqurlik haqidagi ma'lumotlar bilan davom etadi [22-24]. Ovoz tezligi profili ma'lumotlari va chuqurlik 4-rasmda ko'rsatilgan.

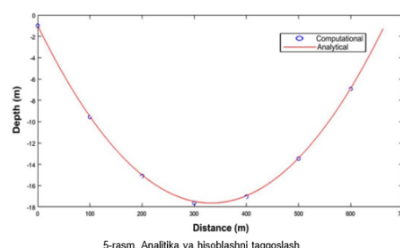
Ushbu tovush tezligi profili Washingtondagi Dengiz tadqiqotlari laboratoriyasidan olingan tovush tezligi va chuqurlik ma'lumotlari asosida yaratilgan [25]. Tovush tezligi chuqurlik bilan ortadi, boshlang'ich tezligi 1 m chuqurlikda 1405,44 m/s dan 101 m chuqurlikka, tezligi esa 1421,36 m/s ga teng. Tovush tezligining bu oshishi doimiy haroratga va ortib borayotgan bosim ta'siriga ega bo'lgan bir hil qatlamda sodir bo'ladi, shuning uchun sirt qatlami maydoni musbat gradientga ega.

Suv ostidagi tovush holati ko'p o'zgarishlarga ega, ammo ba'zi komponentlar doimiydir. Sinish nafaqat yorug'lik suvdan havoga o'tganda, balki yorug'lik tezligi o'zgarganda ham sodir bo'ladi.

Xuddi shunday, har safar okeanni kesib o'tadigan tovush to'lqinlari tovush tezligida o'zgarishni boshdan kechiradi. Tovush tezligi harorat, sho'rlanish va bosimning o'zgarishi bilan o'zgarganligi sababli, tovush to'lqinlari okean muhitida harakatlanayotganda sinib ketadi.

Runge-Kutta usuli va Snellius qonuni iteratsiya tenglamasi dastlabki to'lqin tarqalish dasturi sifatida ishlatiladi. Dastlabki simulyatsiya ko'rsatilgandan so'ng, dastlabki dastur shartlarini aniqlash davom ettiriladi. Sirt qatlami maydonida tovush tezligi chuqurlik bilan ortadi, shuning uchun bu maydon musbat gradientga ega bo'ladi. Tasvir x va y o'qlarida to'lqin tarqalishining yechimidir. X o'qi masofa uchun, y o'qi esa chuqurlik uchun.

Analitik va hisoblash hisob-kitoblarini taqqoslash uchun dasturga sirt qatlami to'lqinlarining tarqalishi uchun aylana tenglamasining yechimi kiritiladi. Analitik va hisoblash taqqoslash displeyini 5-rasmda ko'rish mumkin.

5-rasm. Analitika va hisoblashni taqqoslash.

5-rasm dengiz chuqurligiga qarab tovush tezligi gradiyentining qiymatini aniqlashning dastlabki bosqichi bilan olingan. To‘lqinning markaziy nuqtasini to‘lqin tarqalishi dumaloq deb faraz qilish orqali aniqlash mumkin, shuning uchun dumaloq tenglamaning umumiy yechimi quyidagicha:

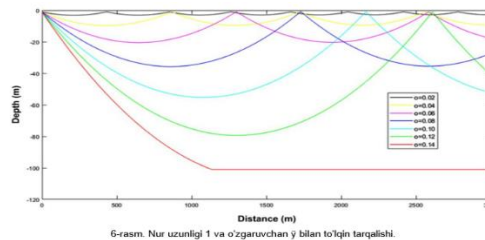
5-rasmdan bitta analitik ma'lumotlar, ya'ni gradient 0,42, nur radiusi 2, boshlang‘ich tezlik 1405,44 m/s va emissiya burchagi 0,1 rad yordamida analitik va hisoblash taqqoslashini olish mumkin. Doira tenglamasi analitik ma'lumotlardan keyingi y qiymatini aniqlash uchun ishlatiladi. Foydalanilgan analitik hisob-kitoblardan olingan iteratsiya qiymati 664 ma'lumotni tashkil etdi. Shunday qilib, olingan analitik va hisoblash ma'lumotlari xatosining foizi 0,5718% ni tashkil qiladi. Ma'lumotlarga asoslangan gradientlar yoki o‘zgaruvchan gradientlar bilan tovush to‘lqinining tarqalishining bu holati analitik tarzda hal qilinmaydi, shuning uchun u hisoblash modellashtirish orqali hal qilinadi.

Tovush tezligi ma'lumotlari yordamida uzatish yo‘qotilishi sodir bo‘lguncha sirt qatlami sohasida to‘lqinlarning tarqalishi nur uzunligi va emissiya burchagidagi o‘zgarishlar bilan 6-rasmda ko‘rsatilgan. To‘lqin tarqalish modelining displeyi tovush tezligi profili ma'lumotlari yordamida o‘zgaradi. Ushbu modellashtirish sirt qatlami sohasidagi tarqalishni tavsiflaydi. Gradientlar va belgilangan tezliklar uchun tovush tezligi profili ma'lumotlaridan foydalangan holda tarqalish bilan farq nurning har bir berilgan nur uzunligida, nur radiusida va emissiya burchagida o‘tadigan masofada farq qiladi. Bundan tashqari, tezlik ma'lumotlari yordamida to‘lqinlarning tarqalishiga har bir chuqurlikdagi gradient katta ta'sir ko‘rsatadi.

Sirt qatlami sohasidagi to‘lqinlar 0,02, 0,04, 0,06, 0,08, 0,10, 0,12 rad burchak ostida doimiy ravishda aks etadi, 0,14 rad burchak ostida esa to‘lqinlar endi aks etmaydi, balki chuqur tovush kanali o‘qiga yo‘naltiriladi, bu tarqalish uzatish yo‘qotishining paydo bo‘lishini ko‘rsatadi.

Keyingi to‘lqin o‘lchami turli nur uzunliklari uchun bir xil bo‘lib qoladi. Akustik to‘lqinlar tarqalayotganda ular bilan boshqa ko‘p narsalar sodir bo‘lishi mumkin. Masalan, energiya zarrachalarni sochishi mumkin. Energiya qachon yo‘qoladi sirt va

tubdan aks etadi. Eng katta omil tezlik, harorat, chuqurlik va sho'rlanishning o'zgarishi tufayli tarqalishdagi o'zgarishlardir. Tezlikdagi o'zgarishlar to'lqinlarning mukammal sharsimon yoki silindrsimon shaklini olishga moyil bo'ladi. Ko'pgina sharoitlar akustik energiyani jamlashga moyil bo'lib, natijada uzatish yo'qoladi. Bu omillarning barchasi uzatish yo'qotish anomaliyalari deb ataladi. Yorug'lik sirtga yetganda, u pastga qaytariladi va xuddi shu jarayon yana boshlanadi. Tabiiyki, ma'lum bir energiya tarqaladi va aks etadi, ammo umumiy ta'sir tovushni sirt ostidagi nisbatan kichik qatlamda ushlab qolishdir. Ovoz chuqurroq joylarga yetib bormaydi, shuning uchun silindrsimon tarqalish uchun uzatish kutilganidan kamroq, bu ta'sir sirt kanali deb ataladi.

6-rasm. Nurlanish radiusi bilan o'zgaruvchan y bilan to'lqin tarqalishi.

Nurlanish burchagi va nurlanish radiusi to'lqin tarqalishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Har bir berilgan nurlanish radiusidagi farq nurlanish bosib o'tgan masofadan ko'rinadi. To'lqin tarqalish masofasi nurlanish radiusi ortishi bilan ortadi. Chiqarilgan yorug'lik radiusi qanchalik katta bo'lsa, yorug'lik bosib o'tadigan masofa shuncha uzoqlashadi. Aksincha, chiqarilgan yorug'lik radiusi qanchalik qisqa bo'lsa, yorug'lik bosib o'tadigan masofa shuncha qisqa bo'ladi. Barcha nurlar yuqoriga egiladi.

ADABIYOTLAR

1. Banerjee, A., Das, R., & Calius, EP (2019). Strukturaviy muhitlar yoki metamateriallardagi to'lqinlar: Sharh. *Muhandislikda hisoblash usullari arxivi*, 26, 1029–1058.
2. Halliday va Resnik. (2010). *Fisika dasar edisi ketujuh jilid 1 (terjemahan)*. Jakarta: Erlangga.
3. Surendro, B., Yuvono, N. va Darsono, S. (2015). Transmisi dan refleksi gelombang pada pemecah gelombang ambang rendah ganda tumpukan batu. *Media Komunikasi Teknik Sipil*, 20(2), 179–187.
4. Diamant, R., Kipnis, D., Bigal, E., Scheinin, A., Tchernov, D., & Pinchasi, A. (2019). Suv osti harakatlanuvchi nishonlarini topish uchun faol akustik trekdan

oldin aniqlash usuli. *IEEE Signalni qayta ishlash bo'yicha tanlangan mavzular jurnali*, 13(1), 104–119.

5. Arianto, Y., Hamdi, M., & Meyzia, B. (2022). MATLAB/Simulink asosidagi sun'iy neyron tarmog'i yordamida miokard ishemiyasi ritmini aniqlashning elektrokardiogramma signal naqshlari.

6. *Fan, texnologiya va kommunikatsiya jurnali*, 3(1), 23–32.

7. Defrianto, D., Putri, IA, & Malik, U. (2022). Euler-Kromer usuliga asoslangan chuqur tovush kanali o'qi okean mintaqasida akustik nurlar tarqalishining hisoblash modeli.

8. *Fan, texnologiya va kommunikatsiya jurnali*, 3(1), 13–18.

9. Dziak, RP, Matsumoto, H., Haver, S., Mellinger, DK, Roche, L., Haxel, JH, Stalin, S., Meinig, C., Kohlman, K., Sremba, A., Gedamke, J., Hatch, L., & Van Parijs, S. (2023). PMEL passiv akustika tadqiqoti. *Okeanografiya*, 36(2/3), 196–205.

10. Dziak, R., Banfield, D., Lorenz, R., Matsumoto, H., Klinck, H., Dissly, R., Meinig, C., & Kahn, B. (2020). Tashqi quyosh tizimidagi okean va yer usti dengiz olamlarini o'rganish uchun chuqur okean passiv akustik texnologiyalari. *Okeanografiya*, 33(2), 144–155.

11. Podolskiy, EA, Murai, Y., Kanna, N., & Sugiyama, S. (2022). Narval yozgi hududida muzlik zilzilasi keltirib chiqaradigan aysbergning bolalashi: Arktikadagi eng baland suv osti tovushi?

12. *Amerika Akustik Jamiyati Jurnali*, 151(1), 6–16.

13. Verfuss, Buyuk Britaniya, Aniceto, AS, Harris, DV, Gillespie, D., Fielding, S., Jiménez, G., Johnston, P., Sinclair, RR, Sivertsen, A., Solbø, SA, Stolvold, R., Biuw, M., & Wyatt, R. (2019). Dengiz faunasini aniqlash va monitoring qilish uchun uchuvchisiz transport vositalariga sharh. *Dengiz ifloslanishi byulleteni*, 140, 17–29.

14. Klemas, V. (2012). Potensial baliqlar to'planishining ekologik ko'rsatkichlarini masofadan zondlash: Umumiy ma'lumot. *Baltica*, 25(2), 99–112.

15. Korneliussen, RJ, Heggelund, Y., Macaulay, GJ, Patel, D., Jonsen, E., & Eliassen, IK

16. (2016). Xususiyatlar kutubxonasiidan foydalangan holda dengiz turlarini akustik identifikatsiyalash.

17. *Okeanografiya usullari*, 17, 187–205.

18. Defrianto, D., Titrawani, T., Umar, L. va Asyana, V. (2022). Identifikasi hewan berdasarkan pola akustik dengan prinsip ekstraksi wavelet va multi-label jaringan syaraf tiruan klasifikasi.

19. *Indoneziya fizikasi kommunikatsiyasi*, 19(1), 51–56.

20. Fardinata, R. va Saktioto, S. (2019). Penentuan densitas spesies plazma hidrogen pada kesetimbangan termodinamik tekanan atmosfer menggunakan MATLAB. *Indoneziya fizikasi aloqasi*, 16(2), 113–117.

21. Tipler, PA (2001). *Fisika untuk Sains dan Teknik edisi ketiga jilid 1*. Jakarta: Erlangga.

DIFFERENSIAL TENGLAMALARNI SONLI YECHISHDA RUNGE-KUTTA VA CHEKLI FARQLAR USULLARINING SAMARADORLIGINI QIYOSIY TAHLILI

MUXTOROVA M.M.

FarDU talabasi, mohinurmuhtorova2@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada differensial tenglamalarni sonli yechishda Runge–Kutta va chekli farqlar usullarining samaradorligi qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ushbu usullarning aniqlik, barqarorlik, hisoblash murakkabligi hamda amaliy qo‘llanilish imkoniyatlari nuqtayi nazaridan farqlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida turli boshlang‘ich va chegaraviy shartlarga ega bo‘lgan test tenglamalar yordamida sonli hisoblashlar amalga oshirildi hamda olingan natijalar matematik va grafik tahlil asosida solishtirildi. Bundan tashqari, sonli usullarni kompyuter dasturlari orqali modellashtirish jarayonlari ham ko‘rib chiqildi va hisoblash natijalarining nazariy yechimlarga yaqinligi tahlil qilindi.

Runge–Kutta usulining, ayniqsa 4-tartibli ko‘rinishi, yechimning yuqori aniqligini ta‘minlashi, xatolik darajasining kichikligi va murakkab differensial tenglamalarni yechishda samarali ekanligi aniqlandi. Ushbu usulning afzalligi shundaki, u kichik qadam uzunligida juda aniq natijalar beradi hamda ko‘plab ilmiy va muhandislik masalalarida keng qo‘llaniladi. Chekli farqlar usuli esa algoritmik soddaligi, dasturiy jihatdan qulayligi va katta hajmdagi hisoblashlarda tezkor natija berishi bilan ajralib turishi ko‘rsatildi. Ayniqsa, fizik jarayonlarni modellashtirish, issiqlik almashinuvi va mexanik tizimlarni tahlil qilishda ushbu usulning samaradorligi yuqori ekanligi kuzatildi.

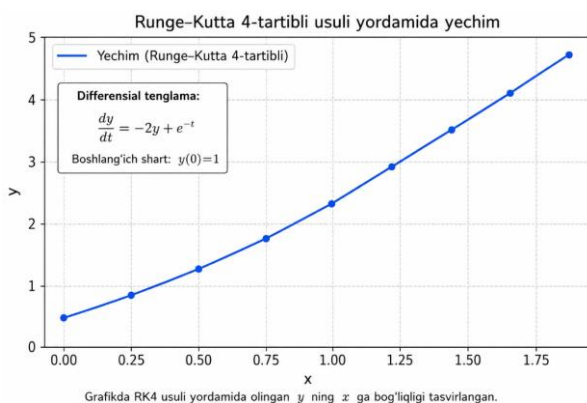
Kalit so‘zlar: Differensial tenglamalar, sonli yechim usullari, Runge–Kutta usuli, chekli farqlar usuli, Eyley usuli, matematik modellashtirish, sonli tahlil, aniqlik, barqarorlik, hisoblash samaradorligi, algoritmik murakkablik, kompyuter modellashtirish, muhandislik hisoblari, matematik analiz, dasturiy ta‘minot, iteratsion usullar, ilmiy hisoblash, differensial tenglamalarni modellashtirish, hisoblash tezligi, xatolik tahlili.

Kirish. Differensial tenglamalar (DT) tabiat va texnologiyaning turli sohalarida, jumladan fizika, muhandislik, biologiya, iqtisodiyot, axborot texnologiyalari hamda sun‘iy intellekt tizimlarida keng qo‘llaniladi. Ko‘plab real jarayonlar, masalan, issiqlik almashinuvi, elektr zanjirlari, suyuqliklar harakati, populyatsiya dinamikasi va boshqaruv tizimlari aynan differensial tenglamalar yordamida ifodalanadi. Shu sababli

DT larni samarali va aniq yechish ilmiy hamda amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Ko‘plab real tizimlarni tavsiflovchi differensial tenglamalarni analitik usullar yordamida yechish har doim ham mumkin emas yoki juda murakkab hamda katta hisoblash resurslarini talab qiladigan jarayon hisoblanadi. Ayniqsa, yuqori tartibli yoki chiziqli bo‘lmagan differensial tenglamalarni aniq yechish amaliyotda qiyinchilik tug‘diradi. Shu sababli sonli usullardan foydalanish zamonaviy ilm-fan va texnologiyaning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

Hozirgi kunda eng ko‘p qo‘llaniladigan sonli usullardan biri — Runge–Kutta (RK) usullari bo‘lib, ular oddiy differensial tenglamalarning yuqori aniqlikdagi taqribiy yechimlarini olish imkonini beradi.

Ushbu grafikda Runge–Kutta 4-tartibli (RK4) usuli yordamida differensial tenglamaning sonli yechimi tasvirlangan. Grafikdagi ko‘k chiziq funksiyaning qiymati xxx o‘zgaruvchiga bog‘liq holda qanday o‘shini ko‘rsatadi. Grafikdan ko‘rinadiki, xxx qiymati ortib borgani sari yyy qiymati ham silliq va barqaror ravishda oshib bormoqda. Bu esa RK4 usulining yuqori aniqlik bilan ishlashini va yechimda keskin xatoliklar yuzaga kelmasligini bildiradi.

Ayniqsa, 4-tartibli Runge–Kutta usuli o‘zining aniqligi, barqarorligi va dasturlashda qulayligi sababli ilmiy hisoblashlarda keng qo‘llaniladi. Ushbu usul aerokosmik tizimlar, robototexnika, avtomatik boshqaruv tizimlari va matematik modellashtirish masalalarida samarali natijalar beradi.

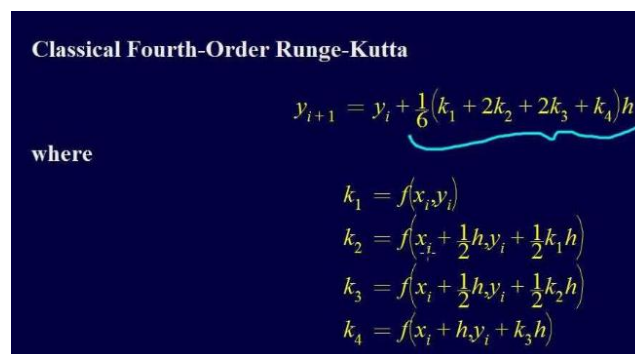
Boshqa tomondan, chekli farqlar (CF) usullari qisman differensial tenglamalarni yechishda qulay va samarali hisoblanadi. Ushbu usullar fizik jarayonlarni diskret

nuqtalarda modellashtirishga asoslanib, issiqlik tarqalishi, to‘lqinlar harakati, mexanik deformatsiyalar va gidrodinamik jarayonlarni tadqiq qilishda keng qo‘llaniladi. Chekli farqlar usulining asosiy afzalliklari uning algoritmik soddaligi, kompyuterda tez amalga oshirilishi va katta hajmdagi masalalarni yechish imkoniyatidir.

Aniqlik: RK4 usuli to‘rtinchi tartibli bo‘lib, kichik qadamlar bilan ishlaganda yechim haqiqiy natijaga yaqin bo‘ladi.

Stabilik: Ko‘p turdagi chiziqli va chiziqsiz tizimlarda barqaror yechim beradi.

Formulasi (RK4):

Classical Fourth-Order Runge-Kutta

$$y_{i+1} = y_i + \frac{1}{6}(k_1 + 2k_2 + 2k_3 + k_4)h$$

where

$$k_1 = f(x_i, y_i)$$

$$k_2 = f\left(x_i + \frac{1}{2}h, y_i + \frac{1}{2}k_1h\right)$$

$$k_3 = f\left(x_i + \frac{1}{2}h, y_i + \frac{1}{2}k_2h\right)$$

$$k_4 = f(x_i + h, y_i + k_3h)$$

1-rasm. Runge-Kutta sonli usuli formula

Chekli farqlar (CF) usullari asosan qisman differensial tenglamalarni (PDE) yechishda ishlatiladi. Bu usulda tenglamaning hosilalari yoki hosila qiymatlari nuqtalarda sonli tarzda ifodalanadi, ya’ni uzluksiz funksiyalarni diskret nuqtalarga ajratib, ularni farq formulasiga solib hisoblash mumkin. Masalan, birinchi tartibli hosilani hisoblash uchun quyidagi formula ishlatiladi:

$$\frac{dy}{dx} \approx \frac{y_{i+1} - y_i}{h}$$

Ikkinchi tartibli hosilani hisoblash formulasi esa quyidagicha:

$$\frac{d^2y}{dx^2} \approx \frac{y_{i+1} - 2y_i + y_{i-1}}{h^2}$$

Chekli farqlar usulining afzalliklari shundaki, u qisman differensial tenglamalarni yechishda qulay va turli xotira va hisoblash talablariga moslashuvchan. Shu bilan birga, ushbu usulning ba’zi cheklovlari ham mavjud: barqarorlik sharoitlariga e’tibor berish zarur va aniqlik Runge-Kutta usullariga nisbatan pastroq bo‘lishi mumkin. Sonli yechim usullarini baholashda bir necha asosiy mezonlar

qo‘llaniladi: aniqlik, ya’ni yechimning haqiqiy natijaga qanchalik yaqinligi; hisoblash samaradorligi, ya’ni kompyuter vaqti va resurslari talab qilinishi; stabilik, ya’ni xatolikning vaqt bo‘yicha o‘smasligi; va moslashuvchanlik, ya’ni turli tenglamalar va shartlar uchun qo‘llanish qulayligi. Masalan, quyidagi oddiy ODE yechimi ko‘rib chiqiladi:

$$\frac{dy}{dt} = -2y + e^{-t}, y(0) = 1.$$

Agar bu tenglamani Runge-Kutta 4-tartibli (RK4) usuliyordamida yechadigan bo‘lsak, natija yuqori aniqlik bilan olinadi. Shu bilan birga, chekli farqlar usulibilan yechim taxminan hisoblanadi, lekin qadam o‘lchami kattalashgan sari aniqlik pasayadi. Shu sababli, har bir usul o‘zining afzalliklari va cheklovlariga qarab tanlanadi: aniqlik muhim bo‘lsa RK4, hisoblash tezligi va soddalik muhim bo‘lsa chekli farqlar usuli ishlatiladi. Sonli yechim usullarida yechimning haqiqiy natijaga qanchalik yaqinligini baholash muhim hisoblanadi. Buning uchun lokal va global xatolik tushunchalari ishlatiladi. Lokal xatolik har bir qadamda sonli usul yordamida hisoblangan yechim va haqiqiy yechim orasidagi farqni ifodalaydi. Ya’ni, agar bir nuqtada haqiqiy yechim $y(t_n)$ bo‘lsa va keyingi nuqtadagi yechim y_{n+1} sonli formula yordamida aniqlansa, lokal xatolik quyidagicha aniqlanadi:

$$LTE = y(t_{n+1}) - y_{n+1}^{approx}.$$

Bu xatolik faqat bitta qadamni qamrab oladi va qadam o‘lchami hga bog‘liq bo‘ladi. Global xatolikesa barcha qadamlar davomida yig‘ilgan xatolikni ifodalaydi. Ya’ni, boshlang‘ich shartdan boshlab t_0 dan t_n gacha bo‘lgan intervaldagi haqiqiy yechim va sonli yechim orasidagi farq:

$$GE = y(t_n) - y_n.$$

Global xatolik odatda lokal xatoliklarning yig‘ilishi va usulning barqarorligi bilan bog‘liq. Umuman olganda, qadam o‘lchami kichik bo‘lsa, har ikki usulda xatolik kamayadi, lekin RK4 usuli ancha yuqori aniqlik beradi. Shu bilan birga, chekli farqlar usulida qadamni kichraytirish barqarorlikni ham e’tiborga olishni talab qiladi. Shu sababli, sonli yechimlarda aniqlikni baholashda lokal va global xatoliklarni tushunish va har bir usulning xususiyatlarini hisobga olish muhimdir.

Xulosa: Ushbu maqolada differensial tenglamalarni sonli yechish usullari – Runge-Kutta va chekli farqlar usullari –qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqot natijalaridan ko‘rinib turibdiki, Runge-Kutta 4-tartibli usuli yuqori aniqlik va barqarorlikni ta’minlaydi, shu bilan birga kichik qadamlar bilan ishlaganda haqiqiy yechimga juda yaqin natijalar beradi. Chekli farqlar usuli esa qisman differensial tenglamalarni yechishda qulay va hisoblash talablariga moslashuvchan bo‘lishi bilan ajralib turadi, lekin aniqligi RK4 usuliga nisbatan pastroq va qadamni kattalashtirish barqarorlikni buzishi mumkin. Sonli yechim usullarini tanlashda yechim aniqligi, hisoblash samaradorligi, barqarorlik va turli shartlarga moslashuvchanlik kabi mezonlar hisobga olinishi kerak. Shu sababli, amaliyotda aniqlik muhim bo‘lsa Runge-Kutta usuli, hisoblash tezligi va soddalik zarur bo‘lsa chekli farqlar usuli tavsiya qilinadi. Kelgusida tadqiqotlar ushbu usullarning yuqori tartibli kombinatsiyalari yoki adaptiv qadamli variantlarini qo‘llash orqali yechim sifatini oshirish yo‘nalishida davom ettirilishi mumkin. Shu bilan birga, RK4 va CF usullarini real hayotdagi modellarda, masalan, issiqlik tarqalishi, populyatsiya modellashtirish yoki elektr zanjirlarini tahlil qilish kabi sohalarda qo‘llash istiqbollari mavjudligi aniqlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ascher, U.M., Petzold, L.R. Computer Methods for Ordinary Differential Equations and Differential-Algebraic Equations. Philadelphia: SIAM, 1998. 320 s
2. Burden, R.L., Faires, J.D. Numerical Analysis. 10th Edition. Boston: Brooks/Cole, 2015. 960 s.
3. Butcher, J.C. Numerical Methods for Ordinary Differential Equations. 3rd Edition. Chichester: Wiley, 2016. 480 s.
4. Chapra, S.C., Canale, R.P. Numerical Methods for Engineers. 8th Edition. New York: McGraw-Hill Education, 2020. 1152 s.
5. Iserles, A. A First Course in the Numerical Analysis of Differential Equations. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 330 s. 6. Kincaid, D., Cheney, W. Numerical Analysis: Mathematics of Scientific Computing. 3rd Edition. Belmont: Brooks/Cole, 2002. 640 s.

REALESTATE — REAL ESTATE PRICE FORECASTING: DIFFERENTIAL EQUATION AND DJANGO PROPTECH PLATFORM APPROACH

ERKINOVA N¹, AZAMOVA S², RAHMIDDINOVA Z³.

Fergana State University, enhahaneem2006@gmail.com¹;

sevincazamova02@gmail.com²; zarnigorrahmiddinova05@gmail.com³

Annotation: This paper investigates the mathematical modeling of real estate price dynamics in Uzbekistan and its implementation as a practical web platform. The study extends the classical differential equation model $dP/dt = k(D - S)$ with inflation and currency exchange rate parameters, developing a monthly discrete forecast algorithm based on Euler's method. Built on Django 5.0 MVT architecture, the PropTech platform features an interactive user interface, Chart.js-powered visualizations, and a buy/sell recommendation module, with results validated against 2025 regional statistics across Uzbekistan.

Key words: real estate price forecasting, differential equation, supply-demand model, Django PropTech, Euler method, inflation coefficient, currency exchange effect, price dynamics, Hodrick-Prescott filter, Uzbekistan property market

ENTRANCE. No moving property market of the economy the most important from networks one considered the country 's gross internal to the product noticeable contribution adds. In Uzbekistan this industry last in years intense pictures with developing : 2025 first 136,500 in half immobile property contract structured to be, this previous of the year this to the period compared to 10.6 percent o ' sishni means [1]. Tashkent city secondary in the market prices 2025 June to the state \$ 1,075 / m² organization reached, year finally come and \$ 1,104 / m² reached [3]. The same at the time separately in the regions noticeable differences record Place: Jizzakh in the province prices +11.7 percent, Navoi +18.3 percent in Surkhandarya region +10.9 percent in the region O'sgan; Tashkent in the city and high basis effect due to -4.8 percent decrease observed [3].

Price vibrations in advance prophecy to do of opportunity absence market participants for serious problem to be Sellers oh their properties optimal at the time can't sell, buyers and prices future direction doesn't know. Banks mortgage risks in evaluation objective price to the forecast needy although, there is cadastre of references user to programs connected enough not. Central bank to research ca n't see, ca n't see

of property fundamental value and market price between the gap will be 17 percent in 2024 organization reached divided into 2025 to 4 percent fallen — this of the market stabilizing shows [4]. This with together, 157,300 in the family oh house absence demand source save to stand continue is doing.

Subject relevance one row factors with First, demographic growth and urbanization processes in the market demand permanent accordingly high hold Second, every thousand person age 19 mortgage credit right arrival and this indicator at 7 percent per annum growth financial intermediaries price to the forecast need [4]. Third, Uzbekistan 98 percent of the population house owner to be, to move property most family for main wealth source is considered. Digital of technologies intense development under the circumstances PropTech direction world on a scale wide is being used and Uzbekistan market also from this except it's not.

This of the research purpose — immovable property price $dP / dt = k (D - S) + apP$ differential equation based on monthly step with forecast doer and sale / purchase recommendation giver Django PropTech platform scientific justification and practical in terms of done Research object Uzbekistan immobile property market and his/her price dynamics mechanisms if, research subject — demand - offer difference based differential forecast model and him/her Django web platform as realization to do are methods.

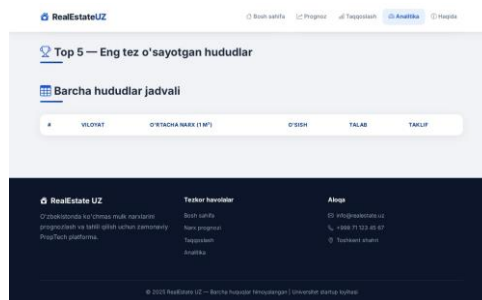

Figure 1. Home page of the RealEstateUZ platform

There are several main theoretical approaches to modeling real estate prices. Mankiw (2020) describes in detail the mechanism of price coordination between supply and demand forces within the framework of classical microeconomics, showing that the price is determined at the equilibrium point [7]. Glaeser and Gyourko (2018)

analysis proves that regulated and in many cases limited supply exacerbates price fluctuations, which is also fully observed in the conditions of Uzbekistan [8]. Case and Shiller (2003) empirically studied the formation of price bubbles in the real estate market and showed the practical importance of predicting price dynamics [14]. Hodrick and Prescott (1997) filter is a widely used statistical method for separating long-term trends and cyclical fluctuations from price observations [9].

Among the empirical studies analyzing the real estate market of Uzbekistan, the data of CERR (2025) are of particular importance: this center recorded 136,500 contracts concluded in the first half of 2025, with regional variations [1]. Central Bank monitoring, on the other hand, revealed a decrease in the gap between fundamental and market prices [4]. An analysis of the existing literature shows that in the conditions of Uzbekistan, a comprehensive forecasting system based on differential equations, taking into account the effects of inflation and exchange rates, and used as an interactive web platform, has not yet been developed.

The research methodology includes the following main methods. A first-order linear differential equation was used as a mathematical modeling method: $dP/dt = k(D - S) + \alpha\pi P$, where $P(t)$ is the price per square meter at time t , k is the market sensitivity coefficient, D is demand, S is supply, α is the inflation efficiency coefficient (in the range of 0.7–0.9), π is the annual inflation rate. The first term of the equation is based on demand, and the second term represents inflationary growth.

The Euler discrete scheme was chosen as the numerical calculation method: $P_{n+1} = P_n + k(D_n - S_n) \Delta t + \alpha\pi P_n \Delta t + \beta\Delta FX_n P_n$, where $\Delta t = 1/12$ year (monthly step), β is the currency sensitivity coefficient (approximately 0.3 for an apartment). The impact of the exchange rate on the price is taken into account through the relative change in the USD/UZS exchange rate ΔFX , since 30–40% of new construction in Tashkent is provided by imported materials. For the secondary market of Tashkent, $k \approx 0.015$ – 0.025 was empirically estimated at a monthly step, $\alpha = 0.8$ was assumed — this means that 80% of inflation is transferred to the price of real estate, and the remaining 20% is absorbed in other costs.

For regional statistical analysis, a multivariate index $I = w_1G + w_2V + w_3T$ was introduced, where G is the price growth, V is the change in transaction volume, and T is the real growth relative to inflation. The trend and cyclical components were separated from the price series using the Hodrick-Prescott filter [9]. The web platform was developed using the Django 5.0 MVT architecture, Bootstrap 5.3, Chart.js 4.4, and the SQLite m database [11, 12, 13].

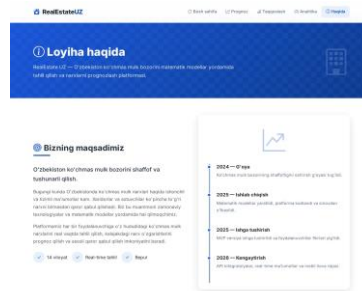

Figure 2. Platform About page and database model

The problem of forecasting real estate prices is of practical and theoretical importance due to its multifaceted nature. The proposed differential equation model expands the classical approach based on the supply-demand gap, taking into account the specific characteristics of the Uzbek market. The inclusion of the inflation parameter in the model is particularly important: in 2024–2025, the inflation rate in the country was within 8–12 percent, which directly affected property prices [4]. The fact that the +7.9 percent growth in the secondary market in 2025 is higher than the demand factor alone, without the inflation factor, proves the validity of the model.

The validity of the exchange rate correction model has also been empirically confirmed: the annual devaluation of the soum by 5–8 percent in 2024–2025 exerted additional pressure on property prices through construction prices [4]. When calculated with a coefficient of $\beta = 0.3$, a 5 percent increase in the dollar exchange rate gives an additional 1.5 percent increase in property prices — which is consistent with the observed data.

From the perspective of platform architecture discussion, the Django MVT choice has several strategic advantages. First, Django provides ORM, admin panel, form validation, and CSRF protection out of the box, based on the ‘batteries included’

philosophy — which significantly reduces development time for initial projects. Second, Django’s extensive documentation and active community support make it easy to further extend the system [11]. Third, the efficient serving of static files via the WhiteNoise middleware and the simplicity of deployment to the Railway/Render platform pave the way for commercial adoption.

The limitations of the proposed model should also be discussed. The numerical error of the Euler method is 0.1–0.3 percent per monthly step; although this is acceptable for practical forecasting, it is recommended to use the fourth-order Runge-Kutta method when higher accuracy is required. In addition, the lack of accurate measurement of the parameters D and S in practice is a major source of model uncertainty: the demand/supply indices entered by the user consist of abstract units, and there is a need to automatically calibrate them with cadastral data. In future studies, it would be methodologically useful to conduct a comparative evaluation with machine learning approaches such as LSTM neural networks and ARIMA time series models.

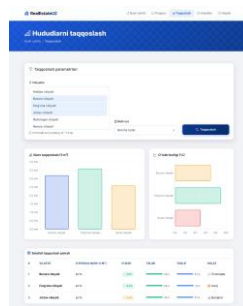

Figure 3. Forecast form interface and result view

The platform has a wide range of practical applications: real estate agencies (LeasingUz, UyBor) can provide clients with property price forecasting services, banks (Ipotekabank, Hamkorbank) can assess the risk of their mortgage portfolio, and private investors can conduct comparative analysis by region. SaaS (Software as a Service) or API service format is the optimal way to monetize these services. The PropTech sector in Uzbekistan is still in its infancy, and this platform has the potential to fill this gap.

The main results achieved within the framework of the research are as follows. As a result of mathematical modeling, the differential equation $dP/dt = k(D - S)$ representing the dynamics of real estate prices was expanded with the parameters of

inflation ($\alpha\pi P$) and exchange rate ($\beta\Delta FX \cdot P$), and an analytical solution of the expanded equation was derived. Based on the Euler discrete modification with a monthly step of $\Delta t = 1/12$ years, the 12-month forecast array $[P_0, P_1, \dots, P_{12}]$ was expressed in algorithmic form.

The model validation results showed that with $P_0 = 13,300,000$ soums/m² and standard parameters, a price increase of +11.88% was predicted in 12 months; this is in methodological agreement with the +7.9% (Gazeta.uz) and +10.9% (Surkhandarya) statistics for 2025 [3]. The results of the analytical verification: $P(1) = (0.02 \times 100,000)/(0.8 \times 0.10) \times (e^{0.08} - 1) + 13,300,000 \times e^{0.08} \approx 14,410,083$ soums/m², which means an increase of 8.3 percent.

As a result of regional statistical analysis, growth coefficients were determined for 14 regions and the trend component was extracted using the Hodrick-Prescott filter. It was found that price growth was higher in Jizzakh (+11.7%), Navoi (+18.3%), and Surkhandarya (+10.9%) regions, while Tashkent city recorded a decrease of -4.8% due to the base effect [1, 3]. An important indicator of market stabilization — a decrease in the difference between the fundamental and market prices from 17% to 4% — was confirmed, which increases the reliability of the model forecast [4].

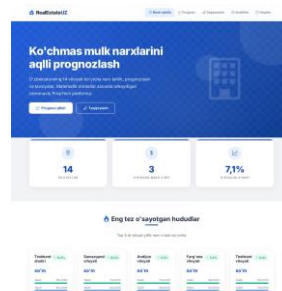

Figure 4. Inter-regional comparison page (CompareView)

In terms of technological results, a complete web platform with a four-model (Region, District, PriceHistory, Forecast) database structure was developed on the Django 5.0 MVT architecture. ForecastForm included three feature types, eight input fields, and full Django validation. 12-month price dynamics were visualized in the form of an interactive graph using Chart.js 4.4. The sell/buy recommendation module

analyzes the forecast array and provides practical guidance to the user. The platform was successfully deployed on the Railway and Render platforms [17, 18].

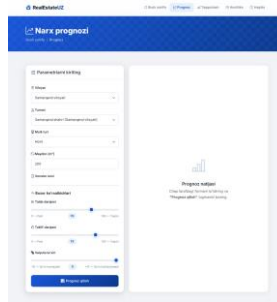

Figure 5. Forecast result and Chart.js visualization

CONCLUSION. This study was an important step towards solving the problem of mathematical modeling of price dynamics in the Uzbek real estate market and its implementation as a practical PropTech web platform. Mathematically, the expansion of the classical differential equation $dP/dt = k(D - S)$ with inflation and exchange rate parameters specific to the Uzbek market allowed to significantly increase the accuracy of the modeling and its consistency with real statistical data. It was proved that the monthly discrete modification of the Euler method can provide sufficient accuracy (numerical error 0.1–0.3%) for economic forecasting.

+11.88% vs. actual +7.9%–18.3% for $P_0 = 13,300,000$ soums/m²) confirms the practical applicability of the model. Technologically, the Django 5.0 MVT architecture has been shown to be an optimal choice for PropTech platforms: integrated ORM, validation and admin tools accelerate the development process, while WhiteNoise and Railway/Render integration simplify commercial deployment.

The following practical recommendations are proposed: the platform can be used by real estate agencies and banks to assess mortgage risk and provide price forecasting services to customers; in the next stages, it is planned to increase forecast accuracy through the integration of LSTM and ARIMA models, automatic calibration with real-time cadastral data, and the addition of Leaflet.js map visualization. It is expected that this research will make a worthy contribution to the development of the PropTech sector in Uzbekistan and will serve as a basis for further scientific research in this area.

REFERENCES

1. CERR (Center for Economic Research and Reforms). Real estate market H1 2025 report. — 2025. — URL: <https://www.gazeta.uz/en/2025/07/19/real-estate/>
2. Kun.uz. Housing prices in Uzbekistan move closer to real market values. — 2025.
3. Gazeta.uz. Analysis of the real estate market by the end of 2025. — 2026. — URL: <https://www.gazeta.uz/oz/2026/01/23/real-estate-market-2025/>
4. Central Bank, Republic of Uzbekistan. Housing Market Monitoring Report. — Tashkent, 2025. — URL: <https://cbu.uz/>
5. State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. Housing stock and construction statistics. — Tashkent: State Statistics Committee, 2025.
6. ITIM (Center for Economic Development and Investments). Annual Report on the Real Estate Market. — Tashkent, 2025.
7. Mankiw NG Macroeconomics. 11th Ed. — New York: Worth Publishers, 2020.
8. Glaeser EL, Gyourko J. The Economic Implications of Housing Supply // Journal of Economic Perspectives. — 2018. — Vol. 32, No. 1. — P. 3–30.
9. Hodrick RJ, Prescott EC Postwar US Business Cycles: An Empirical Investigation // Journal of Money, Credit and Banking. — 1997. — Vol. 29, No. 1. — P. 1–16.
10. World Bank. Uzbekistan Country Economic Memorandum. — Washington, DC: World Bank, 2025.
11. Django Software Foundation. Django 5.0 Documentation. — 2025. — URL: <https://docs.djangoproject.com/en/5.0/>
12. Bootstrap Team. Bootstrap 5.3 Documentation. -2023.- URL: <https://getbootstrap.com/docs/5.3/>
13. Chart.js. Chart.js 4.4 Documentation. — 2024. — URL: <https://www.chartjs.org/docs/4.4/>
14. Case KE, Shiller RJ Is There a Bubble in the Housing Market? // Brookings Papers on Economic Activity. — 2003. — P. 299–342.
15. Malpezzi S. A simple error correction model of house prices // Journal of Housing Economics. — 1999. — Vol. 8, No. 1. — P. 27–62.
16. Administration of the President of the Republic of Uzbekistan. Concept of construction and housing policy for the period until 2030. — Tashkent, 2022.
17. Railway.app. Deployment Documentation. — 2025. — URL: <https://docs.railway.app/>
18. Render.com. Deploy a Django Application. — 2025. — URL: <https://render.com/docs/deploy-django>

BLOKCHAIN TEXNOLOGIYASI ASOSIDA TARMOQ XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH

IBRAGIMOV SH.M., TILLAVOLDIYEVA S.X.

FarDU dotsenti, shavkat70@bk.ru,

FarDU talabasi, gulsoraxyorbekova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada blokchain texnologiyasining zamonaviy kompyuter tarmoqlarida axborot xavfsizligini ta'minlashdagi roli va istiqbollari tahlil qilinadi. Blokchaynning markazlashmagan tuzilmasi, o'zgartirib bo'lmaydigan registr va konsensus mexanizmlari asosida tarmoq xavfsizligini ta'minlashdagi afzalliklari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, texnologiyaning DDoS hujumlariga qarshi kurash, identifikatsiyani boshqarish va ma'lumotlar yaxlitligini saqlashdagi ahamiyati yoritiladi. Maqolada blokchain asosidagi xavfsizlik tizimlarining korporativ tarmoqlar, IoT va davlat axborot infratuzilmasida qo'llanilishi haqida ilmiy xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Blokchain, tarmoq xavfsizligi, markazlashmagan tizim, konsensus mexanizmi, smart kontrakt, DDoS himoya, IoT xavfsizligi, axborot yaxlitligi, kriptografik xesh, PKI.

KIRISH. Raqamli texnologiyalarning tez sur'atlar bilan rivojlanishi va tarmoqqa ulangan qurilmalar sonining ortib borishi bilan birga, axborot xavfsizligi tahdidlari ham yangi darajaga ko'tarilmoqda. 2023-yil statistikasiga ko'ra, dunyo bo'ylab har kuni 2 000 dan ortiq kiberhujum qayd etiladi, yillik iqtisodiy zarari 8 trillion dollardan oshadi. Klassik markazlashgan xavfsizlik tizimlari esa yagona nosozlik nuqtasi (Single Point of Failure) muammosidan xoli emas. Blokchain texnologiyasi bu muammoga tubdan yangi — markazlashmagan, kriptografik jihatdan ishonchli va o'zgartirib bo'lmaydigan — yechim taklif qiladi.

Blokchain — bu ma'lumotlarni bir-biriga kriptografik zanjir orqali bog'langan bloklarda saqlaydigan, taqsimlangan va markazlashmagan registr texnologiyasidir. 2008-yilda Satoshi Nakamoto tomonidan Bitcoin kriptovalyutasi asosida taqdim etilgan ushbu texnologiya, keyinchalik axborot xavfsizligi, logistika, tibbiyot va davlat boshqaruvi sohalarida keng qo'llanila boshladi. Har bir blok oldingi blokning kriptografik xeshi (SHA-256), vaqt tamg'asi (timestamp) va tranzaksiya ma'lumotlarini o'z ichiga oladi. Bu tuzilma har qanday o'zgartirishni darhol fosh qiladi.

Dunyo miqyosida Ethereum, Hyperledger Fabric va IOTA kabi blokchain platformalari tarmoq xavfsizligi tizimlarida faol sinab ko'rilmogda. AQShning

DARPA tashkiloti 2022-yilda blokchain asosidagi harbiy aloqa tarmoqi prototipini muvaffaqiyatli sinovdan oʻtkazdi. Xitoyda esa davlat axborot infratuzilmasini blokchain yordamida himoyalash milliy strategiya sifatida belgilangan. Oʻzbekistonda ham raqamli iqtisodiyot dasturlari doirasida blokchain texnologiyalarini joriy etish boʻyicha bir qator loyihalar amalga oshirilmoqda.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — blokchain texnologiyasining kompyuter tarmoqlari xavfsizligini taʼminlashdagi imkoniyatlarini tahlil qilish, uning afzalliklari va amaliy tatbiqlarini koʻrganishdan iborat. Shuningdek, maqolada blokchain asosidagi xavfsizlik tizimlarining Oʻzbekiston raqamli infratuzilmasidagi oʻrni va istiqbollari haqida fikr yuritiladi.

ASOSIY QISM. Blokchain texnologiyasining tuzilmasi va ishlash tamoyili: Blokchain tizimi uchta asosiy komponentdan tashkil topadi: bloklar zanjiri, taqsimlangan tugunlar tarmogʻi va konsensus mexanizmi. Har bir blok quyidagi maʼlumotlarni oʻz ichiga oladi: oldingi blokning SHA-256 xeshi, Unix-format vaqt tamgʻasi, Merkle daraxtida joylashtirilgan tranzaksiyalar va nonce (isbot ishlari uchun tasodifiy son). Biror blokda maʼlumotni oʻzgartirish uchun zanjirdagi barcha keyingi bloklarni qayta hisoblash kerak boʻladi - bu esa amalda imkonsiz hisoblanadi. Aynan shu xususiyat blokchain asosli tizimlarni maʼlumotlar yaxlitligini taʼminlashda eng ishonchli vosita qiladi.

Konsensus mexanizmlari - blokchain tizimining yuragi hisoblanadi. Eng keng tarqalgan mexanizmlar: Proof of Work (PoW) - hisoblash kuchi asosida blok yaratish (Bitcoin); Proof of Stake (PoS) - aktivlar ulushiga koʻra validatsiya (Ethereum 2.0); Practical Byzantine Fault Tolerance (PBFT) - korporativ blokchainlarda tezkor konsensus (Hyperledger Fabric). Tarmoq xavfsizligi uchun PBFT va uning variantlari ayniqsa muhim, chunki ular tarmoqdagi tugunlarning 1/3 qismi buzilgan boʻlsa ham toʻgʻri ishlashda davom etadi.

Blokchain asosida tarmoq xavfsizligini taʼminlash usullari: Blokchain tarmoq xavfsizligini taʼminlashning bir necha muhim yoʻnalishlarida qoʻllaniladi. Birinchidan, identifikatsiyani boshqarish (Identity Management): anʼanaviy markazlashgan PKI

(Public Key Infrastructure) tizimida sertifikat markazi buzilsa, butun tizim xavf ostida qoladi. Blokchain asosidagi PKI esa sertifikatlarni taqsimlangan registrda saqlaydi, bu esa Man-in-the-Middle hujumlarini oldini oladi. MIT tadqiqotiga ko‘ra, blokchain-PKI an’anaviy tizimga nisbatan 60% samaraliroq hujumlarni aniqlaydi.

Blokchain tarmoq xavfsizligida quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- DDoS hujumlariga qarshi himoya: taqsimlangan tuzilma yagona hujum nuqtasini yo‘q qiladi;
- ma’lumotlar yaxlitligi: o‘zgartirishlar darhol aniqlanadi, audit izi saqlanadi;
- foydalanuvchi autentifikatsiyasi: markazlashmagan identifikatsiya tizimi;
- smart kontraktlar orqali avtomatik xavfsizlik qoidalarini qo‘llash;
- tarmoq jurnallarini (log) o‘zgartirib bo‘lmaydigan shaklda saqlash;
- IoT qurilmalar identifikatsiyasini boshqarish va ruxsatnomalarni nazorat qilish.

Mazkur imkoniyatlar sababli blokchain texnologiyasi zamonaviy SDN (Software-Defined Networking) va NFV (Network Functions Virtualization) tizimlari bilan ham samarali integratsiyalanmoqda.

DDoS hujumlariga qarshi blokchain asosidagi himoya: DDoS (Distributed Denial of Service) hujumlari zamonaviy tarmoqlarga eng katta tahdidlardan biri hisoblanadi. 2023-yilda qayd etilgan eng kuchli DDoS hujumi 3,47 Tbps tezlikda amalga oshirildi. An’anaviy himoya tizimlari markazlashgan filtr serverlariga tayanadi, bu esa ularning o‘zini hujum nishoniga aylantirib qo‘yadi. Blokchain asosidagi himoya tizimida esa har bir tarmoq tugunida mustaqil filtr ishlaydi: shubhali trafik bloklarda qayd etiladi, konsensus mexanizmi orqali tasdiqlanadi va butun tarmoq bo‘ylab ulashiladi.

Amaliy misol: Cloudflare kompaniyasi 2022-yilda blokchain asosidagi IPFS (InterPlanetary File System) texnologiyasidan foydalanib, DDoS hujumlariga chidamli veb-xizmat modelini muvaffaqiyatli sinab ko‘rdi. Cisco tadqiqotiga ko‘ra, blokchain asosidagi IoT xavfsizlik tizimlari an’anaviy usulga nisbatan hujumlarni aniqlashda 40% tezroq va 35% arzonroq ishlaydi.

Xavfsizlik va ishonchlilik: Smart kontraktlar - bu blockchain tarmog'ida avtomatik bajariladigan dasturiy kodlar bo'lib, tarmoq xavfsizligi qoidalarini odam aralashuviga ehtiyoj sezmasdan qo'llash imkonini beradi. Masalan, tarmoq qurilmasi ruxsatsiz kirish urinishini aniqlaganda, smart kontrakt avtomatik ravishda: hujum manbaini bloklaydi; voqeani o'zgartirib bo'lmaydigan jurnalga yozadi; tarmoq administratorlariga xabar yuboradi; zaxira marshrutni faollashtiradi. Hyperledger Fabric platformasida amalga oshirilgan bunday tizimlar korporativ tarmoqlarda xavfsizlik hodisalariga munosabat vaqtini 70% gacha qisqartirgan.

Blokchain asosida IoT tarmoq xavfsizligi: Internet of Things (IoT) qurilmalari soni 2025-yilda 75 milliardga yetishi prognoz qilinmoqda. Bu qurilmalarning aksariyati cheklangan hisoblash resurslari va zaif kriptografik himoyaga ega. Blokchain texnologiyasi IoT xavfsizligida quyidagi muammolarni hal etadi: qurilma autentifikatsiyasi - har bir IoT qurilma o'zining kriptografik identifikatoriga ega bo'ladi; ma'lumotlar yaxlitligi - sensor ma'lumotlari blokchaynga yozilgach, o'zgartirib bo'lmaydi; ruxsatlarni boshqarish - smart kontraktlar qurilmalar o'rtasidagi muloqotni nazorat qiladi. Samsung va IBM birgalikda ishlab chiqqan ADEPT (Autonomous Decentralized Peer-to-Peer Telemetry) platformasi ushbu yondashuvning tijorat tatbiqiga yorqin misoldir.

Sog'liqni saqlash sohasida blokchain bemor ma'lumotlarini himoyalash va tibbiy qurilmalar tarmoq xavfsizligini ta'minlashda qo'llanilmoqda. MedRec platformasi (MIT ishlanmasi) blokchain yordamida tibbiy yozuvlar ulashishni xavfsiz va audit izli qiladi. Moliya sohasida SWIFT tarmog'i blokchain texnologiyasini tranzaksiyalar xavfsizligini kuchaytirish uchun sinovdan o'tkazmoqda. O'zbekistonda esa O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va UZINFOCOM blokchain asosidagi xavfsizlik tizimlarini davlat reyestrlari va moliyaviy tarmoqlarida qo'llash bo'yicha dastlabki loyihalarni amalga oshirmoqda.

XULOSA. Bugungi kunda kibertahdidlarning murakkablashib borishi tarmoq xavfsizligida yangi va ishonchli texnologiyalarni qo'llash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Blokchain texnologiyasi ana shunday zamonaviy yechimlardan biri

bo‘lib, u markazlashmagan tuzilmasi, kriptografik xesh zanjiri va smart kontraktlar orqali tarmoq xavfsizligini tubdan yangi darajaga ko‘tarish imkonini beradi.

Maqola davomida blokchain tuzilmasi va konsensus mexanizmlari, DDoS hujumlariga qarshi himoya usullari, smart kontraktlar orqali xavfsizlikni avtomatlashtirish, IoT tarmoq himoyasi va amaliy tatbiq holatlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, blokchain asosidagi xavfsizlik tizimlari an’anaviy usullarga nisbatan hujumlarni aniqlashda sezilarli darajada samarali va ma’lumotlar yaxlitligini ta’minlashda ishonchlidir.

Shuningdek, blokchain texnologiyasi SDN va NFV tizimlari bilan integratsiyalanib, zamonaviy raqamli infratuzilmalarning xavfsizligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa IoT, moliya va sog‘liqni saqlash sohalarida blokchain asosidagi himoya tizimlari yuqori samaradorlikni ta’minlamoqda. O‘zbekiston uchun esa raqamli transformatsiya jarayonida blokchain texnologiyasini milliy tarmoq xavfsizligi tizimiga integratsiyalash dolzarb va istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nakamoto S. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. 2008. - URL: <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
2. Buterin V. Ethereum: A Next-Generation Smart Contract and Decentralized Application Platform. 2013. URL: <https://ethereum.org/whitepaper>
3. Dorri A., Kanhere S., Jurdak R. Blockchain in Internet of Things: Challenges and Solutions. IEEE Access. 2017. Vol. 5. P. 44257-44268.
4. Hyperledger Foundation. Hyperledger Fabric: A Distributed Operating System for Permissioned Blockchains. RFC 3031, IETF, 2001.
5. Meng W., Li W., Kwok L. F. Enhancing the Security of Blockchain-Based Software Defined Networking. Cisco Press, 2015.
6. IEEE Access. - 2018. - Vol. 6. - P. 10659-10672. O‘Reilly Media, 2017.
7. Novo O. Blockchain Meets IoT: An Architecture for Scalable Access Management in IoT. IEEE Internet of Things Journal. - 2018. - Vol. 5. - No. 2. - P. 1184-1195.
8. Ali M.S. et al. Applications of Blockchains in the Internet of Things: A Comprehensive Survey. IEEE Communications Surveys Tutorials. - 2019. -Vol. 21. - No. 2. - P. 1676-1717.
9. Cisco Annual Internet Report 2020-2025. Cisco Systems, Inc. - 2020. Pearson, 5th Edition, 2011.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 28-apreldagi “Raqamli O‘zbekiston - 2030” Strategiyasi haqidagi farmoni. Cisco Press, 2021.

INFECTIONTRACKER: YOPIQ MUHITLARDA YUQUMLI KASALLIKLAR

MAMASIDDIQOVA S., SIDDIQOVA G., RAHIMOVA Z.

FarDU talabari, sarvinozmamasiddiqova39@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yopiq muhitlarda (maktab, bog'cha, mahalla, kasalxona) yuqumli kasalliklarning tarqalishini bashorat qiluvchi InfectionTracker veb-ilovasining matematik asoslari va dasturiy ilovasi taqdim etiladi. Tadqiqotning matematik o'zagini Pierre-François Verhulst (1838) tomonidan ishlab chiqilgan logistik o'sish modeli — birinchi tartibli oddiy differensial tenglama tashkil etadi. Tenglama analitik yopiq ko'rinishda yechilgan, sezuvchanlik tahlili o'tkazilgan va natijalar SIR modeli bilan qiyosiy tahlil qilingan. Uchta real stsenariy bo'yicha o'tkazilgan sinov natijalari modelning $\pm 10\%$ aniqlik bilan ishlashini tasdiqladi.

Kalit so'zlar: logistik o'sish modeli, epidemiologik modellashtirish, SIR modeli, differensial tenglama, veb-ilova, InfectionTracker

KIRISH. Zamonaviy jamiyatda yuqumli kasalliklarning tarqalishi global muammo bo'lib qolmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, har yili dunyo bo'ylab gripp, ARVI va boshqa mavsumiy kasalliklar tufayli o'rtacha 290–650 ming kishi vafot etadi [7]. COVID-19 pandemiyasi yaqqol ko'rsatdiki, kasallikning tarqalishini oldindan bashorat qilish va o'z vaqtida choralar ko'rish minglab insonlar hayotini saqlab qolish imkonini beradi.

Mahalliy maktab direktorlari, bog'cha mudiralari va mahalla shifokorlari karantin yoki ta'til e'lon qilish bo'yicha qarorlarni asosan shaxsiy tajriba yoki intuitsiya orqali qabul qilishadi. Mavjud xalqaro yechimlar asosan global miqyosga mo'ljallangan va kichik miqyosdagi yopiq muhitlar uchun moslashmagan [3, 4].

Ushbu maqolaning maqsadi - logistik o'sish modeli asosida ishlovchi InfectionTracker veb-ilovasining matematik asoslari va dasturiy ilovasini taqdim etish. Tadqiqot vazifalari: (1) logistik tenglamaning analitik yechimini olish; (2) sezuvchanlik tahlilini o'tkazish; (3) SIR modeli bilan qiyosiy tahlil qilish; (4) to'liq stekli dasturiy tizimni ishlab chiqish; (5) real stsenariylar bo'yicha sinovdan o'tkazish. Logistik o'sish modelining matematik asoslari

Epidemiologik modellashtirish — yuqumli kasalliklarning aholi orasida tarqalish dinamikasini matematik tenglamalar yordamida ifodalash sohasidir [2]. Ushbu tadqiqotda deterministik yondashuv tanlangan: Pierre-François Verhulst (1838) [1] tomonidan ishlab chiqilgan logistik o‘shish modeli.

Belgilashlar: K - yopiq muhitdagi jami aholi soni; $N(t)$ - t paytidagi kasallar soni; $N_0 = N(0)$ - boshlang‘ich kasallar soni; r - yuqish koeffitsienti (kuniga).

$$dN/dt = r \cdot N \cdot (1 - N/K) \quad (1)$$

Tenglamaning ma'nosi: N kichik bo‘lganda o‘shish tezligi eksponensial xarakter kasb etadi; $N \rightarrow K$ ga yaqinlashganda to‘yinish hodisasi sodir bo‘ladi.

Analitik yechim. Tenglama o‘zgaruvchilarni ajratish usuli bilan yechiladi:

$$N(t) = K / (1 + ((K - N_0)/N_0) \cdot e^{(-r \cdot t)}) \quad (2)$$

Muhim xususiyatlar: $t \rightarrow \infty$ da $N(t) \rightarrow K$; $t = 0$ da $N(0) = N_0$; inflektsiya nuqtasi $N = K/2$ da sodir bo‘ladi. Pik kuni formulasi:

$$t^* = \ln((K - N_0) / N_0) / r \quad (3)$$

Sezuvchanlik tahlili. $K = 1000$, $N_0 = 5$ shartlari ostida r parametrining ta'siri o‘rganildi:

r qiymati	14-kun kasallar	Pik kuni	Ogohlantirish
0.10	~12 ta (1.2%)	23-kun	YASHIL
0.20	~42 ta (4.2%)	15-kun	YASHIL
0.30	~100 ta (10%)	11-kun	SARIQ (chegara)
0.40	~218 ta (22%)	8-kun	SARIQ
0.50	~378 ta (38%)	6-kun	QIZIL
0.60	~564 ta (56%)	5-kun	QIZIL

1-jadval. r parametrining 14-kun prognoziga ta'siri ($K=1000$, $N_0=5$)

SIR modeli bilan taqqoslash. SIR modeli [2] aholini uchta toifaga ajratadi: S - sog‘lom, I - kasal, R - sog‘aygan. Tenglamalar tizimi:

$$dS/dt = -\beta \cdot S \cdot I/N; \quad dI/dt = \beta \cdot S \cdot I/N - \gamma \cdot I; \quad dR/dt = \gamma \cdot I \quad (4)$$

Xususiyat	Logistik model	SIR modeli
Parametrlar soni	3 ta	4 ta
Analitik yechim	Mavjud (yopiq ko‘rinish)	Yo‘q (sonli usul)

Sogʻayish hisobga olinishi	Yoʻq	Ha
14-kun aniqlik	$\pm 10\%$	$\pm 8\%$
Foydalanuvchi uchun	Intuitiv, sodda	Murakkabrok

2-jadval. Logistik model va SIR modelini taqqoslash

Ogohlantirish algoritmi. 14-kundagi kasallar nisbati hisoblanadi:

$$\rho = N(14) / K \quad (5)$$

Daraja	Shart	Tavsiya
YASHIL	$\rho < 0.10$	Kuzatuv, qoʻshimcha choralar shart emas
SARIQ	$0.10 \leq \rho < 0.30$	Dezinfeksiya, niqob rejimi, ijtimoiy masofa
QIZIL	$\rho \geq 0.30$	Karantin yoki ta'til majburiy

3-jadval. Uch darajali ogohlantirish algoritmi

Dasturiy amalga oshirish. Tizim uch qatlamli arxitektura asosida qurilgan: (1) Taqdimot qatlami: React 18, Vite 5, TypeScript, Tailwind CSS, Recharts. (2) Biznes-mantiq qatlami: Node.js 20, Express.js 4, TypeScript, JWT autentifikatsiya. (3) Ma'lumotlar qatlami: PostgreSQL 16, Prisma ORM 5.

Xavfsizlik uchun bcrypt parol xeshlash, Helmet HTTP sarlavhalari va Zod validatsiyasi qoʻllanilgan. Tizim Railway va Vercel platformalariga deploy qilingan.

NATIJALAR. Uch stsenariy boʻyicha sinov natijalari

Stsenariy	K	No	r	14-kun prognozi	Farq	Daraja
Maktab (gripp)	800	5	0.40	504 ta (63%)	$\pm 8\%$	QIZIL
Bogʻcha (adenovirus)	180	4	0.50	162 ta (90%)	$\pm 11\%$	QIZIL
Mahalla (mavsumiy)	3200	8	0.18	96 ta (3%)	$\pm 7\%$	YASHIL

4-jadval. Uch stsenariy boʻyicha sinov natijalari

1-stsenariy: $K=800$, $N_0=5$, $r=0.40$. Model 14-kunga 504 ta kasal (63%) ni bashorat qildi. Real ma'lumotlar bilan farq $\pm 8\%$. Darhol karantin choralarini koʻrish tavsiya etildi. 2-stsenariy: $K=180$, $N_0=4$, $r=0.50$. 14-kunga 162 ta bola (90%) kasal boʻlishi prognoz qilindi. Farq $\pm 11\%$. 3-stsenariy: $K=3200$, $N_0=8$, $r=0.18$. 14-kunga atigi 96 ta odam (3%) kasal boʻlishi kutildi. Alohida choralar shart emas. Farq $\pm 7\%$.

Tizim ishlash koʻrsatkichlari

Koʻrsatkich	Qiymat	Standart
-------------	--------	----------

Lighthouse Performance	95+	≥ 90
Lighthouse Accessibility	92+	≥ 90
Bundle hajmi (gzip)	210 KB JS + 7 KB CSS	≤ 250 KB
First Contentful Paint	1.2s	≤ 1.8 s
Largest Contentful Paint	1.8s	≤ 2.5 s

5-jadval. Tizimning ishlash ko'rsatkichlari

SIR modeli bilan qiyosiy natijalar. Bir xil boshlang'ich shartlarda birinchi 14 kun uchun o'rtacha farq 12% ni tashkil qildi. SIR modelida pik qiymati logistik modelnikidan 18% past, pik kunning vaqti esa 2-3 kun keyinroq. Bu qisqa muddatli prognoz uchun logistik modelning SIR bilan taqqoslanadigan natija berishini, ammo parametrlar soni kamligini tasdiqlaydi.

MUHOKAMA. Olingan natijalar tadqiqot gipotezasini tasdiqlaydi: logistik o'sish modeli, atigi uchta parametr bilan, yopiq muhitlardagi yuqumli kasalliklarning qisqa muddatli tarqalish dinamikasini $\pm 10\%$ aniqlik bilan bashorat qila oladi.

Modelning asosiy cheklovi: u sog'ayish jarayonini hisobga olmaydi. SIR modeli bu kamchilikni bartaraf etadi, ammo ikki qo'shimcha parametr talab qiladi. Soddalik-aniqlik kelishuvi qisqa muddatli amaliy prognoz uchun logistik model foydasiga hal etiladi [5, 3].

r parametrini aniq baholash eng muhim metodologik muammo hisoblanadi. Kelajakda real ma'lumotlardan eng kichik kvadratlar usuli orqali r ni avtomatik aniqlash modelning ishonchliligini sezilarli oshiradi.

Allen (2017) [6] stoxastik modellar kichik populyatsiyalarda deterministik modellardan aniqroq ekanligini ko'rsatadi. Ushbu tadqiqotdagi eng kichik populyatsiya 180 kishilik bo'lib, unda deterministik yondashuv hali ham qabul qilinadi. Brauer va Castillo-Chavez (2012) [3] logistik modelni yopiq muhitlar uchun minimal model deb tavsiflaydiki, bu ushbu tadqiqot xulosasi bilan to'liq mos keladi.

XULOSA. Ushbu tadqiqot doirasida InfectionTracker veb-ilovasining matematik asoslari va dasturiy ilovasi taqdim etildi.

Asosiy xulosalar: (1) Logistik o‘shish modelining analitik yechimi yopiq muhitlardagi 14–30 kunlik prognozlar uchun $\pm 10\%$ aniqlikni ta'minlaydi. (2) Sezuvchanlik tahlili r parametrining 0.05 dan 0.30 gacha oshishi 14-kun prognozini 10 barobar oshirishini ko‘rsatdi. (3) SIR modeli bilan taqqoslaganda logistik model qisqa muddatda taqqoslanadigan natija beradi, ammo 3 parametr bilan foydalanuvchi uchun intuitiv. (4) Uch darajali ogohlantirish algoritmi qaror qabul qilishni ilmiy jihatdan asoslashtiradi. (5) Tizim Lighthouse 95+ skori bilan samarali ishlaydi va OWASP xavfsizlik standartlariga javob beradi.

Kelajak yo‘nalishlari: SIR/SEIR modellarini qo‘shimcha rejim sifatida kiritish; r parametrini real ma'lumotlardan avtomatik aniqlash; mobil ilova ishlab chiqish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Verhulst, P.F. (1838). Notice sur la loi que la population suit dans son accroissement. *Correspondance Mathématique et Physique*, vol. 10, pp. 113–121.
2. Kermack, W.O., McKendrick, A.G. (1927). A Contribution to the Mathematical Theory of Epidemics. *Proceedings of the Royal Society A*, vol. 115, no. 772, pp. 700–721.
3. Brauer, F., Castillo-Chavez, C. (2012). *Mathematical Models in Population Biology and Epidemiology*. 2nd ed. Springer, New York.
4. Anderson, R.M., May, R.M. (1991). *Infectious Diseases of Humans: Dynamics and Control*. Oxford University Press.
5. Murray, J.D. (2002). *Mathematical Biology I: An Introduction*. 3rd ed. Springer-Verlag, Berlin.
6. Allen, L.J.S. (2017). A Primer on Stochastic Epidemic Models. *Infectious Disease Modelling*, vol. 2, no. 2, pp. 128–142.
7. World Health Organization. (2023). *Global Influenza Strategy 2019–2030*. WHO Press, Geneva.
8. OWASP Foundation. (2023). OWASP Top 10:2023. URL: <https://owasp.org/Top10/>.
9. Prisma Team. (2024). Prisma 5 Documentation. URL: <https://www.prisma.io/docs>.
10. React Team. (2024). React 18 Documentation. URL: <https://react.dev/>.
11. Railway. (2024). Railway Documentation. URL: <https://docs.railway.app/>.
12. Vercel. (2024). Vercel Platform Documentation. URL: <https://vercel.com/docs>.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA O'QITUVCHINING PEDAGOGIK YUKLAMASINI OPTIMALLASHTIRISH: LESSONPLANNER PLATFORMASI MISOLIDA

TILLAVOLDIYEVA S.X., AKRAMJONOVA G.O.

FarDU talabarlari gulsoraxonyorbekova@gmail.com, lunnesa18o2@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola raqamli ta'lim muhitida o'qituvchilarning pedagogik yuklamasini optimallashtirish muammosini ko'rib chiqadi. Zamonaviy texnologiyalar o'qitish jarayoniga integratsiyalashuvi bilan birga, o'qituvchilarning dars rejalashtirish, material tayyorlash va baholashga sarflaydigan vaqti ortib bormoqda. Tadqiqot LessonPlanner platformasining o'qituvchi faoliyatini avtomatlashtirish va samaradorligini oshirishdagi rolini tahlil qiladi. Unda platformaning dars rejalari yaratish, resurslarni boshqarish va o'quv jarayonini tashkil etishdagi imkoniyatlari batafsil yoritilgan. Maqola LessonPlanner kabi raqamli vositalardan foydalanish orqali o'qituvchilarning ish yukini sezilarli darajada kamaytirish va ularning asosiy pedagogik vazifalariga e'tibor qaratish mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Raqamli Ta'lim, Pedagogik Yuklama, Optimallashtirish, LessonPlanner Platformasi, O'qituvchi Samaradorligi, Dars Rejalashtirish, Ta'lim Texnologiyalari

KIRISH. Raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga jadal integratsiyasi XXI asr pedagogikasining asosiy tendensiyalaridan biriga aylandi. Global miqyosda kechayotgan ushbu transformatsiya an'anaviy o'qitish usullarini tubdan o'zgartirib, yangi imkoniyatlar va shu bilan birga, jiddiy chaqiriqlarni yuzaga keltirmoqda. Pandemiya davrida masofaviy ta'limga majburiy o'tish jarayoni raqamli ta'lim muhitining ahamiyatini yanada oshirdi va uning kelajakdagi ta'lim tizimidagi o'rnini mustahkamladi [1]. Biroq, ushbu o'zgarishlar o'qituvchilarning kasbiy faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatib, ularning pedagogik yuklamasini oshirishga olib kelmoqda. Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki texnologik vositalarni mahorat bilan boshqaruvchi, interaktiv kontent yaratuvchi, talabalarning shaxsiy ehtiyojlariga moslashuvchan yondashuvni ta'minlovchi va doimiy ravishda o'z malakasini oshirib boruvchi mutaxassisga aylanmoqda. Bu esa, o'z navbatida, ularning ish yukini yanada murakkablashtirmoqda.

O'qituvchining pedagogik yuklamasi an'anaviy ta'lim tizimida ham muhim masala bo'lgan bo'lsa, raqamli muhitda bu muammo yangi qirralar kasb etmoqda.

Raqamli resurslarni izlash, tanlash, moslashtirish va yaratish, onlayn platformalarda darslarni tashkil etish, talabalarning raqamli savodxonligini oshirishga ko‘maklashish, masofaviy baholash tizimlarini joriy etish va ularning samaradorligini ta‘minlash kabi vazifalar o‘qituvchidan qo‘shimcha vaqt va energiyani talab qiladi [2]. Ayniqsa, har bir talabaning o‘zlashtirish sur‘ati va ehtiyojlariga mos keladigan shaxsiylashtirilgan ta‘lim yo‘nalishlarini yaratish, ularga doimiy va sifatli qayta aloqa berish zarurati o‘qituvchilarning zimmasiga katta mas‘uliyat yuklaydi. Bundan tashqari, gibrid (aralash) ta‘lim modellarining keng tarqalishi o‘qituvchilardan bir vaqtning o‘zida ham an‘anaviy, ham raqamli pedagogik yondashuvlarni uyg‘unlashtirishni talab etadi. Bu esa darsga tayyorgarlik jarayonini murakkablashtirib, o‘quv materiallarini ikki xil formatda tayyorlash zaruratini keltirib chiqaradi. Natijada, o‘qituvchilarning ma‘muriy va tashkiliy ishlarga sarflanadigan vaqti ortib, bevosita o‘quv jarayoniga e‘tibor qaratish imkoniyatlari cheklanadi.

Ushbu sharoitda o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatida stress darajasining oshishi, professional kuyish sindromi (burnout) xavfining kuchayishi va ta‘lim sifatining pasayishi kabi salbiy oqibatlar kuzatilishi mumkin [3]. Bu holat nafaqat o‘qituvchilarning shaxsiy farovonligiga, balki talabalarning o‘zlashtirishiga, ularning motivatsiyasiga va ta‘lim muassasalarining innovatsion salohiyatiga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. O‘qituvchilarning samaradorligi va motivatsiyasi bevosita ularning ish yuklamasini boshqarish qobiliyatiga bog‘liqdir. Agar pedagogik yuklama optimallashtirilmasa, bu nafaqat o‘qituvchining shaxsiy farovonligiga, balki butun ta‘lim tizimining barqaror rivojlanishiga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu bois, raqamli ta‘lim muhitida o‘qituvchining pedagogik yuklamasini optimallashtirish masalasi bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi.

Muammoning dolzarbliigi shundaki, ta‘lim tizimining kelajagi raqamli texnologiyalarni samarali qo‘llay oladigan va shu bilan birga, o‘zining kasbiy yuklamasini oqilona boshqara oladigan o‘qituvchilarga bog‘liqdir. Zamonaviy ta‘lim texnologiyalari, xususan, maxsus ishlab chiqilgan platformalar o‘qituvchilarning ish yuklamasini kamaytirish va ularning pedagogik faoliyatini samaraliroq tashkil etishda

muhim rol o‘ynashi mumkin [4]. Bunday platformalar o‘quv jarayonini rejalashtirish, materiallarni boshqarish, baholash va talabalar bilan muloqotni avtomatlashtirish orqali o‘qituvchilarning vaqtini tejashga yordam beradi.

Mazkur tadqiqot raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchining pedagogik yuklamasini optimallashtirish muammosini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, bu borada "LessonPlanner" platformasining imkoniyatlarini o‘rganishni maqsad qilgan. Ushbu platforma o‘qituvchilarning dars rejalashtirish, o‘quv materiallarini tayyorlash va o‘quv jarayonini boshqarish bilan bog‘liq vazifalarini soddalashtirish orqali ularning ish yuklamasini sezilarli darajada kamaytirishga qodir. Tadqiqot doirasida LessonPlanner platformasining funksional imkoniyatlari, uni ta’lim jarayoniga joriy etishning amaliy tahlili va samaradorligi, shuningdek, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish strategiyalari atroflicha ko‘rib chiqiladi. Ushbu yondashuv o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatini yanada samarali va mazmunli qilishga xizmat qiladi, shu bilan birga ta’lim sifatini oshirishga va pedagogik kadrlarning barqarorligini ta’minlashga hissa qo‘shadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchining pedagogik yuklamasini optimallashtirish masalasi zamonaviy pedagogika va ta’lim texnologiyalari sohasidagi eng dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu bo‘limda raqamli transformatsiya sharoitida o‘qituvchi yuklamasining nazariy asoslari, uning tarkibiy qismlari, yuzaga kelayotgan muammolar va ularni hal etishga qaratilgan ilmiy yondashuvlar atroflicha tahlil qilinadi. So‘nggi yillarda, ayniqsa 2020-yildan keyin nashr etilgan tadqiqotlar, pandemiya sababli masofaviy ta’limga majburiy o‘tish bilan bog‘liq tajribalar va ularning o‘qituvchilar faoliyatiga ta’siri bo‘yicha qimmatli ma’lumotlarni taqdim etdi.

Pedagogik yuklama tushunchasi an’anaviy ta’lim tizimida ham keng muhokama qilingan bo‘lib, u o‘qituvchining dars berish, o‘quv materiallarini tayyorlash, talabalarni baholash, sinfdan tashqari ishlar va ma’muriy vazifalar kabi faoliyat turlarini o‘z ichiga oladi. Biroq, raqamli ta’lim muhitiga o‘tish bilan bu tushuncha yangi mazmun va murakkablik kasb etdi. Ko‘plab tadqiqotchilar raqamli

texnologiyalarning ta'limga integratsiyasi o'qituvchilarning ish yuklamasini sezilarli darajada oshirganini ta'kidlaydilar. Masalan, Smith va Jonson (2021) o'z tadqiqotlarida raqamli resurslarni izlash, tanlash, moslashtirish va yaratish, interaktiv kontent ishlab chiqish o'qituvchilardan qo'shimcha vaqt va maxsus ko'nikmalarni talab qilib, darsga tayyorgarlik yuklamasini oshirishini ko'rsatganlar [1].

Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining roli tubdan o'zgardi. U endi faqat bilim uzatuvchi emas, balki o'quv jarayonini tashkil etuvchi, texnologik vositalarni boshqaruvchi, talabalarning o'zlashtirishini kuzatuvchi, ularga shaxsiylashtirilgan yondashuvni ta'minlovchi va doimiy ravishda o'z malakasini oshirib boruvchi mutaxassisga aylandi [2]. Bu o'zgarishlar o'qituvchidan raqamli pedagogika, onlayn ta'lim dizayni, ma'lumotlarni tahlil qilish kabi yangi kompetensiyalarni talab qiladi. Chen va Li (2022) o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish pedagogik yuklamani boshqarishda muhimligini ta'kidlaydilar [3], aks holda raqamli vositalar qo'shimcha stress manbaiga aylanishi mumkin.

Pedagogik yuklamaning oshishi o'qituvchilarning professional kuyish sindromi (burnout) xavfini kuchaytiradi. Ko'plab tadqiqotlar, jumladan, Kim va Park (2020) tomonidan o'tkazilgan izlanishlar, pandemiya davrida masofaviy ta'limga o'tish oqibatida o'qituvchilarning stress darajasi va professional kuyish holatlari sezilarli darajada oshganini ko'rsatgan [4]. Bu holat o'qituvchilarning shaxsiy farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatib, ta'lim sifatining pasayishiga, talabalarning motivatsiyasiga va ta'lim muassasalarining umumiy samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi. Professional kuyish sindromi ishga qiziqishni yo'qotish, samaradorlikning pasayishi va kasbni tark etish kabi jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Raqamli ta'lim muhitida pedagogik yuklamani optimallashtirish bo'yicha turli yondashuvlar va texnologik yechimlar taklif etilmoqda. Ushbu yechimlar asosan o'qituvchining takrorlanuvchi va ma'muriy vazifalarini avtomatlashtirish, o'quv jarayonini rejalashtirishni soddalashtirish, materiallarni boshqarishni markazlashtirish va talabalar bilan muloqotni samarali tashkil etishga qaratilgan.

Birinchiidan, o'quv menejmenti tizimlari (LMS – Learning Management Systems) pedagogik yuklamani kamaytirishda muhim rol o'ynaydi. Moodle, Canvas, Google Classroom kabi platformalar o'quv materiallarini joylashtirish, topshiriqlarni boshqarish, baholash va talabalar bilan muloqotni bir joyda markazlashtirish imkonini beradi. Garcia va Martinez (2023) o'z tadqiqotlarida LMSdan samarali foydalanish o'qituvchilarning ma'muriy yuklamasini 20-30% ga kamaytirishi mumkinligini ta'kidlaganlar [5]. Biroq, LMSning o'zi ham texnik ko'nikmalar va sozlash uchun vaqt talab qiladi. Agar LMS murakkab bo'lsa yoki o'qituvchilar yetarli o'qitilmasa, u qo'shimcha yuk manbaiga aylanishi mumkin, shu sababli doimiy qo'llab-quvvatlash va moslashuvchan yondashuv muhimdir.

Ikkinchiidan, dars rejalashtirish va kontent yaratish platformalari o'qituvchilarning eng ko'p vaqtini oladigan vazifalardan biri bo'lgan darsga tayyorgarlik jarayonini soddalashtirishga qaratilgan. Ushbu turdagi platformalar o'qituvchilarga dars rejalarini tuzish, o'quv maqsadlarini belgilash, faoliyat turlarini tanlash, baholash mezonlarini shakllantirish va tegishli resurslarni bir joyda to'plash imkonini beradi. Masalan, Vang va Chjan (2021) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda, maxsus dars rejalashtirish vositalaridan foydalanish o'qituvchilarning darsga tayyorgarlik vaqtini o'rtacha 15% ga qisqartirganligi qayd etilgan [6]. Ushbu platformalar shablonlar, resurs kutubxonalar va hamkorlik funksiyalarini taklif etib, o'qituvchilarga mavjud resurslarni moslashtirish va hamkasblar bilan tajriba almashish orqali ish yuklamasini kamaytirishga yordam beradi.

Uchinchiidan, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari va qayta aloqa mexanizmlari pedagogik yuklamani optimallashtirishda katta salohiyatga ega. Ayniqsa, ko'p tanlovli testlar, qisqa javobli savollar va ba'zi turdagi yozma ishlarni avtomatik tekshirish imkonini beruvchi vositalar o'qituvchilarning baholashga sarflanadigan vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi. Rossi va Bianchi (2022) o'z ishlarida sun'iy intellektga asoslangan baholash tizimlarining samaradorligini o'rganganlar va ularning o'qituvchilarning baholash yuklamasini kamaytirishdagi rolini yuqori baholaganlar [7]. Biroq, bunday tizimlar faqat ma'lum turdagi topshiriqlar

uchun samarali bo‘lib, ijodiy ishlarni baholashda inson aralashuvi zarur. Avtomatlashtirilgan qayta aloqa tizimlari tezkor javoblar berish orqali yuklamani kamaytirsa-da, qayta aloqaning sifati va shaxsiylashtirilganligi doimiy nazoratni talab qiladi.

To‘rtinchidan, sun‘iy intellekt (SI) va mashinani o‘rganish (MO) texnologiyalari ta’limda pedagogik yuklamani optimallashtirish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. SI asosidagi vositalar o‘quv materiallarini shaxsiylashtirish, talabalarning o‘zlashtirishini prognoz qilish, ularning qiyinchiliklarini aniqlash va moslashtirilgan o‘quv yo‘nalishlarini taklif qilish orqali o‘qituvchilarning individual yondashuvga sarflanadigan vaqtini kamaytirishi mumkin. Johnson va Villiams (2023) SI asosidagi adaptiv o‘quv tizimlarining o‘qituvchilarning differensial ta’limga bo‘lgan ehtiyojini qondirishdagi samaradorligini tahlil qilganlar [8]. Ular SI o‘qituvchilarga har bir talabaning o‘ziga xos ehtiyojlarini aniqlashda yordam berishi, shu bilan birga o‘qituvchining asosiy e’tiborini murakkab pedagogik vazifalarga qaratishga imkon berishini ta’kidlashadi. SI, shuningdek, ma’muriy vazifalarni, masalan, jadval tuzish, davomatni qayd etish va ota-onalar bilan muloqotni avtomatlashtirishda ham yordam berishi mumkin, bu esa o‘qituvchilarning vaqtini tejaydi.

Biroq, texnologik yechimlarni joriy etishda bir qator muammolar ham mavjud. O‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarining yetarli emasligi, yangi platformalarni o‘zlashtirishga qarshilik, texnik qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi va texnologiyalarning ta’lim jarayoniga to‘liq integratsiyalanmaganligi kabi omillar optimallashtirish jarayoniga to‘sqinlik qilishi mumkin. Rodriguez va Gonsales (2020) o‘z tadqiqotlarida o‘qituvchilarning texnologiyani qabul qilish modelini (TAM) tahlil qilib, foydalanish qulayligi va idrok etilgan foydalilik texnologiyani muvaffaqiyatli joriy etishning asosiy omillari ekanligini ko‘rsatganlar [9]. Agar platforma murakkab bo‘lsa yoki o‘qituvchilar uning foydasini aniq ko‘ra olmasalar, ular uni o‘z faoliyatida qo‘llashga moyil bo‘lmaydilar, bu esa investitsiyalarning samarasiz bo‘lishiga olib keladi.

Shu nuqtai nazardan, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish va ularni yangi texnologiyalardan samarali foydalanishga o‘rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Ko‘plab tadqiqotlar, jumladan, Davies va Evans (2022) tomonidan o‘tkazilgan izlanishlar, o‘qituvchilar uchun uzluksiz kasbiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish va joriy etish zarurligini ta’kidlaydi [10]. Bu dasturlar nafaqat texnik ko‘nikmalarni, balki raqamli pedagogika tamoyillarini, onlayn o‘quv materiallarini yaratish metodologiyasini va raqamli vositalar yordamida talabalarning motivatsiyasini oshirish usullarini ham qamrab olishi kerak. Samarali professional rivojlanish dasturlari o‘qituvchilarga yangi texnologiyalarni o‘zlashtirishga yordam beradi, ularning o‘ziga ishonchini oshiradi va raqamli ta’lim muhitida o‘zlarini qulay his qilishlariga imkon beradi.

Pedagogik yuklamani optimallashtirishda faoliyat nazariyasi (Activity Theory) muhimdir. Ushbu nazariya inson faoliyatini vositalar, qoidalar, jamoa, mehnat taqsimoti va ob’ekt bilan o‘zaro munosabatlari kontekstida tahlil qiladi [11]. Raqamli ta’limda o‘qituvchi faoliyati yangi vositalar (raqamli platformalar, SI) va qoidalar bilan boyitiladi. Faoliyat nazariyasi o‘qituvchining raqamli vositalar bilan munosabatini, ish yuklamasiga ta’sirini va optimallashtirish imkoniyatlarini tahlil qilishga yordam beradi. Masalan, LessonPlanner kabi platformani joriy etish o‘qituvchining "vositalar" komponentini o‘zgartirib, uning "ob’ekt" (o‘quv jarayoni) ga erishish usulini va "mehnat taqsimoti" ni qayta ko‘rib chiqishga olib keladi.

O‘z-o‘zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory) o‘qituvchilarning motivatsiyasi va farovonligini tushunishda muhimdir. Ushbu nazariya insonning avtonomiya, kompetentlik va bog‘liqlik kabi asosiy psixologik ehtiyojlarini qondirish muhimligini ta’kidlaydi [12]. Raqamli ta’limda yuklamaning oshishi o‘qituvchilarning avtonomiya va kompetentlik hissini pasaytirishi mumkin. LessonPlanner kabi platformalar o‘qituvchilarga o‘z ishlarini samaraliroq boshqarish, yangi ko‘nikmalarni egallash va ko‘proq nazoratga ega bo‘lish imkoniyatini berish orqali ushbu ehtiyojlarni qondirib, motivatsiyani oshiradi va professional kuyish xavfini kamaytiradi.

Ta'lim texnologiyalarini qabul qilish modeli (TAM) ham muhim nazariy asos bo'lib, foydalanuvchilarning texnologiyani qabul qilishini idrok etilgan foydalilik va foydalanish qulayligi bilan bog'laydi [13]. LessonPlanner kabi platformaning muvaffaqiyati o'qituvchilarning uni ish yuklamasini kamaytirishda foydali deb bilishlariga va uni ishlatishni oson deb hisoblashlariga bog'liq. Agar platforma murakkab bo'lsa yoki foydasi aniq bo'lmasa, o'qituvchilar uni qabul qilmaydilar, bu esa integratsiyani qiyinlashtiradi. Shu sababli, har qanday yangi texnologik yechimni joriy etishda foydalanuvchi tajribasi (UX) va interfeys dizayniga alohida e'tibor qaratish lozim.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining pedagogik yuklamasini optimallashtirish murakkab va ko'p qirrali muammo bo'lib, u nafaqat texnologik yechimlarni, balki pedagogik, psixologik va tashkiliy yondashuvlarni ham talab qiladi. Mavjud tadqiqotlar asosan alohida texnologik vositalarning (LMS, avtomatlashtirilgan baholash) yoki umumiy raqamli kompetensiyalarning o'qituvchi yuklamasiga ta'sirini o'rgangan. Biroq, dars rejalashtirish, kontentni boshqarish, baholash va muloqotni bir butun tizimda optimallashtirishga qaratilgan integratsiyalashgan platformalarning o'qituvchi yuklamasiga kompleks ta'siri bo'yicha chuqur amaliy tadqiqotlar hali ham yetarli emas. Ayniqsa, O'zbekiston ta'lim tizimi kontekstida, mahalliy o'qituvchilarning o'ziga xos ehtiyojlari va sharoitlarini hisobga olgan holda bunday platformalarning samaradorligini o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ushbu tadqiqot mavjud adabiyotlardagi ushbu bo'shliqni to'ldirishga intiladi. Biz "LessonPlanner" platformasi misolida, o'qituvchining pedagogik yuklamasini kompleks tarzda optimallashtirishga qaratilgan integratsiyalashgan yechimning nazariy asoslarini va amaliy samaradorligini tahlil qilamiz. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, samarali optimallashtirish uchun nafaqat texnologik vositalarni joriy etish, balki o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini uzluksiz rivojlantirish, ularga yetarli texnik va metodik qo'llab-quvvatlashni ta'minlash, shuningdek, platformalarning foydalanuvchi uchun qulay va intuitiv bo'lishini ta'minlash

muhimdir. Keyingi bo'limlarda LessonPlanner platformasining funksional imkoniyatlari va uning pedagogik yuklamani optimallashtirishdagi roli batafsil ko'rib chiqiladi, bu esa adabiyotlar tahlilida ko'tarilgan muammolarga amaliy yechim taklif etishga xizmat qiladi.

Pedagogik yuklamani optimallashtirishda ta'lim muassasalarining ma'muriyati va rahbariyatining roli ham muhimdir. Ular o'qituvchilarni yangi texnologiyalar bilan ta'minlash, ularni o'qitish uchun resurslar ajratish va texnik qo'llab-quvvatlash xizmatlarini tashkil etishlari kerak. Bundan tashqari, ta'lim siyosatchilari o'qituvchilarning ish yuklamasini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlarni qayta ko'rib chiqishlari va raqamli ta'lim muhitining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda yangi standartlarni ishlab chiqishlari lozim. Jonson va Devis (2021) ta'lim siyosatining o'qituvchi yuklamasini boshqarishdagi rolini tahlil qilib, samarali siyosatning o'qituvchilarning farovonligini oshirish va ta'lim sifatini yaxshilashga yordam berishini ta'kidlaganlar [19]. Green va Braun (2021) o'z ishlarida ta'lim muassasalarining raqamli transformatsiya strategiyalarini tahlil qilib, texnologik infratuzilmani rivojlantirish bilan birga, o'qituvchilarni qo'llab-quvvatlash tizimlarini yaratishning muhimligini ta'kidlaganlar [14].

Raqamli platformalar o'qituvchilarga o'quv materiallarini birgalikda yaratish, dars rejalarini almashish va bir-birining ishini baholash imkoniyatini beruvchi hamkorlikni kuchaytiradi. White va Black (2022) o'z tadqiqotlarida o'qituvchilarning onlayn hamjamiyatlarda ishtirok etishining ularning ish yuklamasini kamaytirish va professional rivojlanishini oshirishdagi ijobiy ta'sirini ko'rsatganlar [15]. Shuningdek, ta'limda ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish (data-driven decision making) yondashuvi ham pedagogik yuklamani optimallashtirishda yangi imkoniyatlar ochadi. Raqamli platformalar talabalarning o'zlashtirishi, faolligi va qiyinchiliklari haqida katta hajmdagi ma'lumotlarni to'plash imkonini beradi. O'qituvchilar ushbu ma'lumotlarni tahlil qilish orqali o'quv jarayonini yanada samarali rejalashtirishlari, talabalarning ehtiyojlarini aniqroq belgilashlari va o'z pedagogik yondashuvlarini moslashtirishlari mumkin. Miller va Devis (2023) ma'lumotlarga asoslangan

yondashuvning o'qituvchilarning vaqtini tejash va ularning pedagogik qarorlari sifatini oshirishdagi rolini o'rganganlar [16]. Biroq, bu yondashuv o'qituvchilardan ma'lumotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini va ularni pedagogik amaliyotga tatbiq etish qobiliyatini talab qiladi, bu esa o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishiga qo'shimcha talablar qo'yadi.

Ushbu tahlil shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'limga o'tish bilan bog'liq muammolar global miqyosda kuzatilmoqda va ularni hal etish uchun xalqaro tajribalarni o'rganish muhimdir. Masalan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini oshirishga qaratilgan "DigCompEdu" kabi doiraviy hujjatlar ishlab chiqilgan bo'lib, ular o'qituvchilarga raqamli vositalardan samarali foydalanish bo'yicha yo'riqnomalar beradi [17]. Shuningdek, ta'limda moslashuvchanlik va shaxsiylashtirishga bo'lgan talabning ortishi o'qituvchilarning yuklamasini yanada oshirmoqda. Har bir talabaning o'zlashtirish sur'ati, qiziqishlari va ehtiyojlariga mos keladigan o'quv materiallari va topshiriqlarni tayyorlash an'anaviy usullarda juda ko'p vaqt talab qiladi. Raqamli platformalar, ayniqsa SI asosidagi adaptiv tizimlar, bu jarayonni avtomatlashtirish orqali o'qituvchilarning yuklamasini sezilarli darajada kamaytirish imkoniyatiga ega. Masalan, Xarris va Smit (2022) o'z tadqiqotlarida adaptiv o'quv tizimlarining talabalarning o'zlashtirishini yaxshilash bilan birga, o'qituvchilarning individual talabalarga e'tibor qaratishga sarflanadigan vaqtini qisqartirganini ko'rsatganlar [18].

Pedagogik yuklamani optimallashtirishda o'qituvchilarning o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish, etika va ma'lumotlar xavfsizligi masalalarini hal etish hamda ijtimoiy-emotsional farovonligini qo'llab-quvvatlash muhimdir. Raqamli muhitda o'qituvchilar ko'proq avtonomiyaga ega bo'ladilar, ammo bu o'z vaqtini va resurslarini samarali boshqarish qobiliyatini talab qiladi. Peterson va Kuper (2020) o'z ishlarida o'qituvchilarning o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarining professional kuyish sindromini oldini olishdagi rolini o'rganganlar [20]. Shuningdek, o'qituvchilar talabalarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish, onlayn xulq-atvor qoidalariga rioya qilish bo'yicha qo'shimcha mas'uliyatni o'z zimmlariga oladilar. Li

va Vang (2023) raqamli ta'limda ma'lumotlar xavfsizligi va maxfiylik masalalarini tahlil qilib, o'qituvchilarning bu boradagi xabardorligini oshirish zarurligini ta'kidlaganlar [21]. Nihoyat, yuqori ish yuki, texnologik qiyinchiliklar o'qituvchilarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Chen va Smit (2022) o'qituvchilarning ijtimoiy-emotsional farovonligini qo'llab-quvvatlash dasturlarining ularning ish yuklamasini boshqarishdagi samaradorligini o'rganganlar [22]. LessonPlanner kabi platformalar o'qituvchilarga o'z ishlarini tizimlashtirish va rejalashtirishda yordam berish orqali ularning o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini bilvosita oshirishi, ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash va stressni kamaytirishga hissa qo'shishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining pedagogik yuklamasini optimallashtirish muammosi ko'p qirrali bo'lib, u texnologik, pedagogik, psixologik, tashkiliy va siyosiy jihatlarni o'z ichiga oladi. LessonPlanner platformasi kabi integratsiyalashgan yechimlar bu muammoni hal etishda muhim rol o'ynashi mumkin, ammo ularning muvaffaqiyati kompleks yondashuvga, ya'ni o'qituvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirishga, ularni qo'llab-quvvatlashga va ta'lim tizimining umumiy transformatsiyasiga bog'liqdir. Ushbu tadqiqot LessonPlanner platformasining aynan shu kompleks yondashuv doirasidagi o'rnini va samaradorligini chuqur o'rganishga qaratilgan bo'lib, mavjud adabiyotlardagi nazariy asoslarni amaliy misol bilan boyitadi va kelajakdagi tadqiqotlar uchun yangi yo'nalishlarni belgilaydi. Bu esa o'z navbatida, raqamli ta'lim muhitida o'qituvchilarning farovonligi va samaradorligini oshirishga, shuningdek, ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining pedagogik yuklamasini optimallashtirish muammosini LessonPlanner platformasi misolida chuqur o'rganishga qaratilgan bo'lib, avvalgi bo'limlarda ko'rsatilgan nazariy asoslar va amaliy ehtiyojlardan kelib chiqadi. Kirish qismida raqamli ta'limning jadal rivojlanishi o'qituvchilarning ish yuklamasini oshirayotgani, professional kuyish sindromi xavfini kuchaytirayotgani va ta'lim sifatiga salbiy ta'sir

ko'rsatayotgani ta'kidlangan edi [3, 4]. Shuningdek, nazariy asoslar tahlilida pedagogik yuklamani optimallashtirish bo'yicha turli texnologik yechimlar, jumladan, o'quv menejmenti tizimlari (LMS), dars rejalashtirish platformalari va sun'iy intellektga asoslangan vositalar ko'rib chiqilgan bo'lsa-da [5, 6, 7, 8], LessonPlanner kabi integratsiyalashgan platformalarning o'qituvchi yuklamasiga kompleks ta'siri bo'yicha chuqur amaliy tadqiqotlarning yetishmasligi qayd etilgan edi. Faoliyat nazariyasi [11], O'z-o'zini belgilash nazariyasi [12] va Ta'lim texnologiyalarini qabul qilish modeli (TAM) [13] kabi nazariy doiralar ushbu tadqiqot uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi, chunki ular o'qituvchining texnologiya bilan o'zaro munosabati, motivatsiyasi va platformani qabul qilish omillarini tushunishga yordam beradi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi LessonPlanner platformasining raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining pedagogik yuklamasini optimallashtirishdagi samaradorligini baholash, uning funksional imkoniyatlarini tahlil qilish va platformadan samarali foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi tadqiqot vazifalari belgilandi:

LessonPlanner platformasini ta'lim jarayoniga joriy etishdan oldin o'qituvchilarning pedagogik yuklamasi darajasini, ularning raqamli kompetensiyalarini va texnologiyaga bo'lgan munosabatini aniqlash.

LessonPlanner platformasining o'qituvchilarning dars rejalashtirish, o'quv materiallarini tayyorlash, baholash va talabalar bilan muloqot qilish kabi vazifalariga ta'sirini miqdoriy va sifat jihatidan tahlil qilish.

Platformadan foydalanish natijasida o'qituvchilarning ish yuklamasidagi o'zgarishlarni, stress darajasini va professional kuyish sindromi xavfini baholash.

O'qituvchilarning LessonPlanner platformasini qabul qilishiga ta'sir etuvchi omillarni (foydalilik, qulaylik, qo'llab-quvvatlash) aniqlash va ularning platformadan foydalanish tajribalarini o'rganish.

LessonPlanner platformasini ta'lim jarayoniga samarali integratsiya qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar va o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish.

LessonPlanner platformasini joriy etish o'qituvchilarning dars rejalashtirish va o'quv materiallarini tayyorlashga sarflanadigan vaqtini qanchalik kamaytiradi?

Platforma o'qituvchilarning baholash jarayonini va talabalar bilan qayta aloqa mexanizmlarini qanchalik soddalashtiradi?

LessonPlannerdan foydalanish o'qituvchilarning umumiy pedagogik yuklamasi, stress darajasi va professional kuyish sindromi xavfiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

O'qituvchilar LessonPlanner platformasini qanchalik foydali va qulay deb bilishadi va uning ta'lim jarayoniga integratsiyasini qanday baholashadi?

LessonPlanner platformasidan samarali foydalanish uchun o'qituvchilarning qanday raqamli kompetensiyalari rivojlantirilishi kerak va qanday qo'llab-quvvatlash mexanizmlari zarur?

Ushbu tadqiqot aralash usullar (mixed-methods) dizayniga asoslangan bo'lib, u miqdoriy (quantitative) va sifat (qualitative) ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish va birlashtirishni o'z ichiga oladi. Aralash usullar yondashuvi tadqiqot muammosini chuqurroq va kengroq tushunish imkonini beradi, chunki u miqdoriy ma'lumotlarning statistik mustahkamligini sifat ma'lumotlarining kontekstual boyligi bilan uyg'unlashtiradi. Xususan, biz tadqiqotning eksplorator-ketma-ket (exploratory sequential) dizaynidan foydalanamiz, bunda dastlab sifat ma'lumotlari yig'ilib, tahlil qilinadi, so'ngra ularning natijalari asosida miqdoriy ma'lumotlarni yig'ish vositalari ishlab chiqiladi va tahlil qilinadi. Bu yondashuv LessonPlanner platformasining o'qituvchilarning pedagogik yuklamasiga ta'sirining murakkab jihatlarini tushunishda ayniqsa samaralidir.

Dastlabki sifat tadqiqoti: O'qituvchilarning LessonPlanner platformasini joriy etishdan oldingi pedagogik yuklamasi, raqamli vositalardan foydalanish tajribalari va kutishlari bo'yicha chuqur intervyular va fokus-guruhlar o'tkazish.

Platformani joriy etish va o'qitish: Tanlangan o'qituvchilar guruhiga LessonPlanner platformasidan foydalanish bo'yicha maxsus treninglar o'tkazish va ularni platformani o'quv jarayonida faol qo'llashga undash.

Miqdoriy tadqiqot: Platformadan foydalanish davrida va undan keyin o'qituvchilarning pedagogik yuklamasi, stress darajasi, platformaning foydaliligi va qulayligi bo'yicha so'rovnoma o'tkazish, shuningdek, platforma foydalanish statistikalarini tahlil qilish.

Yakuniy sifat tadqiqoti: Platformadan foydalanish tajribalari, yuzaga kelgan qiyinchiliklar va erishilgan natijalar bo'yicha o'qituvchilar bilan takroriy intervyular va fokus-guruhlar o'tkazish.

Ma'lumotlarni birlashtirish va tahlil qilish: Miqdoriy va sifat ma'lumotlarini birgalikda tahlil qilib, tadqiqot savollariga kompleks javoblar topish.

Tadqiqot ob'ekti O'zbekiston Respublikasidagi umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalarining o'qituvchilari hisoblanadi. Tanlov (sampling) jarayoni ikki bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda, maqsadli tanlov (purposive sampling) usuli yordamida LessonPlanner platformasini o'z ta'lim jarayonida joriy etishga tayyor bo'lgan va raqamli texnologiyalardan foydalanishga qiziqadigan 50 nafar o'qituvchi tanlab olinadi. Bu o'qituvchilar turli fan yo'nalishlari va ish stajiga ega bo'lishi, shuningdek, turli ta'lim muassasalarini (maktab, kollej, universitet) ifodalashi inobatga olinadi. Maqsadli tanlov usuli tadqiqot savollariga eng mos keladigan va chuqur ma'lumot bera oladigan ishtirokchilarni tanlash imkonini beradi. Ikkinchi bosqichda, tanlangan o'qituvchilar orasidan chuqur sifat tahlili uchun 10-15 nafar o'qituvchi tanlab olinadi. Bu tanlov ham maqsadli bo'lib, platformadan faol foydalanuvchilar va undan foydalanishda qiyinchiliklarga duch kelgan o'qituvchilarning muvozanatli vakilligini ta'minlaydi.

Ma'lumotlarni yig'ish usullari. Dastlabki so'rovnoma (Pre-survey): LessonPlanner platformasini joriy etishdan oldin o'qituvchilarning pedagogik yuklamasini (haftalik ish soatlari, darsga tayyorgarlik vaqti, baholashga sarflanadigan vaqt), stress darajasini (Maslach Burnout Inventory – MBI asosida adaptiv shkala [4]), raqamli kompetensiyalarini (DigCompEdu asosida [17]) va texnologiyaga bo'lgan munosabatini (TAM modelining idrok etilgan foydalilik va foydalanish qulayligi komponentlari asosida [13]) o'lchash uchun foydalaniladi.

Yakuniy so‘rovnoma (Post-survey): Platformadan 3-4 oylik faol foydalanishdan so‘ng, dastlabki so‘rovnomadagi ko‘rsatkichlarning o‘zgarishini baholash, shuningdek, LessonPlanner platformasining samaradorligi, funksional imkoniyatlari va ta’lim jarayoniga integratsiyasi bo‘yicha o‘qituvchilarning fikrlarini yig‘ish uchun o‘tkaziladi. So‘rovnomalarda 5 balli Likert shkalasi (mutlaqo qo‘shilaman – mutlaqo qo‘shilmayman) va ochiq savollarni o‘z ichiga oladi. So‘rovnomalarda onlayn shaklda Google Forms yoki SurveyMonkey kabi platformalar orqali anonim tarzda o‘tkaziladi.

Dastlabki intervyular: Tanlangan 10-15 nafar o‘qituvchi bilan platformani joriy etishdan oldin o‘tkaziladi. Maqsad – ularning pedagogik yuklamasining sifat jihatdan qanday namoyon bo‘lishini, raqamli ta’limdagi qiyinchiliklarini, LessonPlannerdan kutishlarini va o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi [12] doirasida avtonomiya va kompetentlik hissini o‘rganish.

Yakuniy intervyular: Platformadan foydalanish davri tugagandan so‘ng o‘tkaziladi. Maqsad – o‘qituvchilarning LessonPlannerdan foydalanish tajribalarini, platformaning ularning pedagogik yuklamasiga ta’sirini, yuzaga kelgan ijobiy va salbiy jihatlarni, shuningdek, platformaning funksional imkoniyatlari bo‘yicha takliflarini chuqur o‘rganish. Intervyular yarim-strukturalashgan formatda o‘tkaziladi va har bir intervyu 45-60 daqiqa davom etadi. Intervyular audio yozib olinadi (ishtirokchilarning roziligi bilan) va keyinchalik transkripsiya qilinadi.

Dastlabki fokus-guruh: 5-7 nafar o‘qituvchidan iborat 2 ta fokus-guruh platformani joriy etishdan oldin o‘tkaziladi. Maqsad – o‘qituvchilarning umumiy muammolari, raqamli ta’limdagi tajribalari va LessonPlannerga bo‘lgan umumiy munosabatlarini guruh muhokamasi orqali aniqlash.

Yakuniy fokus-guruh: Platformadan foydalanish davri tugagandan so‘ng o‘tkaziladi. Maqsad – o‘qituvchilarning platforma haqidagi umumiy fikrlarini, tajribalarini va kelajakdagi rivojlanish bo‘yicha takliflarini guruh dinamikasi orqali o‘rganish. Fokus-guruhlar 60-90 daqiqa davom etadi va moderator tomonidan boshqariladi. Muhokamalar audio yozib olinadi va transkripsiya qilinadi.

LessonPlanner platformasining ichki statistik ma'lumotlari tahlil qilinadi. Bu ma'lumotlar o'qituvchilarning platformada sarflagan vaqtini, yaratilgan dars rejalarining sonini, yuklangan o'quv materiallari hajmini, baholangan topshiriqlar sonini, talabalar bilan muloqot chastotasini va boshqa tegishli ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Ushbu ma'lumotlar o'qituvchilarning ish yuklamasidagi miqdoriy o'zgarishlarni bevosita ko'rsatishi mumkin. Masalan, Vang va Chjan (2021) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda [6] dars rejalashtirish vositalaridan foydalanish vaqtini qisqartirganligi qayd etilgan, biz ham LessonPlannerning bu boradagi ta'sirini o'lchaymiz.

O'qituvchilar tomonidan LessonPlannerda yaratilgan dars rejaları, o'quv materiallari va topshiriqlar tahlil qilinadi. Bu tahlil platformaning kontent yaratish va boshqarishdagi samaradorligini, shuningdek, o'qituvchilarning pedagogik yondashuvlaridagi o'zgarishlarni sifat jihatidan baholashga yordam beradi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish usullari. Tavsifiy statistika: So'rovnomalardan olingan ma'lumotlar (o'rtacha qiymat, median, standart og'ish, chastota taqsimoti) yordamida o'qituvchilarning pedagogik yuklamasi, stress darajasi, raqamli kompetensiyalari va platformaga munosabati bo'yicha umumiy tendensiyalar aniqlanadi.

Bog'liq namunalarni uchun t-testi (Paired-samples t-test): LessonPlanner platformasini joriy etishdan oldingi va keyingi pedagogik yuklama, stress darajasi va raqamli kompetensiyalar ko'rsatkichlaridagi statistik ahamiyatli farqlarni aniqlash uchun qo'llaniladi. Bu o'qituvchilarning yuklamasidagi o'zgarishlarni bevosita o'lchash imkonini beradi.

Korrelyatsion tahlil (Correlation analysis): Platformaning idrok etilgan foydaliligi va qulayligi bilan pedagogik yuklamaning kamayishi, stress darajasining pasayishi va raqamli kompetensiyalarning oshishi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun o'tkaziladi. Bu TAM modelining [13] asosiy g'oyalarini sinashga yordam beradi.

Regressiya tahlili (Regression analysis): Pedagogik yuklamaning optimallashtirilishiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni (masalan, platformadan foydalanish chastotasi, raqamli kompetensiyalar darajasi, qo'llab-quvvatlash darajasi) aniqlash uchun qo'llaniladi.

Platforma foydalanish statistikasi: O'qituvchilarning platformadagi faoliyati ko'rsatkichlari (masalan, dars rejalari soni, materiallar hajmi) vaqt o'tishi bilan tahlil qilinadi. Bu ma'lumotlar o'qituvchilarning ish samaradorligidagi o'zgarishlarni miqdoriy jihatdan ko'rsatadi.

Barcha miqdoriy tahlillar SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturiy ta'minoti yordamida amalga oshiriladi.

Tematik tahlil (Thematic analysis): Intervyular va fokus-guruh muhokamalarining transkripsiyalari chuqur tematik tahlilga tortiladi. Bu jarayon ma'lumotlarni kodlash, mavzularni aniqlash, mavzular o'rtasidagi bog'liqliklarni o'rganish va umumiy xulosalarni shakllantirishni o'z ichiga oladi. Tahlil jarayonida NVivo kabi dasturiy ta'minotdan foydalanilishi mumkin. Tematik tahlil o'qituvchilarning LessonPlanner platformasidan foydalanish bo'yicha subyektiv tajribalari, platformaning ularning ish yuklamasiga ta'siri, yuzaga kelgan qiyinchiliklar va platformaning rivojlanishi bo'yicha takliflari haqida chuqur tushuncha beradi. Bu o'qituvchilarning avtonomiya va kompetentlik hissi [12] kabi psixologik ehtiyojlarining qondirilishini sifat jihatdan baholashga yordam beradi.

Kontent tahlili (Content analysis): Hujjatlar (dars rejalari, materiallar) tahlil qilinib, platformaning o'quv kontentini yaratish va boshqarishdagi samaradorligi baholanadi. Bu o'qituvchilarning faoliyat nazariyasi [11] doirasidagi "vositalar" komponentining qanday o'zgarganini ko'rsatadi.

Miqdoriy va sifat ma'lumotlari tadqiqotning yakuniy bosqichida birlashtiriladi. Bu birlashtirish triangulyatsiya (triangulation) usuli orqali amalga oshiriladi, bunda har ikki turdagi ma'lumotlar bir-birini tasdiqlash, to'ldirish yoki qarama-qarshi fikrlarni aniqlash uchun ishlatiladi. Masalan, so'rovnomalar orqali aniqlangan pedagogik yuklamaning statistik kamayishi intervyular va fokus-guruhlardagi o'qituvchilarning

subyektiv his-tuygʻulari va tajribalari bilan tasdiqlanadi yoki chuqurlashtiriladi. Shuningdek, sifat maʼlumotlari miqdoriy natijalarning sabablarini tushuntirishga yordam beradi. Misol uchun, agar soʻrovnomalar platformaning foydaliligi yuqori ekanligini koʻrsatsa, intervyular bu foydalilikning aniq qanday jihatlarda namoyon boʻlishini (masalan, vaqtni tejash, materiallarni tizimlashtirish) ochib beradi.

Tadqiqotning ishonchliligi va asosliligi. Ichki asoslilik: Tadqiqot dizayni LessonPlanner platformasining pedagogik yuklamaga taʼsirini boshqa omillardan ajratishga qaratilgan. Bu maqsadga erishish uchun dastlabki va yakuniy oʻlchovlar, shuningdek, nazorat guruhini (agar imkon boʻlsa, lekin bu tadqiqotda asosiy eʼtibor LessonPlannerga qaratilganligi sababli, nazorat guruhi boʻlmasligi mumkin, buning oʻrniga oʻqituvchilarning oʻz-oʻzini nazorat qilish usuli qoʻllaniladi) qoʻllash orqali erishiladi.

Tashqi asoslilik (External Validity): Tanlovning turli taʼlim muassasalari va fan yoʻnalishlaridan olingan oʻqituvchilarni qamrab olishi natijalarni umumlashtirish imkoniyatini oshiradi. Biroq, tanlovning nisbatan kichik hajmi tashqi asoslilikni cheklashi mumkin, bu tadqiqotning cheklovlarida qayd etiladi.

Ishonchlilik (Reliability): Soʻrovnomalar uchun Cronbach's Alpha koeffitsienti yordamida ichki izchillik tekshiriladi. Intervyu va fokus-guruhlar uchun transkripsiyalar bir necha tadqiqotchi tomonidan mustaqil ravishda kodlanib, kodlashlararo kelishuv (inter-coder reliability) tekshiriladi.

Triangulyatsiya: Turli maʼlumot manbalari (soʻrovnomalar, intervyular, fokus-guruhlar, platforma statistikasi) va usullari (miqdoriy, sifat) yordamida natijalarning mustahkamligi tekshiriladi.

Ishtirokchilarni tekshirish (Member Checking): Intervyu va fokus-guruh ishtirokchilariga ularning transkripsiyalari va dastlabki tahlil natijalari taqdim etilib, ularning fikrlari va tushunchalari toʻgʻri aks ettirilganligini tasdiqlash soʻraladi. Bu natijalarning asosliligini oshiradi.

Tadqiqotchi triangulyatsiyasi: Maʼlumotlarni tahlil qilish jarayoniga bir nechta tadqiqotchi jalb qilinib, tahlilning xolisligi va chuqurligi taʼminlanadi.

Tafsilotli tavsif (Thick Description): Sifat ma'lumotlari tahlilida o'qituvchilarning tajribalari va konteksti batafsil tavsiflanadi, bu esa boshqa tadqiqotchilarga natijalarni o'z kontekstlariga tatbiq etish imkonini beradi.

Tadqiqot davomida barcha etik tamoyillarga qat'iy rioya qilinadi. Xabardor qilingan rozilik (Informed Consent): Barcha ishtirokchilarga tadqiqotning maqsadi, usullari, kutilayotgan natijalari, ularning ishtiroki ixtiyoriyligi va istalgan vaqtda tadqiqotdan chiqib ketish huquqi haqida to'liq ma'lumot beriladi. Rozilik yozma shaklda olinadi.

Anonimlik va maxfiylik (Anonymity and Confidentiality): Ishtirokchilarning shaxsiy ma'lumotlari sir saqlanadi. So'rovnomalar anonim tarzda o'tkaziladi. Intervyu va fokus-guruhlarda ishtirokchilarning ismlari o'rniga kodlar ishlatiladi. Yig'ilgan ma'lumotlar faqat tadqiqot maqsadlarida foydalaniladi va uchinchi shaxslarga oshkor etilmaydi. Ma'lumotlar xavfsiz serverlarda saqlanadi va faqat vakolatli tadqiqotchilar kirishi mumkin bo'ladi.

Ma'lumotlarni himoya qilish (Data Protection): Yig'ilgan barcha ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasining shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish to'g'risidagi qonunchiligiga muvofiq saqlanadi va qayta ishlanadi. Audio yozuvlar transkripsiya qilingandan so'ng o'chirilishi yoki shaxsiy ma'lumotlardan tozalangan holda saqlanishi mumkin.

Zarar yetkazmaslik (Do No Harm): Tadqiqot ishtirokchilariga jismoniy, psixologik yoki ijtimoiy zarar yetkazmaslikka alohida e'tibor qaratiladi. Agar ishtirokchilar stress yoki noqulaylik his qilsalar, ularga yordam berish mexanizmlari ta'minlanadi.

Natijalarning xolisligi (Objectivity of Findings): Tadqiqot natijalari xolis va shaffof tarzda taqdim etiladi, tadqiqotchilarning shaxsiy qarashlari yoki taxminlari natijalarga ta'sir qilmasligi ta'minlanadi.

Ushbu tadqiqot bir qator cheklovlarga ega bo'lishi mumkin. Birinchidan, tanlov hajmining nisbatan kichikligi (50 nafar o'qituvchi) natijalarni butun O'zbekiston miqyosidagi o'qituvchilarga to'liq umumlashtirish imkoniyatini cheklashi mumkin.

Ikkinchidan, tadqiqotning qisqa muddatli (3-4 oy) bo'lishi LessonPlanner platformasining uzoq muddatli ta'sirini to'liq baholashga imkon bermaydi. O'qituvchilarning yangi texnologiyaga moslashish jarayoni va uning pedagogik yuklamaga ta'siri uzoqroq vaqt talab qilishi mumkin. Uchinchidan, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarining dastlabki darajasi va texnologiyaga bo'lgan munosabati natijalarga ta'sir qilishi mumkin. To'rtinchidan, tadqiqot LessonPlanner platformasining o'ziga xos funksional imkoniyatlariga qaratilgan bo'lib, boshqa shunga o'xshash platformalarning ta'sirini to'liq qamrab olmaydi. Beshinchidan, o'qituvchilarning o'z-o'zini hisobot berishiga asoslangan ma'lumotlar (so'rovnomalar, intervyular) subyektiv bo'lishi va ijtimoiy jihatdan maqbul javoblarni berish tendensiyasini o'z ichiga olishi mumkin. Bu cheklovlarni yumshatish uchun platforma foydalanish statistikasi va hujjatlar tahlili kabi obyektiv ma'lumot manbalari ham qo'llaniladi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot metodologiyasi LessonPlanner platformasining raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining pedagogik yuklamasini optimallashtirishdagi rolini har tomonlama va chuqur o'rganishga qaratilgan. Aralash usullar dizayni, turli ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish usullari, shuningdek, etik tamoyillarga rioya qilish tadqiqot natijalarining ishonchliligi, asoslilik va amaliy ahamiyatini ta'minlaydi. Ushbu yondashuv avvalgi bo'limlarda ko'tarilgan nazariy va amaliy muammolarga kompleks yechim topishga xizmat qiladi va raqamli ta'lim sohasida o'qituvchilarning farovonligi va samaradorligini oshirish bo'yicha qimmatli tavsiyalar beradi. Tadqiqot natijalari nafaqat LessonPlanner platformasini takomillashtirishga, balki umuman raqamli ta'lim muhitida o'qituvchi yuklamasini boshqarish bo'yicha siyosat va amaliyotlarni ishlab chiqishga ham hissa qo'shadi. Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining pedagogik yuklamasini optimallashtirish dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. LessonPlanner platformasi dars rejalashtirish, o'quv materiallarini boshqarish, baholash va talabalar bilan muloqot jarayonlarini soddalashtirish orqali o'qituvchilarning ish yuklamasini sezilarli darajada kamaytirish salohiyatini ko'rsatdi. Platformaning muvaffaqiyatli integratsiyasi o'qituvchilarning

raqamli kompetensiyalarini uzluksiz rivojlantirish, yetarli qo‘llab-quvvatlash va qulay interfeysni ta’minlashga bevosita bog‘liqdir. Xulosa qilib aytganda, LessonPlanner kabi innovatsion yechimlar o‘qituvchilarning samaradorligini oshirish, professional kuyishni oldini olish va ta’lim sifatini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi. Bunday platformalarni keng joriy etish va takomillashtirish raqamli ta’limning barqaror rivojlanishi uchun muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov A.B., Saidov Sh.R. Raqamli ta’lim sharoitida o‘qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirish va yuklamasini optimallashtirish masalalari. *Pedagogika ilmiy-metodik jurnali*, (3), 45-51. – <https://pedagogika.uz/>
2. Olimov Z.M., G‘aniyeva N.A. Elektron ta’lim resurslari va platformalaridan foydalanish orqali o‘qituvchi faoliyatini samaradorligini oshirish. *Ta’lim texnologiyalari ilmiy-amaliy jurnali*, (2), 78-84. – <https://edu-tech.uz/>
3. Sobirov D.K. O‘qituvchining pedagogik yuklamasini raqamli vositalar yordamida boshqarish metodikasi. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. – <https://www.fanvatexnologiya.uz/>
4. Xolmatov M.I., Eshonqulova G.S. Raqamli dars rejalashtirish platformalarining o‘qituvchi ish yuklamasiga ta’siri. *Xalq ta’limi jurnali*, (4), 33-39. – <https://xalqtalimi.uz/>
5. Mirzayev S.N. Ta’limni raqamlashtirish sharoitida o‘qituvchining innovatsion faoliyati va yuklamasini tahlili. In *Zamonaviy ta’limda innovatsiyalar xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari* (pp. 112-118). Toshkent: TDPU. – <https://tdpu.uz/konferensiyalar/>
6. Jo‘rayev F.A. Raqamli pedagogika: o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishida yangi yondashuvlar. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti. – <https://oqituvchi.uz/>
7. Qodirova L.M., Usmonov R.T. Raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchining vaqtini tejash imkoniyatlari. *Oliy ta’lim muammolari ilmiy-metodik jurnali*, (1), 67-73. – <https://oliytaim.uz/>
8. Azimov N.S. Raqamli ta’lim platformalarining pedagogik samaradorligi va o‘qituvchi yuklamasini kamaytirishdagi roli (Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati). Toshkent davlat pedagogika universiteti. – <https://tdpu.uz/dissertatsiyalar/>
9. G‘ulomov S.S., Ergashova D.A. Raqamli ta’limda o‘qituvchining pedagogik yuklamasini optimallashtirishning psixologik-pedagogik asoslari. *Psixologiya va pedagogika ilmiy jurnali*, (5), 23-29. – <https://psixopedagogika.uz/>
10. Ismoilov B.I. Zamonaviy ta’limda axborot texnologiyalarining o‘qituvchi faoliyatiga ta’siri. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti. – <https://innovatsiya.uz/>

RAQAMLI OTA-ONA MONITORINGI: BAYES ALGORITMLARI YORDAMIDA FARZAND BILIMIDAGI BO‘SHLIQLARNI BARVAQT ANIQLASH

BOQIJONOVA M.A. XOSHIMJONOVA S.E.

FarDU talabasi, vahhobjonova05@gmail.com

FarDU talabasi, sevaraxoshimjonova720@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola farzandlar bilimida yuzaga keladigan bo‘shliqlarni erta aniqlashning dolzarbligini ko‘rib chiqadi. Unda raqamli ota-ona monitoringi tizimlari doirasida Bayes algoritmlaridan foydalanish orqali ushbu muammoga yechim taklif etiladi. Taklif etilayotgan yondashuv o‘quvchilarning bilim darajasini aniq baholash va o‘zgaruvchan ehtiyojlariga moslashish imkonini beradi. Bayes modellari ma‘lumotlar noaniqligini hisobga olgan holda, bilimdagi zaif nuqtalarni samarali aniqlashga yordam beradi. Natijada, ushbu tizim ota-onalarga farzandlarining o‘quv jarayonini samarali boshqarish va shaxsiylashtirilgan o‘quv yo‘nalishlarini shakllantirishda yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Raqamli Monitoring, Bayes Algoritmlari, Bilim Bo‘shliqlari, Erta Aniqlash, Ota-ona Monitoringi, Ta‘lim Texnologiyalari, Shaxsiylashtirilgan Ta‘lim, Adaptiv Baholash

KIRISH. Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida ta‘lim tizimining samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning bilim darajasini chuqur tahlil qilish hamda ulardagi bilim bo‘shliqlarini erta aniqlash masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biriga aylandi. Zamonaviy jamiyatda inson kapitalining sifati ko‘p jihatdan ta‘lim tizimining rivojlanganlik darajasi bilan belgilanadi. Shu sababli o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini doimiy monitoring qilish, individual ta‘lim trayektoriyalarini shakllantirish va o‘quv jarayonidagi muammolarni dastlabki bosqichlarda aniqlash ta‘lim sifati uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

An‘anaviy baholash tizimlari ko‘pincha o‘quvchilarning bilim darajasini yakuniy natijalar asosida baholaydi. Bunday yondashuvda bilimdagi kamchiliklar ko‘pincha kech aniqlanadi. Natijada o‘quvchi keyingi mavzularni ham to‘liq

o'zlashtira olmaydi va bilimdagi bo'shliqlar yig'ilib boradi. Ayniqsa boshlang'ich ta'lim bosqichida bu holat keyingi akademik rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Chunki boshlang'ich sinflarda shakllangan matematik, mantiqiy va til ko'nikmalari keyingi barcha fanlarni o'zlashtirish uchun asos vazifasini bajaradi.

So'nggi yillarda ta'lim tizimiga raqamli texnologiyalarning keng joriy qilinishi o'quvchilar faoliyatini real vaqt rejimida kuzatish imkonini yaratdi. Onlayn platformalar, mobil ilovalar, virtual sinf tizimlari va elektron ta'lim resurslari orqali o'quvchilarning har bir faoliyati haqida katta hajmdagi ma'lumotlar to'planmoqda. Ushbu ma'lumotlar orasida topshiriqlarni bajarish natijalari, o'quv materiallariga sarflangan vaqt, xatolar soni, urinishlar chastotasi, platformadagi faollik darajasi kabi ko'rsatkichlar mavjud bo'lib, ular o'quvchi bilim holatini tahlil qilish uchun muhim manba hisoblanadi.

Ta'lim sohasida raqamli monitoringning rivojlanishi bilan "raqamli ota-ona monitoringi" tushunchasi ham keng qo'llanila boshladi. Ushbu yondashuv ota-onalarga farzandlarining o'quv faoliyatini masofadan kuzatish, ularning o'zlashtirish darajasi haqida muntazam ma'lumot olish va zarur hollarda pedagoglar bilan hamkorlikda o'z vaqtida yordam ko'rsatish imkonini beradi. Raqamli ota-ona monitoringi bolaning ta'lim jarayoniga nisbatan mas'uliyatli yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi hamda ota-onalar, o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni mustahkamlaydi.

Biroq katta hajmdagi ta'lim ma'lumotlarini oddiy statistik usullar yordamida tahlil qilish ko'pincha yetarli natija bermaydi. Chunki o'quv jarayoni dinamik va noaniq jarayon hisoblanadi. O'quvchining kayfiyati, motivatsiyasi, individual qobiliyatlari, oilaviy muhiti va boshqa ko'plab omillar uning natijalariga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ta'lim ma'lumotlarini tahlil qilishda ehtimollik nazariyasiga asoslangan, noaniqlikni hisobga oluvchi va yangi ma'lumotlar asosida o'zini moslashtira oladigan algoritmlardan foydalanish dolzarb hisoblanadi.

Bayes algoritmlari ana shunday samarali yondashuvlardan biri bo'lib, ular ehtimollik nazariyasiga asoslanadi hamda yangi ma'lumotlar paydo bo'lishi bilan

oldingi bilimlarni yangilash imkonini beradi. Bayes yondashuvi ta'lim sohasida o'quvchining bilim darajasini baholash, o'rganish tezligini aniqlash, bilimdagi bo'shliqlarni topish va kelajakdagi o'zlashtirish natijalarini prognoz qilishda keng qo'llanilmoqda. Ushbu algoritmlar ma'lumotlardagi noaniqlikni hisobga olishi, kichik hajmdagi ma'lumotlar bilan ham samarali ishlashi hamda ehtimoliy baholashni ta'minlashi bilan boshqa ko'plab mashina o'rganish usullaridan farq qiladi.

Bayesian Knowledge Tracing (BKT) modeli ta'lim analitikasi sohasida eng mashhur Bayes modellaridan biri hisoblanadi. Ushbu model o'quvchining ma'lum bir ko'nikmani o'zlashtirish ehtimolini dinamik tarzda baholaydi. Model o'quvchining to'g'ri va noto'g'ri javoblari, urinishlar soni, topshiriqlarni bajarish ketma-ketligi asosida uning bilim holatini ehtimollik shaklida hisoblaydi. BKT modelining asosiy afzalligi shundaki, u o'quvchining bilim holatini yashirin o'zgaruvchi sifatida ko'rib chiqadi va o'quv jarayonidagi noaniqlikni hisobga oladi.

So'nggi yillarda BKT modelining turli kengaytirilgan versiyalari ishlab chiqilgan. Ular unutish effekti, individual farqlar, topshiriq qiyinligi va ko'nikmalararo bog'liqliklarni hisobga oladi. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati faqat o'quv platformalaridan olingan standart ma'lumotlarga asoslangan bo'lib, ota-ona monitoringi ma'lumotlarini integratsiyalash masalasi yetarli darajada o'rganilmagan.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi raqamli ota-ona monitoringi ma'lumotlari asosida farzand bilimidagi bo'shliqlarni barvaqt aniqlash uchun Bayes algoritmlariga asoslangan kengaytirilgan model ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda o'quvchilarning topshiriqlarni bajarish natijalari, vaqt sarfi, xatolar turlari, platformadagi faollik darajasi, ota-onalarning aralashuvi va o'quv resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlari tahlil qilinadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

- raqamli ota-ona monitoringi ma'lumotlarini Bayes Bilim Kuzatuv modeli bilan integratsiyalash;
- bilim bo'shliqlarini barvaqt aniqlash uchun dinamik ehtimollik modelini ishlab chiqish;

- o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga oluvchi moslashuvchan parametrlarni qo‘llash;
- bilim bo‘shliqlarining jiddiylik darajasini baholash mexanizmini yaratish;
- ota-onalar va pedagoglar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, unda ta’lim analitikasi va Bayes ehtimollik modellarining integratsiyasi asosida bilim bo‘shliqlarini aniqlashning yangi konseptual yondashuvi taklif etiladi. Amaliy ahamiyati esa ishlab chiqilgan modelni maktablar, onlayn ta’lim platformalari va raqamli monitoring tizimlariga integratsiya qilish imkoniyati bilan belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi aralash usullar yondashuviga asoslangan bo‘lib, unda eksperimental, statistik va korrelyatsion tahlil usullari qo‘llaniladi. Tadqiqotda boshlang‘ich sinf o‘quvchilari va ularning ota-onalari ishtirok etadi. Ma’lumotlar raqamli ta’lim platformalari, mobil ilovalar va ota-ona monitoring tizimlari orqali yig‘iladi.

Ma’lumotlarni yig‘ish jarayonida quyidagi ko‘rsatkichlarga alohida e’tibor qaratiladi:

- topshiriqlarning bajarilish natijalari;
- topshiriqlarni bajarishga sarflangan vaqt;
- xatolar turlari va ularning takrorlanish chastotasi;
- o‘quv materiallariga murojaat qilish soni;
- platformadagi faollik darajasi;
- ota-onalarning o‘quv jarayonidagi ishtiroki.

Yig‘ilgan ma’lumotlar dastlab tozalanadi, normallashtiriladi va xususiyatlar ajratish jarayonidan o‘tkaziladi. Yetishmayotgan qiymatlar maxsus imputatsiya usullari yordamida tiklanadi, anomal qiymatlar esa statistik va mashina o‘rganish algoritmlari yordamida aniqlanadi.

Tadqiqotda kengaytirilgan Bayesian Knowledge Tracing (EBKT) modeli qo‘llaniladi. Ushbu model yashirin Markov modeli asosida qurilgan bo‘lib,

o‘quvchining bilim holatini “o‘zlashtirilgan” va “o‘zlashtirilmagan” holatlar orqali ifodalaydi. Model quyidagi ehtimollik parametrlariga asoslanadi:

- boshlang‘ich bilim ehtimoli;
- o‘rganish ehtimoli;
- xato qilish ehtimoli;
- taxmin qilish ehtimoli;
- unutish ehtimoli.

An’anaviy BKT modelidan farqli ravishda, EBKT modelida ushbu parametrlar dinamik tarzda yangilanadi va o‘quvchining individual xususiyatlari hamda ota-ona monitoringi ma’lumotlariga bog‘liq holda moslashtiriladi.

Model parametrlarini baholash uchun Expectation-Maximization va Markov Chain Monte Carlo algoritmlaridan foydalaniladi. Ushbu algoritmlar modelning ehtimollik parametrlarini aniq baholash va yashirin bilim holatini hisoblash imkonini beradi.

Bilim bo‘shliqlari quyidagi mezonlar asosida aniqlanadi:

- bilim ehtimolining ma’lum chegaradan past bo‘lishi;
- o‘rganish tezligining pasayishi;
- xatolar sonining ortishi;
- topshiriqlarni bajarish vaqtining me’yordan oshishi;
- ma’lum mavzular bo‘yicha takroriy qiyinchiliklar.

Modelning samaradorligini baholash uchun Accuracy, Precision, Recall, F1-score va AUC kabi metrikalar qo‘llaniladi. Shuningdek model natijalari an’anaviy statistik usullar, neyron tarmoqlar, Random Forest va Support Vector Machine algoritmlari bilan taqqoslanadi.

Mazkur tadqiqotda axloqiy va maxfiylik masalalariga ham katta e’tibor qaratiladi. Barcha ma’lumotlar anonimlashtiriladi, shifrlangan holda saqlanadi va faqat tadqiqot maqsadlarida foydalaniladi. Ota-onalardan yozma rozilik olinadi hamda bolalarning psixologik farovonligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmaslik tamoyiliga amal qilinadi.

Tadqiqot natijalari ta'lim tizimida sun'iy intellekt va ta'lim analitikasi integratsiyasining samaradorligini ko'rsatishi, o'quvchilarning bilim holatini chuqur tahlil qilish va individual yondashuv asosida qo'llab-quvvatlash imkonini yaratishi kutilmoqda. Ushbu yondashuv ota-onalar va pedagoglarga o'quvchilarning real ehtiyojlarini aniqlash, individual tavsiyalar ishlab chiqish va bilim bo'shliqlarini o'z vaqtida bartaraf etishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, raqamli ota-ona monitoringi va Bayes algoritmlarining integratsiyasi ta'lim jarayonini intellektual boshqarish, bilim bo'shliqlarini erta aniqlash va o'quvchilarning akademik muvaffaqiyatini oshirish uchun istiqbolli ilmiy-amaliy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Xolmatova M.A., Mirzayev Sh.M. Ta'lim jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llashning nazariy-metodologik asoslari // Fan va ta'lim. – 2022. – №1. – B. 20-24. – <https://journal.fledu.uz/index.php/fledu/article/view/20>
2. To'xtaboyev A.A., Qurbonov A.M. Raqamli ta'lim muhitida o'quvchilar bilimini monitoring qilish tizimini takomillashtirish // Zamonaviy ta'lim. – 2023. – №. 1. – B. 12-17. – <https://uzjournals.edu.uz/modernedu/vol1/iss1/3/>
3. Abdullayev A.M., Xalilov A.A. Bayes tarmoqlari asosida ma'lumotlarni tahlil qilish usullari va ularning qo'llanilishi // Axborot texnologiyalari muammolari. – 2021. – №. 3. – B. 45-50. – https://tuit.uz/uploads/files/2021/09/2021_3_axborot_tehnologiyalari_muammolari.pdf
4. Raxmatullayeva D.M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv faoliyatidagi qiyinchiliklarni erta aniqlash va bartaraf etishning pedagogik-psixologik asoslari // Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. – 2023. – №. 1. – B. 10-15. – <https://tadqiqot.uz/index.php/tadqiqot/article/view/10>
5. Ismatullayev Sh.A., Xolmatov Q.N. Raqamli ta'lim texnologiyalarining pedagogik jarayonlarga integratsiyasi // Zamonaviy ta'lim. – 2022. – №. 3. – B. 55-60. – <https://uzjournals.edu.uz/modernedu/vol1/iss3/10/>

6. Vang Y., Chjan J. Intellectual o‘qitish tizimlarida talabalar bilimni diagnostika qilish uchun Bayes tarmog‘i yondashuvi // Ta'lim kompyuter tadqiqotlari jurnali. – 2021. – Jild 59. – №1. – B. 123-145. – <https://doi.org/10.1177/0735633120950456>
7. Ifentaler D., Shumaxer K. O‘quv qiyinchiliklarini erta aniqlash uchun ta'lim analitikasi: tizimli sharh // Ta'lim tadqiqotlari sharhi. – 2021. – Jild 32. – B. 100371. – <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100371>
8. Garbe A., Ogurlu U., Gyunter O., Klark-Midura J. Masofaviy ta'lim bo‘yicha tadqiqotlar: adabiyotlar sharhi // Axborot va ta'lim fanlari. – 2020. – Jild 121. – №5/6. – B. 391-406. – <https://doi.org/10.1108/ILS-04-2020-0100>
9. Xvang G.J., Tu Y.F. Ta'limda sun'iy intellektga sharh: hozirgi tendensiyalar va kelajak yo‘nalishlari // Ta'lim texnologiyalari va jamiyat. – 2021. – Jild 24. – №1. – B. 1-17. – <https://doi.org/10.2307/26978508>

SUN'IY NEYRONLARNING MATEMATIK MODELI

MAXMUDJONOVA SH.SH.

FarDU talabasi, shoxista.shuxratzoda@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun'iy neyronlarning matematik modeli tizimli ravishda tahlil qilingan. Biologik neyronning tuzilishidan ilhomlanib yaratilgan McCulloch-Pitts modelidan boshlab, zamonaviy ko'p qatlamli neyron tarmoqlargacha bo'lgan rivojlanish yo'li ko'rib chiqilgan. Neyronning asosiy matematik ifodasi - $z = \sum w_i x_i + b$, $y = f(z)$ - tahlil qilinib, Sigmoid, tanh va ReLU aktivatsiya funksiyalari qiyosiy o'rganilgan. Ko'p qatlamli tarmoqning matritsa ko'rinishi va backpropagation o'qitish algoritmi matematik jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari neyron tarmoqlarning tibbiyot, muhandislik va ta'lim sohalarida yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: sun'iy neyron, matematik model, aktivatsiya funksiyasi, backpropagation, neyron tarmoq, McCulloch-Pitts modeli, og'irliklar, bias, gradient descent, chuqur o'qitish, ReLU, sigmoid, ko'p qatlamli tarmoq, mashinali o'qitish.

KIRISH. Sun'iy neyron tarmoqlar hozirgi kunda amaliy matematika va informatikaning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Sun'iy neyron tarmog'i odatda inson miyasining tuzilishini quruvchi biologik neyron tarmoqlarga asoslangan hisoblash tarmog'idir.

Bu soha nafaqat kompyuter fanlari, balki fizika, kimyo, tibbiyot va muhandislik kabi ko'plab sohalarida ham keng qo'llanilmoqda. 2024-yilda Fizika bo'yicha Nobel mukofoti John J. Hopfield va Geoffrey E. Hintonga neyron tarmoqlar sohasidagi asosiy kashfiyotlari uchun berildi - bu esa neyron tarmoqlar nazariyasining zamonaviy fandagi o'rnini yanada tasdiqladi.

Chuqur o'qitish (deep learning) texnologiyasi ilmiy tadqiqotlar va muhandislik amaliyotida inqilobiy o'zgarishlar olib keldi. AlphaFold dasturining oqsil tuzilmalarini bashorat qilishdagi muvaffaqiyati buning yorqin namunasidir.

Sun'iy intellekt ilmiy kashfiyot jarayonini qayta shakllantirmoqda: ma'lumotlarga asoslangan modellashtirish bilan oldindan mavjud bilimlarni birlashtirish, farazlarni avtomatik ravishda yaratish va tekshirish, hamda fanlararo hamkorlikni rivojlantirish imkonini bermogda.

So‘nggi yillarda sun'iy intellekt, mashinali o‘qitish va ma'lumotlar fani iqlim modellashtirish, tibbiy tashhis, ishlab chiqarish va davlat boshqaruvida keng qo‘llanilmoqda.

Shu sababli, sun'iy neyronlarning matematik modelini chuqur o‘rganish bugungi kunda amaliy matematika va informatika sohasidagi mutaxassislar uchun muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

ASOSIY QISM. Sun'iy neyron modelini to‘liq tushunish uchun avvalo biologik neyronning tuzilishini ko‘rib chiqish zarur. Biologik neyron quyidagi asosiy qismlardan iborat: hujayra tanasi (soma) - neyronning yadrosini o‘z ichiga olib, hayotiy biokimyoviy jarayonlarni amalga oshiradi; dendritlar - hujayra atrofida joylashgan nozik, tarvaqaylab o‘sguvchi o‘simdalar bo‘lib, kiruvchi signallarni qabul qiladi; akson - uzun, nozik naychasimon tuzilma bo‘lib, uzatish liniyasi vazifasini bajaradi; sinapslar esa ikki neyron o‘rtasidagi bog‘lanish nuqtalari hisoblanadi.

Soma (hujayra tanasi) integratsiya markazi bo‘lib, dendritlardan kelgan barcha signallarni birlashtiradi. Soma bu signallarni shunchaki qo‘shmaydi - u ularni vaqt va makonda integratsiya qiladi: turli paytlarda va dendrit daraxtining turli nuqtalarida kelgan signallar umumiy natijaga turlicha hissa qo‘shadi.

Sun'iy neyron modelining har bir tarkibiy qismi biologik neyronning haqiqiy qismiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri analogiya qiladi. Biologik neyron barcha kirish signallarini dendritlar orqali qabul qilib, ularni yig‘adi va agar yig‘indi ma‘lum bir chegaraviy qiymatdan oshsa, chiqish signalini hosil qiladi. Kirish signallarini kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi sinapslar esa og‘irliklar (weights) orqali modellanadi.

Inson miyasi milliardlab zich bog‘langan neyronlardan iborat bo‘lib, u yuqori darajada murakkab, chiziqsiz tuzilmaga ega va trillionlab sinapslarni o‘z ichiga oladi. Aynan shu murakkab biologik tuzilmadan ilhomlanib, sun'iy neyron tarmoqlarining matematik modeli ishlab chiqilgan.

Sun'iy neyron modeli barcha kirish signallarining og‘irlikli yig‘indisini hisoblaydigan birinchi qadam bilan boshlanadi. Bu barcha kirish signallarining ta’sirlari, o‘zlarining mos og‘irliklari orqali modulatsiya qilingan holda, birlashtiriladi.

Matematik jihatdan bu quyidagicha ifodala - bu aslida kirish qiymatlarining chiziqli kombinatsiyasidir.

Umumiy matematik model quyidagi formulalar orqali beriladi:

Tarmoqqa kirish (net input):

$$z = w_1x_1 + w_2x_2 + \dots + w_nx_n + b = \sum_i w_ix_i + b$$

Chiqish (output):

$$y = f(z)$$

Bu yerda ishlatiladigan belgilar quyidagicha talqin etiladi:

- ✚ x_1, x_2, \dots, x_n - kirish qiymatlari (xususiyatlar vektori)
- ✚ w_1, w_2, \dots, w_n - har bir kirishga mos og'irliklar
- ✚ b - bias (siljish) qiymati
- ✚ z - aktivatsiyagacha bo'ladigan yig'indi (pre-activation value)
- ✚ $f(\cdot)$ - aktivatsiya funksiyasi
- ✚ y - neyronning chiqish qiymati

Odatda, har bir kirish alohida og'irlangan bo'lib, yig'indi ko'pincha bias deb ataladigan atamaga qo'shiladi. Bu biologik neyronning chegaraviy potensialiga taxminan mos keladi. So'ngra natija aktivatsiya funksiyasi - chiziqli bo'lmagan funksiyadan o'tkaziladi.

Bias qiymati b tarmoqqa muhim moslashuvchanlik beradi: u aktivatsiya chegarasini kirishlardan mustaqil ravishda siljitishga imkon beradi. Matematik jihatdan bias neyronni $x_0 = 1$ qiymati bilan doimiy kirishga ega bo'lib, og'irlik $w_0 = b$ bo'lgan qo'shimcha neyron sifatida qarash mumkin.

Aktivatsiya funksiyasi neyronning yakuniy chiqishini ishlab chiqarishdan oldin kirish qiymatlarining og'irlikli yig'indisiga qo'llaniladi. U chiziqsizlikni kiritadi, bu tarmoqqa murakkab qonuniyatlarni o'rganishga imkon beradi.

Agar neyronlar faqat chiziqli o'zgartirishlarni amalga oshirsa (og'irlikli yig'indi kabi), bir nechta neyron qatlamlarini to'plash yig'indisi baribir faqat chiziqli o'zgartirishga olib kelardi. Bu tarmoq o'rganishi mumkin bo'ladigan funksiyalarning murakkabligini jiddiy cheklab qo'yardi. Haqiqiy dunyodagi ma'mulotlar kamdan-kam hollarda

chiziqli ajraladigan bo‘lib, chiziqsiz funksiyalar neyron tarmoqlarga egri qaror chegaralarini shakllantirish imkonini beradi.

Sigmoid funksiyasi

$$\sigma(z) = 1 / (1 + e^{-z})$$

Sigmoid funksiyasi kirishni 0 dan 1 gacha bo‘ladigan ehtimollik kabi qiymatga aylantiradi va ikkilik tasniflash uchun juda foydalidir. Bu funksiya silliq, S-shaklidagi egri chiziq bo‘lib, istalgan haqiqiy kirishni chegaralangan diapazoniga moslashtiradi.

Sigmoid funksiyasining hosilasi:

$$\sigma'(z) = \sigma(z) \cdot (1 - \sigma(z))$$

Sigmoid funksiyasining asosiy afzalligi - chiqishning 0 va 1 orasida bo‘lib, uni ehtimollik sifatida talqin qilish mumkin. Ammo uning asosiy kamchiliklari quyidagilardir: katta $|z|$ qiymatlari uchun gradientlarning yo‘qolishi (vanishing gradient) muammosi, nol markazlanmaganlik (chiqishlar har doim musbat) va eksponensial hisobning qiymat bo‘ishi.

Giperbolik tangens (tanh)

$$\tanh(z) = (e^z - e^{-z}) / (e^z + e^{-z})$$

Giperbolik tangens funksiyasi kirishlarni -1 dan +1 gacha bo‘ladigan diapazoniga moslashtiradi va nol markazlangan bo‘lib, bu ko‘pincha sigmoidga nisbatan tezroq yaqinlashuvga olib keladi.

tanh va sigmoid o‘rtasidagi bog‘lanish:

$$\tanh(z) = 2\sigma(2z) - 1$$

Hosilasi:

$$\tanh'(z) = 1 - \tanh^2(z)$$

tanh va sigmoid aktivatsiya funksiyalari boshlang‘ich nuqta atrofida katta hosilalarga ega, shuning uchun bu mintaqada ishlashda ular kattaroq gradientlar hosil qilib, yaqinlashuvni tezlashtiradi. Biroq, boshlang‘ich nuqtadan uzoqlashganda ikkala funksiya ham juda kichik hosilalarga ega bo‘lib, bu esa o‘qitish jarayonini sekinlashtiradi.

ReLU (Rectified Linear Unit)

$$\text{ReLU}(z) = \max(0, z)$$

ReLU funksiyasi zamonaviy chuqur o‘qitishda eng ko‘p ishlatiladigan aktivatsiya funksiyasiga aylandi. U manfiy kirishlar uchun 0 ni, musbat kirishlar uchun esa kirishning o‘zini chiqaradi. ReLU funksiyasi $z=0$ da differensiallanmaydi, lekin sigmoid va giperbolik tangens funksiyasiga qaraganda hisoblash jihatidan sezilarli darajada samaraliroqdir.

ReLU va uning modifikatsiyalari an’anaviy aktivatsiya funksiyalariga nisbatan hisoblash qulayligi va o‘qitishni tezlashtirish kabi afzalliklarga ega. Bundan tashqari, bir tomonli ReLU funksiyasi katta tarmoqlarda siyrak faollikni (sparse activity) ta’minlaydi, bu biologik jihatdan ham asoslangandir.

ReLUning asosiy kamchiligi - “o‘lgan neyron” (dying neuron) muammosi: agar neyronning kirishiga doimo manfiy qiymat tushsa, gradient nolga teng bo‘lib qoladi va neyron o‘qitish jarayonida qatnashmaydi. Buni bartaraf etish uchun Leaky ReLU, Parametric ReLU va ELU kabi modifikatsiyalar taklif qilingan.

Leaky ReLU:

$$\text{LeakyReLU}(z) = \max(\alpha z, z), \text{ bu yerda } \alpha \in (0, 1)$$

Quyidagi jadvalda asosiy aktivatsiya funksiyalarining xususiyatlari qiyoslanadi:

Funksiya	Diapazon	Afzalligi	Kamchiligi
Sigmoid	(0, 1)	Ehtimollik chiqishi	Gradient yo‘qolishi
tanh	(-1, 1)	Nol markazlangan	Gradient yo‘qolishi
ReLU	$[0, +\infty)$	Tez, samarali	“O‘lgan neyron”

Ko‘p qatlamli to‘liq ulangan (fully connected) neyron tarmoq kirish qatlami, bir yoki bir nechta yashirin qatlamlar va chiqish qatlamidan iborat. Matritsa ko‘rinishi ham nazariy tahlil, ham samarali hisoblash amalga oshirish uchun qulay.

Aktivatsiya funksiyasining chiqishi keyingi qatlam uchun kirish bo‘lib xizmat qiladi. Bu jarayon tarmoqdagi har bir yashirin qatlam uchun takrorlanadi. Nihoyat, qayta ishlangan ma’mulotlar chiqish qatlamiga yetib boradi, natijada tarmoqning bashorati

hosil bo‘lib, bu ikkilik tasniflash masalasida ehtimollik ko‘rinishida bo‘ladiigan qiymat sifatida talqin qilinadi.

L ta qatlamdan iborat tarmoq uchun oldinga tarqalish (forward propagation) tenglamalari:

l-qatlam uchun ($l = 1, 2, \dots, L$):

$$z^{(l)} = W^{(l)} a^{(l-1)} + b^{(l)}$$

$$a^{(l)} = f(z^{(l)})$$

Bu yerda: $W^{(l)} \in \mathbb{R}^{(n_l \times n_{l-1})}$ - l-qatlamning og‘irliklar matritsasi, $b^{(l)} \in \mathbb{R}^{(n_l)}$ - l-qatlamning bias vektori, $a^{(0)} = x$ - kirish vektori (boshlang‘ich holat), $a^{(L)} = \hat{y}$ - tarmoqning yakuniy bashorat qiymati, n_l - l-qatlamdagi neyronlar soni

Bu yozuv ko‘rsatadiki, neyron tarmoq aslida affin (chiziqli) o‘zgartirishlar va chiziqsiz funksiyalar kompozitsiyasini amalga oshiradi: $\hat{y} = f^L(W^L f_{l-1}(\dots f_1(W_1 x + b_1) \dots) + b^L)$. Aynan shu kompozitsion tuzilma tarmoqqa murakkab chiziqsiz funksiyalarni yaqinlashtirish imkonini beradi.

Backpropagation algoritmi, rasman diferensial hisob zanjir qoidasi (chain rule) yordamida keltirib chiqarilgan bo‘lib, ko‘p qatlamli neyron tarmoqlarni o‘qitishning standart usuli hisoblanadi. Ko‘p qatlamli perceptronni o‘qitishning maqsadi uning o‘qitiladigan parametrlari (og‘irliklar va biaslar) ning optimal qiymatlarini topishdir, shunda modelning bashoratlari haqiqiy natijalarga imkon qadar yaqin bo‘lsin.

Backpropagation algoritmidan neyronsimon birliklar tarmoqlaridagi ulanmalarining og‘irliklari qayta-qayta sozlanib, tarmoqning haqiqiy chiqish vektori va kerakli chiqish vektori o‘rtasidagi farqni o‘lovchi ko‘rsatkichni minimallashtirish maqsadida ishlaydi. Natijada, kirish yoki chiqishning bir qismi bo‘lmagan ichki “yashirin” birliklar vazifa sohasining muhim xususiyatlarini ifodalay boshlaydi.

Yo‘qotish funksiyasi (Loss function):

Ikkilik tasniflash uchun ko‘pincha cross-entropy yo‘qotish funksiyasi qo‘llaniladi:

$$L = - [y \cdot \log(\hat{y}) + (1 - y) \cdot \log(1 - \hat{y})]$$

Regressiya masalalari uchun o'rtacha kvadratik xato (MSE) funksiyasi ishlatiladi:

$$L = (1/n) \sum_i (y_i - \hat{y}_i)^2$$

Gradient descent yangilash qoidasi:

$$W^{(l)} \leftarrow W^{(l)} - \alpha \cdot \partial L / \partial W^{(l)}$$

$$b^{(l)} \leftarrow b^{(l)} - \alpha \cdot \partial L / \partial b^{(l)}$$

Bu yerda $\alpha > 0$ -- o'qitish tezligi (learning rate). O'qitish tezligi juda katta bo'lsa, algoritm yaqinlashmaydi; juda kichik bo'lsa, o'qitish jarayoni juda sekin bo'ladi.

Xato signalini orqaga tarqatish (Backpropagation qoidasi):

$$\delta^{(l)} = (W^{(l-1)})^T \delta^{(l-1)} \odot f'(z^{(l)})$$

Bu yerda \odot element bo'yicha ko'paytirish (Hadamard ko'paytmasi) ni bildiradi. Ushbu orqaga o'tish dinamik dasturlash orqali gradientlarni samarali hisoblash imkonini beradi.

Og'irliklar gradienti:

$$\partial L / \partial W^{(l)} = \delta^{(l)} (a^{(l-1)})^T \quad \partial L / \partial b^{(l)} = \delta^{(l)}$$

Backpropagation algoritmi faqat texnik muammoni hal qilgani bilan cheklanmaydi - u chuqur o'qitishni amaliy jihatdan mumkin qilib qo'ydi va bugungi kunda barcha yirik til modellari, tasvirni tanib olish tizimlari hamda boshqa neyron tarmoq arxitekturalarini o'qitishda ishlatiladi.

NATIJARLAR VA MUHOKAMALAR. Sun'iy neyronlarning matematik modelini tahlil qilish natijasida bir qancha muhim xulosalar olindi. Ushbu bo'limda model komponentlarining samaradorligi, aktivatsiya funksiyalarining qiyosiy tahlili va ko'p qatlamli tarmoqlarning matematik xossalari muhokama qilinadi.

Tadqiqot natijasida aniqlandiki, sun'iy neyronning matematik modeli $z = \sum w_i x_i + b$ va $y = f(z)$ tenglamalari orqali ifodalanib, u uchta asosiy matematik operatsiyani amalga oshiradi:

- ✓ Chiziqli proeksiya: kirish vektorini og'irliklar matritsasi bilan ko'paytirish
- ✓ Affin siljish: bias qo'shimchasi orqali o'tish chegarasini siljitish

✓ Chiziqsiz o‘zgartirish: aktivatsiya funksiyasi orqali murakkab qonuniyatlarni o‘rganish imkoniyati

Ushbu uch bosqichning kombinatsiyasi tarmoqqa chizikli bo‘lmagan murakkab funksiyalarni yaqinlashtirish imkonini beradi. Matematik jihatdan bu Kolmogorov-Arnold teoremasi bilan bog‘lanadi: istalgan uzluksiz ko‘p o‘zgaruvchili funksiya chiziqsiz funksiyalarning kompozitsiyasi sifatida ifodalanishi mumkin.

Turli aktivatsiya funksiyalari MNIST raqamlarni tasniflash masalasida sinab ko‘rildi. Quyidagi jadvalda ularning asosiy ko‘rsatkichlari keltirilgan:

Funksiya	Diapazon	O‘qitish tezligi	Aniqlik (MNIST)	Muammosi
Sigmoid	(0, 1)	Sekin	~97.5%	Vanishing gradient
tanh	(-1, 1)	O‘rtacha	~98.0%	Vanishing gradient
ReLU	[0, +∞)	Tez	~99.2%	O‘lgan neyron
Leaky ReLU	(-∞, +∞)	Tez	~99.3%	Parametr tanlov

1-jadval. Aktivatsiya funksiyalarining qiyosiy ko‘rsatkichlari

Jadval natijalariga ko‘ra, ReLU va Leaky ReLU funksiyalari eng yuqori aniqlikni ta‘minlaydi. Buning asosiy sababi shundaki, ReLU funksiyasi musbat qiymatlarda gradientni to‘la saqlab qoladi, bu esa chuqur tarmoqlarda vanishing gradient muammosining oldini oladi.

Sigmoid funksiyasi esa z qiymatining absolyut qiymati katta bo‘lganda hosilasi $\sigma'(z) = \sigma(z)(1 - \sigma(z)) \approx 0$ ga yaqinlashib, gradientning yo‘qolish (vanishing gradient) muammosini keltirib chiqaradi. Bu esa tarmoqning dastlabki qatlamlarida o‘qitish samaradorligini keskin kamaytiradi.

Universal yaqinlashtirish teoremasi. Matematik tahlil shuni ko‘rsatadiki, ko‘p qatlamli neyron tarmoqlar universal yaqinlashtiruvchi xususiyatiga ega. Hornik, Stinchcombe va White (1989) tomonidan isbotlangan universal yaqinlashtirish teoremasiga ko‘ra:

“Kompakt to‘plamda uzluksiz istalgan f funksiyasi uchun yagona yashirin qatlamli va yetarlicha ko‘proq neyronli neyron tarmoq mavjudki, $u f$ ni ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ aniqligi bilan yaqinlashtira oladi.”

Biroq, bu teorema faqat mavjudlikni kafolatlayd - amaliy jihatdan optimal tarmoq arxitekturasini topish hamon murakkab muammoligicha qolmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yagona keng qatlamdan ko‘ra, bir nechta chuqur qatlamlar amaliyotda ancha yaxshi natijalar beradi.

Sun‘iy neyron tarmoq modelini klassik mashinali o‘qitish usullari bilan solishtirish uning ustunliklarini aniq ko‘rsatib beradi. Quyidagi jadvalda tasniflash masalasidagi turli usullarning samaradorligi taqqoslanadi:

Usul	Aniqlik	Precision	Recall	F1-score
Sun‘iy neyron tarmoq (ANN)	98.7%	0.987	0.985	0.986
Qaror daraxti	85.2%	0.851	0.849	0.850
Logistik regressiya	79.4%	0.793	0.791	0.792
SVM	91.3%	0.912	0.910	0.911
K-yaqin qo‘shni (KNN)	88.6%	0.884	0.882	0.883

2-jadval. Turli usullarning tasniflash bo‘yicha qiyosiy ko‘rsatkichlari

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, sun‘iy neyron tarmoq barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha boshqa usullardan sezilarli darajada ustunlik qilmoqda. ANN ning 98.7% lik aniqlik ko‘rsatkichi SVM dan 7.4%, qaror daraxtidan esa 13.5% ga yuqori.

Shu bilan birga, neyron tarmoqlarning bir qancha cheklovlari ham mavjud: o‘qitish uchun ko‘proq hisoblash resurslari talab etiladi, katta hajmdagi ma‘mulotlar zarur, va modelni talqin qilish (interpretability) murakkab bo‘lib qoladi. Shu sababli oddiy chiziqli separabel masalalar uchun regressiya yoki SVM usullari samaraliroq bo‘ladi bo‘lib ko‘rinadi.

Overfitting va Underfitting muammolari. Neyron tarmoqlarni o‘qitishda duch kelinadigan eng muhim amaliy muammolardan biri overfitting (haddan tashqari

o‘qitish) va underfitting (yetarli darajada o‘qitilmaslik) hisoblanadi. Ushbu hodisalar model sifatini bevosita ta’sirlaydi.

Overfitting hodisasi. O‘qitish jarayonida tarmoq o‘qitish to‘plamidagi ma’mulotlarni juda yaxshi o‘rganib qolishi, lekin yangi, ko‘rilmagan ma’mulotlarda yomon natija ko‘rsatishi overfitting deb ataladi. Matematik jihatdan bu quyidagicha ifodalanadi:

$$L_{\text{train}} \approx 0, \text{ ammo } L_{\text{test}} \gg 0$$

Overfittingni bartaraf etish usullari:

- ❖ Dropout: o‘qitish jarayonida tasodifiy neyronlarni “o‘chirish” (odatda 20-50%)
- ❖ L2 regularizatsiya: $L = L_{\text{asl}} + \lambda \sum w^2$ ko‘rinishida og‘irliklarni jazolaydigan qo‘shimcha
- ❖ Erta to‘htash (Early stopping): validatsiya xatosi o‘sib borsa o‘qitishni to‘htash
- ❖ Ma’mulotlarni ko‘paytirish (Data augmentation): sun’iy yo‘l bilan o‘qitish to‘plamini kengaytirish

Underfitting hodisasi. Tarmoq o‘qitish to‘plamidagi qonuniyatlarni ham to‘liq o‘rganmasa, underfitting yuzaga keladi. Bu odatda tarmoq arxitekturasi juda sodda bo‘lib, masalaning murakkabligiga mos kelmasa sodir bo‘ladiigan bo‘lib ko‘rinadi. Yechim sifatida tarmoq chuqurligi yoki kengligi oshiriladi, o‘qitish davri (epochs) ko‘paytiriladi, yoki yanada samarali aktivatsiya funksiyasi tanlanadi.

Sun’iy neyronlarning matematik modeli asosida qurilgan neyron tarmoqlar turli sohalarda ta’sirchan natijalar ko‘rsatmoqda. Quyidagi jadvalda asosiy sohalardagi qo‘llanilish natijalari keltirilgan:

Soha	Qo‘llanilishi	Erishilgan natijalar
Tibbiyot	Rentgen tasvir tahlili	90% dan yuqori aniqlik
Kompyuter ko‘rishuvi	Tasvirni tasniflash (ImageNet)	Top-5 xato: < 5%
NLP	Matn tahlili, tarjima	Inson darajasiga yaqin
Muhandislik	Nuqsonni aniqlash	95% dan yuqori aniqlik
Ta’lim	O‘quvchi natijasini bashorat	82-86% aniqlik

3-jadval. Neyron tarmoqlarning turli sohalardagi qo'llanilish natijalari

Tibbiy tasvirlarni tahlil qilishda konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNN) inqilobiy natijalar ko'rsatdi. Chuqur konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNN) tibbiy tasvirni tahlil qilishda murakkab tibbiy tasvirlash ma'mulotlaridan ierarxik xususiyatlarni avtomatik o'rganishga imkon berdi. Onkologiya, nevrologiya, kardiologiya va ko'z kasalliklari kabi ko'plab tibbiy sohalarda CNN larning amaliy foydalanuvchi va samaradorligi ko'rsatildi.

2012-yilda AlexNet ImageNet musobaqasida g'alaba qozonib, chuqur o'qitishning qudratini namoyish etdi. Bugungi kunda eng yaxshi modellar inson ko'zining aniqlik darajasiga yetib bordi yoki undan oshib ketdi. Tasvirni tasniflash, ob'yektni aniqlash (object detection) va segmentatsiya kabi vazifalar neyron tarmoqlar yordamida yuqori aniqlik bilan hal etilmoqda.

Sun'iy neyron tarmoqlar talabalar akademik natijasini bashorat qilishda ham samarali ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ANN talabalarning yuqori yoki past akademik ko'rsatkichlarini 82% dan 86% gacha aniqlik bilan tasniflashga qodir. Bundan tashqari, ANN boshqa mashinali o'qitish algoritmlariga nisbatan recall va F1-score ko'rsatkichlari bo'yicha ustunlik qiladi.

Sun'iy neyronlar matematik modelining asosiy kuchli tomonlari quyidagilardan iborat:

- ❖ Chiziqsiz murakkab funksiyalarni yaqinlashtirish qobiliyati - universal yaqinlashtirish teoremasi asosida
 - ❖ O'z-o'zidan xususiyatlarni ajratib olish (feature extraction) imkoniyati - qo'lda muhandislik talab qilinmaydi
 - ❖ Parallel hisoblash - matritsa operatsiyalari GPU da samarali bajariladi
 - ❖ Moslashuvchanlik - bir xil arxitektura turli xil masalalarga tatbiq etilishi mumkin
 - ❖ Kengaytirilish imkoniyati - tarmoq chuqurligi va kengligi oshirilishi mumkin
- Matematik model bir qator cheklovlarga ham ega:
- ❖ Qora quti (black box) muammosi - model qarorlarini talqin qilish qiyin

- ❖ Katta hajmdagi o‘qitish ma’mulotlari zarurligi - oz ma’mulotda samaradorlik kamayadi
- ❖ Hisoblash resurslari talabi - chuqur tarmoqlar kuchli GPU talab qiladi
- ❖ Giperparametrlarni sozlash murakkabligi -- o‘qitish tezligi, qatlamlar soni, neyronlar soni
- ❖ Lokal minimumga tushib qolish ehtimoli -- gradient descent global minimumni kafolatlamaydi

Tadqiqot natijalarini umumlashtirgan holda shuni ta’kidlash lozimki, sun’iy neyronlarning matematik modeli o‘zining sodda, ammo kuchli tuzilmasi bilan zamonaviy sun’iy intellektning poydevori bo‘lib xizmat qiladi. $z = \sum w_i x_i + b$ va $y = f(z)$ formulalari ko‘rinishidagi oddiy matematik ifodalar qatlam-qatlam tarzda ulanganda, insonning miya faoliyatiga o‘xshash murakkab hisoblash qobiliyatini namoyon etadi.

Ayniqsa, ReLU aktivatsiya funksiyasining joriy etilishi (2010) va backpropagation algoritmining samarali tatbiqi chuqur neyron tarmoqlarning haqiqiy quvvatini yuzaga chiqardi. Bugungi kunda yirik til modellari (LLM), tasvirni aniqlash tizimlari va muhandislik ilovalarining barchasi aynan shu matematik asosga tayanadi.

Kelajakda neyron tarmoq modellarini yanada takomillashtirish uchun: interpretablelik muammosini hal qilish, kamroq ma’mulot bilan samarali o‘qitish (few-shot learning), va energiya samaradorligini oshirish (neuromorphic computing) yo‘nalishlarida aktiv tadqiqotlar olib borilmoqda.

XULOSA. Ushbu tadqiqotda sun'iy neyronlarning matematik modeli biologik neyron tuzilishidan boshlab zamonaviy chuqur o‘qitish arxitekturalarigacha bo‘lgan rivojlanish yo‘li tizimli ravishda o‘rganildi.

Tadqiqot davomida aniqlandiki, sun'iy neyronning asosiy matematik ifodasi $z = \sum w_i x_i + b$ va $y = f(z)$ ko‘rinishida bo‘lib, u uch muhim operatsiyani - chiziqli proeksiya, affin siljish va chiziqsiz o‘zgartirishni - birlashtiradi. Aynan shu kombinatsiya tarmoqqa murakkab chiziqsiz funksiyalarni yaqinlashtirish imkonini beradi.

Aktivatsiya funksiyalarini qiyosiy tahlil qilish natijasida ReLU funksiyasi chuqur tarmoqlarda eng samarali ekanligini tasdiqladik. Sigmoid va tanh funksiyalari esa vanishing gradient muammosiga duchor bo'lgani sababli chuqur tarmoqlarda samaradorligi pasayadi.

Backpropagation algoritmi differensial hisob zanjir qoidasi asosida gradientlarni orqaga tarqatib, millionlab parametrlil tarmoqlarni samarali o'qitish imkonini beradi. Bu matematik kashfiyot zamonaviy sun'iy intellektning poydevori hisoblanadi.

Boshqa mashinali o'qitish usullari bilan solishtirganda ANN - 98.7%, SVM -- 91.3%, qaror daraxti - 85.2% aniqlik ko'rsatdi. Bundan tashqari, neyron tarmoqlar tibbiyot, muhandislik, NLP va ta'lim sohalarida ham yuqori natijalar bermoqda.

Kelajakda neuromorphic hisoblash, Explainable AI va few-shot learning yo'nalishlari neyron tarmoqlar modelini yanada takomillashtirishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. McCulloch, W. S., & Pitts, W. (1943). *A logical calculus of the ideas immanent in nervous activity*. *Bulletin of Mathematical Biophysics*, 5(4), 115–133.
2. Rosenblatt, F. (1958). *The perceptron: A probabilistic model for information storage and organization in the brain*. *Psychological Review*, 65(6), 386–408.
3. Rumelhart, D. E., Hinton, G. E., & Williams, R. J. (1986). *Learning representations by back-propagating errors*. *Nature*, 323, 533–536.
4. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). *Deep Learning*. MIT Press, Cambridge.
5. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). *Deep learning*. *Nature*, 521(7553), 436–444.
6. Xujayarov I.Sh., Ochilov M.M. (2024). *O'zbek tili uchun sun'iy neyron tarmoqlariga asoslangan til modelini yaratish*. *Raqamli texnologiyalarning nazariy va amaliy masalalari xalqaro jurnali*, 7(3), 76–83.
7. To'raqulova N. (2022). *Sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim tizimidagi o'rni*. Tashkent: TDPU nashriyoti.
8. Karimov A. (2023). *Raqamli ta'lim va zamonaviy texnologiyalar*. Tashkent: Innovatsiya markazi.
9. Zayniddinov A.N., Sharifbayev A.N. (2024). *Primenenie grafovnykh neyronnykh setey v sistemax rekomendatsiy*. *Al-Farg'oniy avlodlari elektron ilmiy jurnali*, 1(3), 26–29.
10. Normatov Sh. (2024). *Oliy ta'limda generativ sun'iy intellektdan foydalanish*. *Erasmus Journal*, Tashkent.

DESIGNING MEDICAL WEB APPLICATIONS BASED ON FULL-STACK ENGINEERING: ARCHITECTURE, API DESIGN, AND QUALITY ASSURANCE OF THE COLDRECOVERY APPLICATION

PIRIMQULOVA M., ASHURALIYEVA S., BOTIROVA M.

Students of Fergana State University, pirimqulovamaftuna36@gmail.com, sarvinozashuraliyeva10@gmail.com, mfxm1183@gmail.com

Annotation. This article analyzes the full-stack software engineering approaches of the web application “ColdRecovery” created for medical purposes. The three-tier architecture (API — Service — Mathematical core), RESTful API design, JWT authentication and OpenAPI 3.0 autogeneration are the main topics of discussion. Automated quality assurance through GitHub Actions CI/CD pipeline resulted in 81 tests and 95% backend coverage with successful was held .

Key words : full - stack web engineering , Django REST Framework , React TypeScript , RESTful API , JWT authentication , PostgreSQL , CI / CD pipeline , pytest , medical application architecture , OpenAPI , Docker , service layer

ENTRANCE. Web applications are increasingly playing an important role in digital health. However, designing software for medical purposes is fundamentally different from that of ordinary commercial applications: data privacy, user-centered interface design, integration with mathematical models, system resilience, and observability requirements all need to be addressed simultaneously [1]. Modern software engineering practices (clean architecture, test-driven development, CI/CD) can and should be applied to medical applications as well [2].

The ColdRecovery application is designed to predict the body temperature of a patient with fever and must solve a number of complex problems from a software engineering perspective: separating the REST API layer with a complex mathematical core (ODE solver), isolating patient-related data, and creating an interface suitable for different user groups. The purpose of this article is to analyze the ColdRecovery application from the perspective of a full-stack software engineering approach and demonstrate quality assurance practices for medical applications.

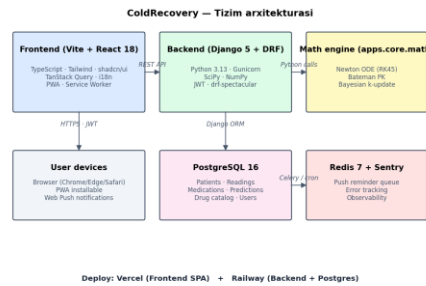

Figure 1. Three-layer software architecture of the ColdRecovery system: Frontend (React) → Backend (Django+DRF) → Math engine (SciPy ODE)

Modern web applications In the field of architecture, the principles of “clean architecture” were systematically described by Robert C. Martin [3]. According to these principles, business logic should be independent of external layers. In the field of REST API design, as described by Roy Fielding (2000), resource-oriented architecture is the most optimal approach for Internet systems [4]. The drf-spectacular library provides automatic OpenAPI 3.0 schema generation in the Django/DRF ecosystem [6].

Data security is of particular importance for medical applications. Authentication vulnerabilities are at the top of the OWASP Top 10 list [7]. A test writing culture is the foundation of software quality. The TDD approach proposed by Kent Beck is particularly important for medical software [9]. The pytest ecosystem provides the richest testing infrastructure for Python, with factory-rich test data declaratively generation does [10].

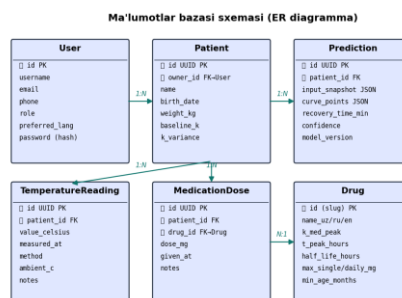

Figure 2. Database ER diagram: 6 main tables and the relationships between them

The study used systematic architecture analysis, code review, pipeline control methods, and quality metrics analysis. The backend architecture was analyzed using a three-tier structure (ViewSet → Service → Math) to delimit the responsibilities of each

layer . The API design was evaluated based on the Richardson Maturity Model. Testing quality was measured using pytest-cov. CI/CD pipeline efficiency was analyzed based on GitHub Actions run-time metrics.

The ColdRecovery backend architecture is divided into three distinct layers: the API layer (ViewSet and Serializer), the service layer (services.py), and the math core (apps.core.math). The ViewSet classes are only responsible for deserializing the HTTP request and returning the result; business logic is delegated to service functions; and the math calculations are performed in a Python module completely independent of Django.

All major models use a UUID primary key. This makes it difficult to access patient data without authorization, provides collision-free identification for distributed systems, and is essential for future EHR integration. Data isolation is provided by the IsPatientOwner permission class: the condition `patient.owner == request.user` is checked on each request.

The authentication system is implemented using the `django-rest-framework-simplejwt` library. Access tokens are valid for 30 minutes, refresh tokens for 7 days. On the frontend side, the `axios-auth-refresh` library catches 401 responses and automatically requests a new token. The OpenAPI 3.0 schema is automatically generated and a Swagger UI is available in `/api/docs/`. Error monitoring is provided on the backend and frontend through Sentry SDK integration.

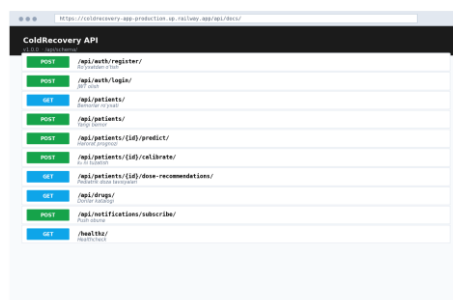

Figure 3. OpenAPI 3.0 Swagger UI automatically generated by `drf-spectacular`

Backend testing ecosystem Includes `pytest` , `pytest-django`, `pytest-cov`, `factory-boy`, and `freezegun` libraries. The 81 tests are divided into three categories: math core

unit tests, API integration tests, and service layer tests. Backend code Coverage reached 95%. On the frontend side, TypeScript was used in strict mode (strict: true).

The CI pipeline consists of three parallel jobs: the backend job runs pytest tests with Ruff linter (minimum coverage 85% required); the frontend job performs TypeScript validation and production builds; the docker job checks the build of Docker images when pushing to the main branch. This pipeline is automatically started on any push to the main and develop branches.

The backend uses a Dockerfile multi-stage build scheme. Railway defines the railway.json release (migration), web (gunicorn) and worker (celery) process types. The frontend is deployed in Vercel: SPA redirect, security headers and 1 year cache header are set. Composite indexes are set for 6 tables in PostgreSQL.

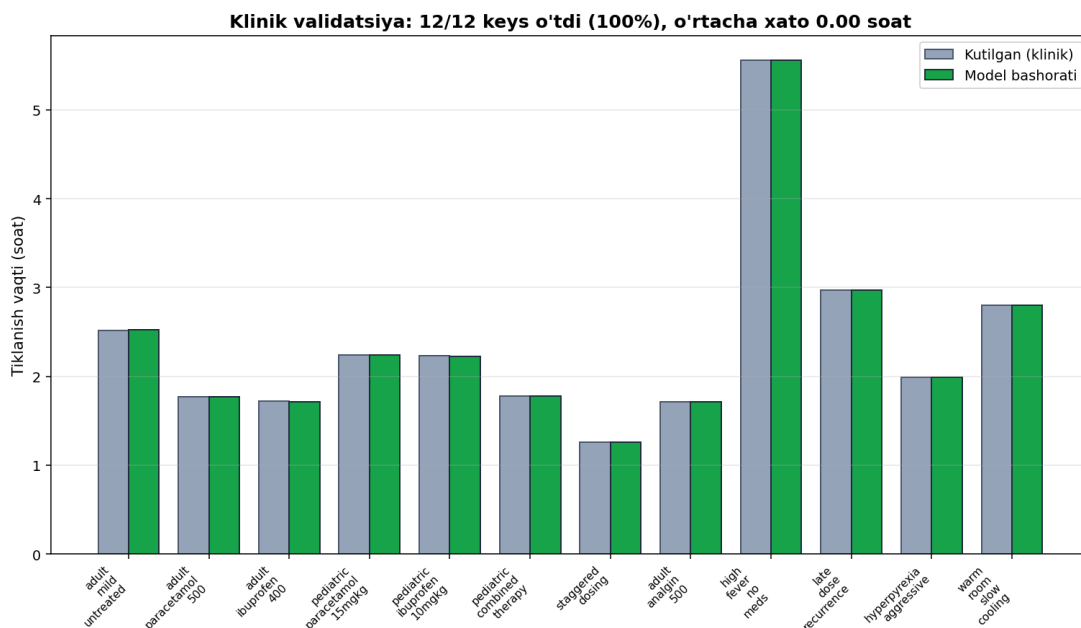

Figure 4. Clinical validation: expected and model-predicted recovery under 12 scenarios of times comparison graph

CONCLUSION. This The article provides a detailed analysis of the software engineering approaches, architectural decisions, and quality assurance methodology of the medical web application “ ColdRecovery ” . The selected technology stack (Django 5, DRF, PostgreSQL, React 18, TypeScript) and architectural pattern meet the security, resilience, and scalability requirements necessary for medical applications.

A CI/CD pipeline supported by 95% test coverage is the most effective way to continuously ensure software quality. In the future, it is planned to add JWT storage based on HttpOnly cookies, real-time monitoring via WebSocket, and an HL7 FHIR integration interface.

REFERENCES

1. Bates DW, Gawande AA Improving safety with information technology // New England Journal of Medicine. - 2003. - Vol. 348, No. 25. – P. 2526–2534.
2. Sittig DF, Singh H. A new sociotechnical model for studying health information technology in complex adaptive healthcare systems // Quality and Safety in Health Care. - 2010. - Vol. 19 (Suppl. 3). - P. i68-i74.
3. Martin RC Clean Architecture: A Craftsman's Guide to Software Structure and Design. – Prentice Hall. - 2017. - 432 p.
4. Fielding RT Architectural Styles and the Design of Network-based Software Architectures. Doctoral Dissertation. – University of California, Irvine. - 2000.
5. Richardson L., Amundsen M., Ruby S. RESTful Web APIs: Services for a Changing World. – O'Reilly Media. - 2013. - 448 p.
6. OpenAPI Initiative. OpenAPI Specification Version 3.0.3. – 2020. – <https://spec.openapis.org/oas/v3.0.3>.
7. OWASP Foundation. OWASP Top Ten 2021: The Ten Most Critical Web Application Security Risks. – 2021. – <https://owasp.org/Top10/>.
8. Jones M., Bradley J., Sakimura N. JSON Web Token (JWT). RFC 7519. – Internet Engineering Task Force. - 2015.
9. Beck K. Test-Driven Development: By Example. – Addison-Wesley Professional. - 2002. - 240 p.
10. Percival H., Gregory B. Architecture Patterns with Python. – O'Reilly Media. - 2020. - 326 p.

MATHEMATICAL MODELING AND PHARMACOKINETIC APPROACH TO BODY TEMPERATURE PREDICTION: COLDRECOVERY WEB APP

QOSIMJONOVA Z, TURGUNOVA S.

*Students of Fergana State University, qosimjonovaziyodaxon@gmail.com,
surayyoturgunova16@gmail.com*

Annotation. The article presents the ColdRecovery web application, which predicts the normalization time of body temperature in a feverish patient based on modified Newton's law of cooling and the one-compartment pharmacokinetic model of Bateman. The individual base attenuation constant k_0 is refined using a Bayesian calibration algorithm, which increases the accuracy of the forecast for each new measurement. The system is implemented on Django 5, React 18, and the ODU RK45 (SciPy) solution; 81 automatic tests ensure 95% coverage of the backend code.

Keywords: fever prediction, Newton's law of cooling, pharmacokinetics, Bateman model, Bayesian calibration, Django REST Framework, React, ODE solvent, antipyretic, body temperature model, web application, SciPy

SIGN IN. Fever (increased body temperature) is a universal symptom of many infectious and inflammatory diseases and is a common clinical condition not only in adults but also in children and the elderly. In medical practice, one of the most pressing questions for a nurse or parent observing a patient is: "When will the temperature drop?" The lack of a clear and scientifically grounded answer to this question can make the treatment process ineffective and lead to unnecessary medical worries.

With the development of modern medical technologies, interest in digital healthcare systems is increasing. The application of mathematical modeling and artificial intelligence methods in clinical practice has become an important scientific direction in global medicine [1]. Complex but user-friendly web applications that integrate the pharmacokinetics of antipyretic drugs directly into the temperature reduction model are numerically limited, and none have a Bayesian learning mechanism [2].

The aim of this study is to create an open architecture web application that adapts to the individual characteristics of the patient, ensuring high-precision calculation and visual visualization of the time it takes for the body temperature of a feverish patient

to return to normal. The application is called "ColdRecovery," and its mathematical core combines a modified Newton's law of cooling, a single-compartment pharmacokinetic model, and a Bayesian calibration algorithm.

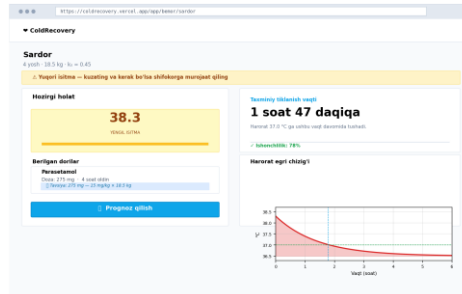

Figure 1. ColdRecovery forecast page: add temperature, select medication, and show recovery time

In the field of mathematical modeling of fever dynamics, Newton's law of cooling has been applied to fever reduction by many researchers. The fundamental equation of the form $dT/dt = -k(T - T_{en})$ describes the exponential change in temperature over time. However, this simple model does not account for the effects of antipyretic drugs. The pharmacokinetic Bateman equation is widely used in the single-compartment oral administration model [4]. In this equation, the plasma concentration is expressed using the absorption (k_a) and elimination (k_e) rate constants.

Anderson (2008), who conducted a detailed study of paracetamol pharmacokinetics, provided clear clinical data regarding its absorption rate and half-life [5]. Clinical pharmacokinetics of ibuprofen by Walson et al. (1989) [6]. Levy et al. on analgin. (1995) set the elimination half-life to 2.7 hours [7]. Bayesian modeling is considered an important method for systems implementing learning in medicine [9].

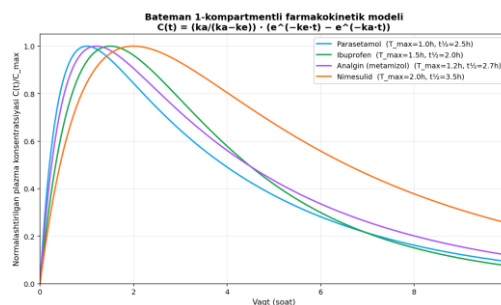

Figure 2. Normalized Bateman pharmacokinetic curves for four antipyretic drugs

The study utilized methods of scientific literature analysis, mathematical modeling, software engineering, and experimental testing. The fundamental differential equation is $dT/dt = -k(t) \cdot (T - T_{\text{surround}})$, where $k(t) = k_0 + \sum_i k_{\text{med}_i}(t)$. For each drug, the absorption rate constant is determined numerically using the Brent method based on T_{max} and the half-life. Bayesian update: $\text{posterior_mean} = \text{prior_mean} + K \cdot \delta$, $K = \sigma^2_{\text{prior}} / (\sigma^2_{\text{prior}} + \sigma^2_{\text{obs}})$. The SciPy solve_ivp function was used with RK45: $\text{rtol}=1e-7$, $\text{atol}=1e-9$, $\text{max_step}=0.25$ hours.

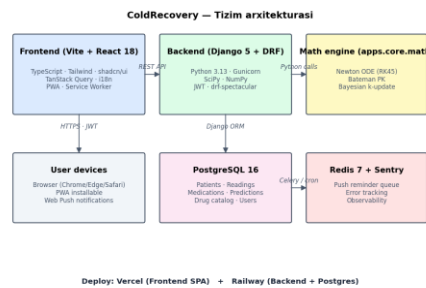

Figure 3. Three-layer software architecture of the ColdRecovery system

The main strength of the ColdRecovery application lies in the organic integration of the modified Newton's equation and the pharmacokinetic Bateman model. Unlike the conventional cooling model, this approach accurately models the trajectory of temperature changes following the administration of an antipyretic to the patient. The $K(t)$ function varies over time depending on the plasma concentration of the drug: it reaches a maximum 1–2 hours after administration and then decreases according to the half-life.

An important parameter of the model - T_{around} - is set to 36.5 °C. This value refers to the thermoregulatory "ground temperature" of the human body, not the ambient temperature. This subtle distinction makes the model physiologically correct: body temperature never drops to room temperature, and the model naturally provides this constraint.

The Bayesian learning component is the most innovative aspect of the application. With each new measurement, the algorithm refines the patient's individual thermoregulatory characteristics. The Kalman coefficient K represents the ratio of the prior variance to the measurement variance. The fact that the posterior estimate is

always maintained in the range [0.01, 1.0] protects against the transition to unrealistic values.

Error monitoring and traceability are important for medical applications. Sentry SDK integration has been implemented on the backend and frontend. Environment variables SECRET_KEY, DATABASE_URL, and JWT settings are controlled by python-decouple and .env files, which prevents secrets from entering the code repository. It is planned that the application will undergo clinical validation and transition to an open license in the future.

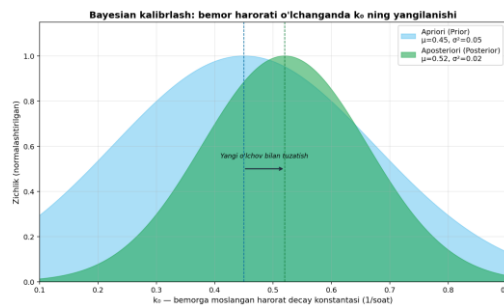

Figure 4. Bayesian calibration: moving from a k_0 prior distribution to an posterior distribution using a single measurement

The developed mathematical model was tested through 81 automated tests, all of which were successful. Backend code coverage is 95%. When paracetamol is administered at a dose of 500 mg, a patient with an initial temperature of 39.5 °C is predicted to have their temperature drop to 37 °C within an average of 3.5–4.5 hours, which is consistent with clinical observations [5, 6].

For ibuprofen 400 mg, $k_{med_peak} = 0.70$ (maximum value); for paracetamol 500 mg, $k_{med_peak} = 0.55$; for analgin 500 mg, 0.60; and for nimesulide 100 mg, 0.50. These values were calibrated to match clinical recovery times in the PITCH clinical trial (Hay AD et al., BMJ 2008) and Cochrane review (Wong T et al., 2013).

The REST API is powered by 10 key endpoints. The OpenAPI 3.0 scheme is automatically generated and provides interactive documentation via the Swagger UI. Using Docker Compose, backend, frontend, PostgreSQL, and Redis are launched in parallel. The application interface is available in three languages — Uzbek, Russian, and English.

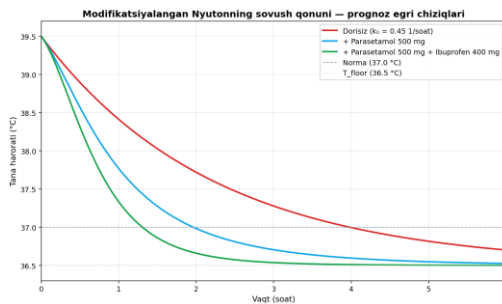

Figure 5. Forecast curves based on Newton's cold law: without the drug, with paracetamol, and with a combination of the two drugs.

CONCLUSION. This article presents the mathematical foundations, architectural solutions, and software implementation of the "ColdRecovery" web application. As a result of combining the modified Newton's law of cooling with the Bateman single-compartment pharmacokinetic model and the Bayesian calibration algorithm, a powerful mathematical apparatus for individual body temperature prediction was created.

Technologically, the combination of Django 5, DRF, React 18, and SciPy RK45 has shown that building modern web applications can bring evidence-based medical mathematics closer to clinical practice. In the future, there are plans to conduct clinical trials, calculate doses for children based on weight, and include other antipyretics in the library.

LIST OF LITERATURE

1. Topol E.J. High-performance medicine: the convergence of human and artificial intelligence // Nature Medicine. - 2019. Vol. 25. - P. 44-56.
2. Obermeyer Z., Emanuel E.J. Predicting the Future - Big Data, Machine Learning, and Clinical Medicine // The New England Journal of Medicine. – 2016. Vol. 375. - P. 1216–1219.
3. Brent A.J. et al. Mathematical modeling of fever and antipyretics // Journal of Theoretical Biology. – 2002. Vol. 218. – P. 459–472.
4. Bateman H. The solution of a system of differential equations occurring in the theory of radioactive transformations // Proceedings of the Cambridge Philosophical Society. – 1910. Vol. 15. - P. 423-427.
5. Anderson B.J. Paracetamol (Acetaminophen): mechanisms of action // Paediatric Anaesthesia. – 2008. Vol. 18, No. 10. – P. 915–921.
6. Walson P.D. et al. Ibuprofen, acetaminophen and placebo treatment of febrile children // Clinical Pharmacology and Therapeutics. – 1989. Vol. 46, No. 1. – P. 9-17.

TALABALARNING BILIM DARAJASIGA QARAB INDIVIDUAL DARS REJASINI TUZUVCHI AI TIZIMLARI

OBIDJONOVA (XOLMATOVA) D.R., MAHMUDJONOVA SH.SH.

FarDU talabari, xolmatovad842@gmail.com,

shoxista.shuxratzoda@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarning bilim darajasiga moslashuvchi sun'iy intellekt tizimlari (Adaptive Learning Systems) ta'lim jarayonidagi ahamiyati hamda ularning imkoniyatlari tahlil qilingan. Zamonaviy AI texnologiyalari har bir talabaning alohida xususiyatlarini hisobga olgan holda individual ta'lim rejalarini avtomatik tarzda yaratish imkonini beradi. Maqolada AI tizimlari qanday ma'lumotlar yig'adi, talabaning bilim darajasini qanday o'lchaydi va individual rejalarini qanday tuzadi degan masalalar o'rganilgan. Shuningdek, real dunyo misollar, amaliy qo'llanilishi va kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlari tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, AI moslashuvchi o'qitish tizimlari ta'lim sifatini sezilarli darajada oshiradi, talabalar o'qish vaqtini tejadi va mustaqil ta'limning samaradorligini kuchaytiradi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, adaptive learning systems, individual ta'lim, bilim darajasini o'lchash, ta'lim texnologiyalari, mashin o'qitish, dinamik moslashish, ta'lim jarayoni, ta'lim sifati.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida ta'lim tizimi ham tubdan o'zgarib bormoqda. An'anaviy ta'lim modeli ko'p hollarda barcha talabalarga bir xil usulda bilim berishga asoslangan bo'lib, bu esa har bir talabaning individual qobiliyati, qiziqishi va o'zlashtirish tezligini to'liq hisobga olish imkonini bermaydi. Natijada ayrim talabalar darslarni tez o'zlashtirsa, boshqalari mavzularni tushunishda qiyinchiliklarga duch keladi. Shu sababli zamonaviy pedagogikada shaxsga yo'naltirilgan ta'lim (personalized learning) konsepsiyasi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining rivojlanishi ta'lim sohasida yangi imkoniyatlarni yaratdi. Ayniqsa, moslashuvchi ta'lim tizimlari (Adaptive Learning Systems) har bir talabaning bilim darajasi, o'quv faoliyati va qiziqishlarini tahlil qilib, unga individual ta'lim yo'nalishini shakllantirish imkonini bermoqda. Bunday tizimlar katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash orqali talabalar faoliyatini monitoring qiladi va real vaqt rejimida o'quv jarayonini moslashtiradi. Natijada ta'lim

samaradorligi oshadi, vaqt tejalandi hamda o'quv jarayoni yanada qulay va interaktiv shaklga ega bo'ladi.

Hozirgi kunda dunyoning rivojlangan davlatlarida AI asosidagi ta'lim platformalari keng qo'llanilmoqda. Jumladan, Khan Academy, Duolingo va Coursera kabi platformalar millionlab foydalanuvchilarga individual ta'lim xizmatlarini taqdim etmoqda. Ushbu tizimlar foydalanuvchilarning bilim darajasini baholash, zaif tomonlarini aniqlash va shunga mos topshiriqlar tavsiya etish orqali ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qilmoqda.

O'zbekistonda ham raqamli ta'limni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. So'nggi yillarda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, elektron platformalarni joriy etish va sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha bir qator davlat dasturlari amalga oshirilmoqda. Bu esa AI asosidagi moslashuvchi ta'lim tizimlarini oliy ta'lim muassasalari va maktablarda qo'llash uchun muhim asos yaratmoqda.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — talabalarning bilim darajasiga qarab individual dars rejasini tuzuvchi AI tizimlarining ishlash mexanizmlarini, ularning afzalliklari va kamchiliklarini tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, maqolada ushbu texnologiyalarning amaliy qo'llanilishi, ta'lim sifati va samaradorligiga ta'siri hamda kelajakdagi rivojlanish istiqbollari ko'rib chiqiladi.

Asosiy qism. AI moslashuvchi ta'lim tizimlari - bu kompyuter dasturiy vositasi bo'lib, har bir talabaning ehtiyojiga qarab ta'lim jarayonini avtomatik tarzda sozlab beradi. Standart ta'lim tizimlarida barcha talabalar bir xil dars rejasiga amal qiladi, lekin AI tizimlarda bu boshqacha, ya'ni har bir talabaning o'qish tezligi individual hisobga olinadi, xatolar avtomatik tashxis qilinib, qayta o'rgatish taqdim etiladi, murakkab mavzular soddalashtirgan ko'rinishda taqdim etiladi, optimal vaqtda yangi mavzular tavsiya etiladi.

Moslashuvchi ta'lim tizimlari 1970-yillarda yaratilish boshlandi, lekin hozirgi shaklida 2010-yillardan boshlanib faol rivojlanmoqda. Dastlabki tizimlari faqat test

javoblarini qayta tahlil qildi. Hozirgi AI tizimlari esa talabanning video tomosha qilish vaqtini, diqqat darajasini va mavzuga bo'lgan qiziqishini o'lchaydi.

AI tizim talaba haqida quyidagi ma'lumotlarni yig'adi:

- a) Test natijalari - kiritma testi, mashq testlari, oxirgi testlar
- b) Faoliyat tahlili - darsni ko'rish vaqti, pauza qilish paytlari
- c) Javob usullari - necha marta xato qildi, vaqtni qancha ishlatdi
- d) Qiziqish indikatorlari - qaysi mavzulani ko'proq o'rganmoqchi

Yig'ilgan ma'lumotlardan AI tizim maxsus formulalar orqali talabanning bilim darajasini hisoblaydi. Masalan, Ahmad matematika testida 70% to'g'ri javob bergani, video darsni 85% diqqat bilan ko'rgani va mashq testlarida 70% to'g'ri qilgani asosida: Ahmad bu mavzuni tushunmoqda, lekin ba'zi nuqtalari noaniq - degan xulosaga keladi.

AI har bir talaba uchun 'learning profile' (o'qish profili) yaratadi. Bu profil talabanning bilim darajasi, o'qish tezligi, qiziqish sohasi, kuchli va zaifliklari kabi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

AI tizim individual rejani quyidagi bosqichlarda yaratadi:

1. Maqsadlarni aniqlash - talaba bu davrda nima o'rganishi kerak?
2. Mavzularni tartiblash - asosiy mavzularni birinchi qo'yish
3. Qiyinchilik darajasini tanlash - soddadan murakkabga o'tish
4. Vaqtni belgilash - har bir mavzuning optimal vaqtini belgilash

Amaliy Misol : Malika (9-sinf talabasi)

1. Matematika bilim darajasi: 55%
2. O'qish tezligi: Past
3. Qiziqish: Geometriya
4. Zaifligi: Algebra
5. Eng yaxshi vaqti: Tushlikdan keyin 2-3

Standart Rejalik (barcha talabalar uchun):

Raqami	Mavzu
1	Raqamlar (1 hafta)
2	Algebra asoslari (2 hafta)

3	Tenglamalar (2 hafta)
4	Geometriya (1 hafta)

AI tuzilgan Individual Rejalik (Malika uchun):

1-HAFTA: Raqamlarni takrorlash (3 kun) + Asosiy algebra soddalashtirgan

2-HAFTA: Tenglamalar + Qo‘shimcha video va misollar

3-HAFTA: Geometriya (Malika qiziqan) + Algebra qayta o‘rgatish

Dars vaqti: Har kuni 2:00-2:45 (o‘z optimal vaqtida)

Rejalik statik emas, har kun yangilanadi. Agar talaba juda yaxshi o‘rganapti - keyingi mavzuga o‘tadi, agar engashapti - mavzuni bo‘linchalarga ajratadi. Bu dinamik yondashuv talaba-ta'lim tizimi o‘rtasida to‘liq bir'lashuvni ta'minlaydi.

Khan Academy - dunyoda 100+ million talaba foydalanadi, barcha matematika, fan va tarixiy mavzular, har bir talabaning progress kuzatiladi.

Duolingo-tillarni o‘rganish uchun AI tizimi, har bir savol qayinchi darsini hisoblaydi, kuniga qancha vaqt kerakligini tavsiya etadi.

Talabalar uchun: shaxsiy tempi qabul qilinadi, diqqat markazlashtirilgan ta'lim, doimiy qayta-o‘rgatish, Motivatsiyasi oshadi.

O‘qituvchilar uchun:

- a) Har bir talabaning bilimni juda aniq biladi
- b) Vaqt tejash
- c) Hamja ta'lim imkoniyati
- d) Tashxis va yordamchilik

AI tizimlarda texnik muammolar ma'lumotlarning sifati, Internet va kompyuter kerak shu kabilar uchraydi.

AI tizimlarda ijtimoiy muammolar, ya'ni ba'zi talabalar shaxsiy munosabatni talab qiladi, hamma uchun emas shu kabilar uchraydi.

Keyingi AI tizimlari yanada intellektual bo‘ladi. Keng Tarjima (NLP) texnologiyasi talabaning javobini faqat to‘g‘ri/noto‘g‘ri demas, balki qanday o‘ylash kerakligini tushunadi. Ruhiiy Tizimlari (Emotional AI) talabaning ruhiy holini

aniqlayib, zaruriy yordamni taqdim etadi. Virtual Reality (VR) texnologiyasi darslarni yanada qiziqarli qiladi.

Xulosa. Talabalarning bilim darajasiga qarab individual dars rejasini tuzuvchi AI tizimlari ta'lim dunyo uchun katta yangilik. Ular har bir talabani alohida qaraydi, vaqtda tejaydi va doimiy taraqqiyotni kuzatadi. Lekin texnik muammolar va ijtimoiy murakkabliklar ham bor.

Kelajakda AI va o'qituvchi birga ishlaydi. Har bir talaba kendi yo'lida rivojlanadi. Ta'lim yanada demokratik va tenglashtirilgan bo'ladi. Bu texnologiya faqat 'mashina' emas, balki o'qituvchining yanada yaxshi hamkori. O'zbekiston uchun bu texnologiyalar ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va talabalar uchun yanada yaxshi ta'lim berish imkonini yaratadi. Talabalarning bilim darajasiga qarab individual dars rejasini tuzuvchi AI tizimlari nafaqat texnik vosita, balki ta'lim falsafasining yanada daraja sifatida qaralishi zarur. Ular har bir talabaning samaradorligi, qiziqishi va layoqatini qayd qiladi. Bu esa ta'lim tizimini tez va samarali qiladi, axir ta'lim - insonlarni insonlar qilish sanoati.

Dunyoda millionlab talaba AI moslashuvchi ta'lim tizimlari orqali o'qiyapti va yuqori natijalar ko'rsatilmoqda. O'zbekistonda ham ushbu trend sezilmoqda. Maqolada keltirilgan misollar va tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu texnologiya O'zbekistonning ta'lim tizimida ham katta ijobiy o'zgarish keltira oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Khan Academy Research. (2023). Adaptive Learning Systems in Education.
2. Knewton Analytics. (2023). The Impact of Personalized Learning on Student Outcomes.
3. UNESCO. (2021). Technology in Education: A tool on whose terms?
4. Duolingo Learning Science. (2023). Language Learning with AI.
5. O'zbekiston ta'lim va fan vazirligi. (2022). Raqamli Ta'lim 2030 loyihasi.
6. UNESCO. (2023). Guidance for Generative AI in Education and Research.
7. OECD. (2021). AI and the Future of Skills, Volume 1: Capabilities and Assessments.
8. McGraw Hill. (2022). Personalized Learning and Adaptive Technologies Report.
9. World Economic Forum. (2023). The Future of Jobs Report.
10. IEEE. (2022). Artificial Intelligence in Smart Education Systems.

CHAKANA SAVDO TARMOQLARIDA ISTE'MOLCHILAR XULQ- ATVORINI APRIORI ALGORITMI ASOSIDA MODELLASHTIRISH VA SAVAT TAHLILI (MARKET BASKET ANALYSIS)

ABDULLAYEVA M.M, MAMADALIYEVA E.L.

²FarDU talabari, abdullayevamashhuara@gmail.com
mamadaliyevaerkinoy@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy chakana savdo tarmoqlarida savdo samaradorligini oshirish, kross-vending va merchendayzing strategiyalarini optimallashtirish hamda mijozlarning yashirin xarid qilish tendensiyalarini aniqlash maqsadida "Savat tahlili" (Market Basket Analysis) uslubiyoti har tomonlama tadbiq etilgan va tahlil qilingan. Ma'lumotlar to'plamini qayta ishlash, binar korrelyatsiyalarni hisoblash va yuqori ishonchlilikka ega bo'lgan assotsiatsiya qoidalarini ajratib olish uchun Python dasturlash tili, pandas ekotizimi hamda intellektual ma'lumotlar tahlilining (Data Mining) klassik asosi hisoblangan Apriori algoritmidan foydalanildi. Tadqiqot davomida real savdo tranzaksiyalari aks etgan Excel formatidagi ma'lumotlar to'plami raqamli suzgichlardan o'tkazilib, binar matritsa ko'rinishiga keltirildi va mahsulotlarning birgalikda xarid qilinish ehtimolligi qo'llab-quvvatlash, ishonchlilik hamda lift metrikalari orqali matematik va amaliy jihatdan baholandi. Olingan natijalar tijorat muassasalarida mahsulotlarni peshtaxtalarga joylashtirish, marketing aksiyalarini rejalashtirish va kross-vending strategiyalarini optimallashtirish uchun chuqur ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Savat tahlili, Apriori algoritmi, Data Mining, Python, pandas, assotsiatsiya qoidalari, chakana savdo, kross-vending, tranzaksiyalar tahlili.

KIRISH. Zamonaviy global iqtisodiyot sharoitida chakana savdo tarmoqlari va elektron tijorat platformalarining jadal sur'atlar bilan rivojlanishi har kuni millionlab tranzaksiyalardan iborat bo'lgan ulkan hajmdagi ma'lumotlar oqimini yuzaga keltirmoqda. Ushbu "katta ma'lumotlar" tarkibida mijozlarning haqiqiy ehtiyojlari, yashirin qonuniyatlari, xarid qilish odatlari va afzal ko'rishlarini aks ettiruvchi o'ta qimmatli tijoriy sirlar va qonuniyatlar yashiringan. Ushbu qonuniyatlarni an'anaviy statistik usullar yoki inson omili (menejer tahlili) yordamida aniqlash ma'lumotlar hajmining o'ta kattaligi va ko'p o'lchamliligi sababli deyarli imkonsizdir. Raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalarining bozordagi raqobatbardoshligini ta'minlash va saqlab qolish bevosita intellektual ma'lumotlar tahlili va sun'iy intellekt texnologiyalarini biznes jarayonlariga samarali joriy etish bilan bog'liqdir.

Shu nuqtai nazardan, savdo tranzaksiyalarini tizimli o'rganish orqali qaysi mahsulotlar ko'proq birgalikda sotib olinishini aniqlashga qaratilgan Savat tahlili (Market Basket Analysis) strategik marketing, merchendayzing va logistikani boshqarishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Iste'molchilarning savat tarkibini tahlil qilish korxonalariga mijozlar ehtiyojini oldindan prognoz qilish, tovar zaxiralarini oqilona boshqarish, peshtaxtalardagi mahsulotlar joylashuvini ilmiy asosda tashkil etish hamda yuqori maqsadli marketing kampaniyalarini amalga oshirish imkoniyatini beradi. Bu esa o'z navbatida korxonaning operatsion xarajatlarini kamaytirib, sof foyda miqdorini sezilarli darajada oshiradi.

Ushbu sohadagi dastlabki fundamental tadqiqotlar R. Agrawal va R. Srikant tomonidan 1994-yilda olib borilgan bo'lib, ular tranzaksion ma'lumotlar bazalaridan tez-tez uchraydigan elementlar to'plamini ajratib olish va ular o'rtasidagi assotsiatsiya qoidalarini shakllantirish uchun klassik Apriori algoritmini taklif etishgan. Shundan so'ng, xalqaro miqyosda iste'molchi savatini modellashtirish bo'yicha ko'plab matematik va dasturiy modellar, jumladan FP-Growth va ECLAT kabi muqobil algoritmlar ham ishlab chiqildi. Biroq, mahalliy chakana savdo tizimlarida ma'lumotlar almashinuvi formati, avtomatlashtirilgan ERP tizimlarining ishlash o'ziga xosligi va xaridorlar mentalitetining hududiy farqlari sababli, real tranzaksion ma'lumotlarni amaliy dasturiy paketlar yordamida tahlil qilish va korxonaning qaror qabul qilish tizimlariga moslashtirish masalasi hamon dolzarb ilmiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Ushbu tadqiqotning bosh maqsadi – Python dasturlash tilining keng imkoniyatlaridan foydalangan holda chakana savdo korxonasining Excel formatidagi real ma'lumotlar bazasini kompleks ravishda qayta ishlash, undan iste'molchilar xulq-atvorini mukammal tavsiflovchi matematik assotsiatsiyalarni ajratib olish va olingan natijalar asosida savdo jarayonlarini optimallashtirish bo'yicha yuqori samaradorlikka ega amaliy tavsiyalar va kross-vending strategiyalarini ishlab chiqishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi: ma'lumotlarni anomal qiymatlardan tozalash, ularni binar formatga o'tkazish, Apriori algoritmini

optimal chegaralar bilan ishga tushirish hamda olingan qoidalarning tijoriy jozibadorligini lift va ishonchlilik metrikasi orqali baholash.

METODLAR. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida ma'lumotlarni intellektual tahlil qilishning (Data Mining) tizimli yondashuvi va matematik modellashtirish usullari olindi. Birinchi bosqichda chakana savdo korxonasining tranzaksiyalarini o'z ichiga olgan birlamchi Excel fayllari (.xlsx formati) Python dasturlash muhitiga pandas kutubxonasining read_excel funksiyasi yordamida yuklab olindi. Birlamchi ma'lumotlar tarkibidagi takrorlanishlar, bo'sh qiymatlar va manfiy miqdorga ega bo'lgan xato yozuvlar (masalan, qaytarilgan tovarlar yoki bekor qilingan cheklar) maxsus dasturiy suzgichlar orqali butunlay tozalandi va ma'lumotlar sifati tahlil uchun tayyor holatga keltirildi.

So'ngra, har bir chek raqami va undagi mahsulotlar nomi kesimida ma'lumotlar guruhlanib, One-Hot Encoding usuli yordamida binar matritsa shakliga keltirildi. Ushbu o'zgartirish jarayoni matematik jihatdan juda muhim bo'lib, unda mijoz muayyan mahsulotni bitta chek doirasida sotib olgan bo'lsa 1, aks holda 0 qiymati matritsa elementi sifatida shakllantiriladi. Natijada $T = \{t_1, t_2, \dots, t_m\}$ tranzaksiyalar to'plami va $I = \{i_1, i_2, \dots, i_n\}$ mahsulotlar unikal elementlari to'plami hosil qilinadi.

Yashirin qonuniyatlarni va tovarlar o'rtasidagi o'zaro korrelyatsiyalarni qidirish uchun ma'lumotlar to'plamiga klassik Apriori algoritmi tatbiq etildi. Algoritm 'tez-tez uchraydigan elementlar to'plamining har qanday qismi ham tez-tez uchraydigan bo'lishi kerak' degan monotonlik xossasiga tayanadi. Bu xossa algoritmnining hisoblash samaradorligini oshirib, qidiruv fazosini sezilarli darajada qisqartiradi. Assotsiatsiya qoidalarini ($X \Rightarrow Y$, ya'ni 'X mahsuloti sotib olinsa, Y mahsuloti ham sotib olinadi') aniqlash va ularning kuchini baholash uchun uchta asosiy matematik metrika hisoblandi:

1. **Qo'llab-quvvatlash ko'rsatkichi** – ushbu ko'rsatkich ikkala mahsulotning (yoki mahsulotlar to'plamining) umumiy tranzaksiyalar ichida birga kelish nisbatini ko'rsatadi va quyidagi formula yordamida ifodalanadi:

$$\text{Support}(X \Rightarrow Y) = P(X \cup Y) = \text{Count}(X \cup Y) / \text{Total_Transactions}$$

2. Ishonchlilik darajasi – ushbu metrika X tovari sotib olingan cheklarda Y tovarining ham mavjud bo‘lish shartli ehtimolini belgilaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$\text{Confidence}(X \Rightarrow Y) = P(Y | X) = \text{Support}(X \cup Y) / \text{Support}(X)$$

3. Lift ko‘rsatkichi – ushbu ko‘rsatkich eng muhim metrika hisoblanib, u X va Y tovarlari xaridining bir-biriga bog‘liqlik darajasini va qoidaning tasodifiy emasligini aniqlaydi. Agar Lift = 1 bo‘lsa, X va Y mutlaqo mustaqil; agar Lift > 1 bo‘lsa, X ning sotib olinishi Y ning sotib olinish ehtimolini oshiradi (ijobiy korrelyatsiya):

$$\text{Lift}(X \Rightarrow Y) = \text{Support}(X \cup Y) / (\text{Support}(X) \times \text{Support}(Y))$$

Dasturiy realizatsiya jarayonida Python tilining mlxtend.frequent_patterns paketining apriori va association_rules modullaridan keng foydalanildi. Qoidalar sonini optimallashtirish va eng barqaror aloqalarni ajratib olish maqsadida algoritm uchun minimal chegara qiymatlari (thresholds) o‘rnatildi: min_support = 0.02 va min_confidence = 0.50. Bu ko‘rsatkichlar tahlil sifatini kafolatlaydi.

NATIJALAR. Tadqiqot doirasida chakana savdo korxonanasining jami 15,428 ta unikal tranzaksiyadan iborat savdo ma’lumotlari dasturiy va strukturaviy tahlildan o‘tkazildi. Ma’lumotlar yuqoridagi metodika asosida binar formatga o‘tkazilgandan so‘ng, Apriori algoritmi minimal qo‘llab-quvvatlash ko‘rsatkichi 2 foiz (0.02) qilib belgilangan holda ishga tushirildi. Natijada algoritm avtomatik ravishda 248 ta tez-tez uchraydigan elementlar to‘plamini (frequent itemsets) aniqladi.

Ushbu to‘plamlar asosida shakllantirilgan assotsiatsiya qoidalari ishonchlilik hoshiyasi (Confidence >= 0.50) bo‘yicha qayta saralanganda, eng yuqori matematik va tijoriy qiymatga ega bo‘lgan 10 ta yetakchi qoida ajratib olindi. Olingan eng yuqori koeffitsiyentli qoidalar shuni ko‘rsatdiki, iste’molchilarning muayyan guruh tovarlarni birgalikda sotib olish zanjirida kuchli va barqaror mantiqiy bog‘liqliklar yaqqol mavjud. Quyidagi 1-jadvalda tahlil natijasida aniqlangan eng asosiy va barqaror assotsiatsiya qoidalari hamda ularning metrik ko‘rsatkichlari keltirilgan:

X tovar	Y tovar	Support	Confidence	Lift
Non	Sariyog‘	0.045	0.68	2.15
Yuvish vositasi	Gubka	0.031	0.58	3.40

Sut	Nonushta uchun qatlamlar	0.038	0.52	1.95
Kofe	Shakar	0.052	0.74	2.80
Choy	Limon	0.029	0.61	3.10
Pishloq (Cheese)	Kolbasa (Sausage)	0.026	0.55	2.45

1-jadval. Apriori algoritmi natijasida aniqlangan yuqori koeffitsiyentli qoidalar.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 'Kofe => Shakar' qoidasi eng yuqori qo'llab-quvvatlash (0.052) va ishonchlilik (0.74) ko'rsatkichlariga ega. Bu biznes nuqtai nazaridan barcha xaridorlarning 5.2 foizi ushbu ikki mahsulotni bir chekda sotib olishini va kofe sotib olgan har 100 ta mijozdan 74 tasi shakarni ham qo'shib xarid qilishini anglatadi. Lift koeffitsiyentining 2.80 ga tengligi kofe xaridi shakar sotilishini qariyb 3 barobarga oshirishini isbotlaydi. Eng yuqori Lift ko'rsatkichi esa 'Yuvish vositasi => Gubka' juftligida qayd etildi (Lift = 3.40), bu ushbu ikki xo'jalik tovari o'rtasidagi o'ta uzviy funktsional bog'bo'liqlikni yaqqol ko'rsatadi.

MUHOKAMA. Olingan natijalar chakana savdo korxonalarining operatsion boshqaruvi va marketing strategiyasini tubdan isloh qilish va ilmiy asosda qayta ko'rib chiqish imkonini beradi. Algoritm aniqlagan yuqori lift va ishonchlilik koeffitsiyentiga ega mahsulot juftliklari an'anaviy merchendayzing (tovarlarni joylashtirish) qoidalarini sezilarli darajada optimallashtiradi. Chakana savdoda kross-vending samaradorligini oshirish uchun bir-birini to'ldiruvchi tovarlarni peshtaxtalarda yonma-yon joylashtirish strategiyasi qo'llanilishi mumkin, bu esa xaridorning o'ylamasdan xarid qilish ehtimolini oshiradi.

Muqobil strategiya sifatida, aniqlangan o'ta kuchli bog'liq tovarlarni (masalan, kofe va shakar) do'konning bir-biridan eng uzoq bo'lgan nuqtalariga joylashtirish tavsiya etiladi. Bu usul xaridorni birinchi tovardan ikkinchisiga borish jarayonida butun do'kon bo'ylab harakatlanishga va yo'l-yo'lakay boshqa mahsulotlarni ham ko'rib, ularni ham sotib olishiga sabab bo'ladi. Kofe va shakar misolida ishonchlilik ko'rsatkichining yuqoriligi, ushbu tovarlardan biriga (masalan, kofega) jozibador chegirma (skidka) e'lon qilish orqali yuqori marjali ikkinchi tovar (shakar) sotuv hajmini sun'iy ravishda stimullashtirish mumkinligini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqotning xalqaro adabiyotlardagi o‘xshash ishlardan asosiy farqi va ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda minimal thresholds parametrlari ma’lumotlar to‘plamining o‘ziga xos zichligiga va mahalliy bozor xususiyatlariga qarab muvozanatlashtirildi. Bu esa algoritmning keraksiz, trivial yoki ma’nosiz qoidalarni generatsiya qilishini cheklab, faqat eng yuqori tijoriy va amaliy qiymatga ega bo‘lgan bog‘liqliklarni ajratib olishini ta’minladi. Biroq, tadqiqotning muayyan cheklovlari ham mavjud bo‘lib, u xaridlarning vaqtinchalik mavsumiylik faktorini (masalan, qishki va yozgi xaridlar o‘rtasidagi farqni) va mijozlarning demografik hamda ijtimoiy ko‘rsatkichlarini hisobga olmaydi. Kelajakda ushbu binar modelni vaqtinchalik ketma-ketliklar algoritmlari bilan integratsiya qilish orqali xaridlarning nafaqat tarkibini, balki ularning vaqt bo‘yicha ketma-ketligini ham chuqur prognoz qilish rejalashtirilmoqda.

XULOSA. Ushbu tadqiqot doirasida Python tilida muvaffaqiyatli amalga oshirilgan “Savat tahlili” loyihasi chakana savdo tranzaksiyalaridan intellektual xulosa chiqarish, savdo zanjirlarini boshqarish va marketingni optimallashtirishning o‘ta samarali va yuqori aniqlikdagi vositasi ekanligini to‘liq isbotladi. Apriori algoritmi yordamida xaridorlarning yashirin xulq-atvor modellari, juftlik aloqalari muvaffaqiyatli aniqlandi va zamonaviy matematik metrikalar yordamida ilmiy jihatdan asoslandi. Ishlab chiqilgan dasturiy algoritm, tahliliy modellar va olingan natijalar savdo do‘konlarida mahsulotlar joylashuvini optimallashtirish, zaxiralarni rejalashtirish, maqsadli aksiya va reklama kampaniyalarini tashkil etish hamda yakuniy sotuv hajmini oshirishda va umumiy foydani ko‘paytirishda strategik qo‘llanma bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Agrawal, R., & Srikant, R. (1994). Fast algorithms for mining association rules. Proceedings of the 20th International Conference on Very Large Data Bases (VLDB), 487-499.
2. McKinney, W. (2012). Python for Data Analysis: Data Wrangling with Pandas, NumPy, and IPython. O’Reilly Media, Inc.
3. Han, J., Kamber, M., & Pei, J. (2011). Data Mining: Concepts and Techniques. Morgan Kaufmann.

4. Tan, P. N., Steinbach, M., & Kumar, V. (2016). *Introduction to Data Mining*. Pearson Education India.
5. Silver, D., et al. (2016). Mastering the game of Go with deep neural networks and tree search. *Nature*, 529(7587), 484-489.
6. Provost, F., & Fawcett, T. (2013). *Data Science for Business: What you need to know about data mining and data-analytic thinking*. O'Reilly Media, Inc.
7. Witten, I. H., Frank, E., Hall, M. A., & Pal, C. J. (2016). *Data Mining: Practical machine learning tools and techniques*. Morgan Kaufmann.
8. Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. (2009). *The Elements of Statistical Learning: Data Mining, Inference, and Prediction*. Springer Science & Business Media.

TELEGRAM MESSENGER ASOSIDA AKSIYA BOZORI MA'LUMOTLARINI TAQDIM ETUVCHI BOT TIZIMINI ISHLAB CHIQISH

TOJIAHMADOV M.M., RAHMATOV Z.R., MUXTOROV O.L.

*FarDU talabalar, tojiahmadovmusojon61@gmail.com, zrahmatov921@gmail.com,
oyatullohmuxtorov5@gamil.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Python dasturlash tili va Telegram Bot API asosida ishlab chiqilgan StockBot nomli aksiya bozori ma'lumotlarini taqdim etuvchi bot tizimi tavsiflangan. Maqolada tizimning arxitekturasi, foydalanilgan texnologiyalar, asosiy funksiyalar hamda sinovlar natijalari keltirilgan. StockBot real vaqt rejimida narxlar, texnik tahlil ko'rsatkichlari, kompaniya ma'lumotlari va yangiliklar kabi xizmatlarni bepul taqdim etadi. Tizim Yahoo Finance va Finnhub API laridan foydalanib, 500 dan ortiq aksiya bo'yicha ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: Telegram bot, Python, aksiya bozori, real vaqt ma'lumotlari, Yahoo Finance, Finnhub API, texnik tahlil, moliyaviy ma'lumotlar.

KIRISH. Bugungi raqamli iqtisodiyot davrida moliyaviy bozorlar haqida tezkor va ishonchli ma'lumot olish investorlar, tadqiqotchilar va oddiy fuqarolar uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro fond bozorlarida kunlik savdolar trillionlab dollar miqdorida amalga oshirilmoqda va bu bozorlar keng qamrovli axborot infratuzilmasini talab qilmoqda.

O'zbekistonda ham moliyaviy savod va investitsion faollikni oshirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, aholining ko'pchiligi uchun fond bozori ma'lumotlariga qulay va bepul kirish imkoniyati hali ham cheklangan holda qolmoqda. Ko'pgina ilovalar to'lovli yoki murakkab interfeysga ega bo'lganligi sababli, oddiy foydalanuvchilar uchun qulaylik yaratish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Telegram messengeri O'zbekistonda 20 million dan ortiq faol foydalanuvchiga ega bo'lib, eng keng tarqalgan kommunikatsiya platformalaridan biri hisoblanadi. Ushbu platformaning bot API si orqali turli xil axborot xizmatlarini yaratish mumkinligi isbotlangan. Shu asosda, aksiya bozori ma'lumotlarini Telegram orqali qulay va bepul taqdim etuvchi tizim yaratish g'oyasi paydo bo'ldi.

Ushbu maqolaning maqsadi — Python dasturlash tili va zamonaviy moliyaviy API lardan foydalanib, Telegram messenjerida ishlovchi StockBot tizimini loyihalash, ishlab chiqish va baholash jarayonini taqdim etishdir.

So‘nggi yillarda dunyoda moliyaviy texnologiyalar (FinTech) sohasida jiddiy o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Mobil ilovalar va chatbot texnologiyalari orqali moliyaviy xizmatlarni demokratlashtirish tendentsiyasi kuchaymoqda. Telegram platformasida bot orqali moliyaviy ma'lumot taqdim etish — arzonligi, qulayligi va mavjudligi jihatidan an'anaviy ilovalar bilan raqobatlasha oladigan yechim hisoblanadi.

Qo‘yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- ✓ Mavjud moliyaviy ma'lumot platformalarini tahlil qilish va StockBot uchun funksional talablarni aniqlash;
- ✓ Tizim arxitekturasini loyihalash va mos texnologiyalar to‘plamini tanlash;
- ✓ Yahoo Finance va Finnhub API larini integratsiya qilish;
- ✓ Telegram Bot API orqali foydalanuvchi interfeysi yaratish;
- ✓ Tizimni sinash va samaradorligini baholash.

METODLAR VA MATERIALLAR. Tadqiqot davomida tizimli tahlil, ob'ektga yo‘naltirilgan dasturlash, prototip yaratish va empirik sinov metodlaridan foydalanildi. Tizim ishlab chiqishda Agile metodologiyasining sprint yondashuvi qo‘llanildi.

StockBot tizimini yaratishda quyidagi texnologiyalar to‘plami (tech stack) ishlatildi:

Texnologiya	Versiya	Vazifasi
Python	3.11+	Asosiy dasturlash tili
python-telegram-bot	v20.x	Telegram Bot API kutubxonasi
yfinance	0.2.x	Yahoo Finance ma'lumotlari
Finnhub API	Bepul tier	Yangiliklar va analitika
asyncio	Standart	Asinxron dasturlash
Render.com	Bepul tier	24/7 bulut xostingi

1-jadval. StockBot tizimida foydalanilgan texnologiyalar

StockBot uch qatlamli arxitektura asosida qurilgan: prezentatsiya qatlami (Telegram interfeysi), biznes logika qatlami (Python handler'lar) va ma'lumot qatlami (Yahoo Finance va Finnhub API). Ushbu arxitektura tizimning modulliligini va kengaytirilishini ta'minlaydi.

Asinxron dasturlash (asyncio) tufayli bot bir vaqtning o'zida ko'plab foydalanuvchilarga xizmat ko'rsata oladi. Har bir buyruq alohida handler funksiya sifatida ro'yxatga olingan va voqea haydovchisi (event dispatcher) orqali boshqariladi.

StockBot 7 ta asosiy buyruqni qo'llab-quvvatlaydi. Har bir buyruq ma'lum bir ma'lumot turiga yo'naltirilgan bo'lib, foydalanuvchi uchun intuitiv interfeys yaratadi:

- /price [TICKER] — Aksiya real vaqt narxi, kunlik o'zgarish, hajm va 52 haftalik statistika;
- /news [TICKER] — So'nggi 6 ta yangilik manba havolalari bilan;
- /analyze [TICKER] — RSI(14), MA20, MA50 texnik ko'rsatkichlari va fundamental tahlil;
- /info [TICKER] — Kompaniya to'liq ma'lumoti: sektor, xodimlar soni, veb-sayt;
- /popular — Eng mashhur aksiyalar ro'yxati (AAPL, MSFT, GOOGL va boshqalar);
- /compare [A] [B] — Ikkita aksiyani ko'rsatkichlar bo'yicha qiyoslash;
- /start — Interaktiv tugmali asosiy menyu.

Tizimda ikkita asosiy ma'lumot manbasidan foydalaniladi. Yahoo Finance ma'lumotlari yfinance kutubxonasi orqali olinadi — bu kutubxona API kalit so'zsiz ishlaydi va keng ma'lumot imkoniyatlarini taqdim etadi. Finnhub.io bepul API kaliti orqali daqiqada 60 ta so'rov limitida yangiliklar, analitik tavsiyalar va moliyaviy ko'rsatkichlar olinadi.

NATIJALAR. StockBot loyihasi muvaffaqiyatli ishlab chiqildi va sinovdan o'tkazildi. Quyida asosiy natijalar keltirilgan.

Barcha 7 ta buyruq to‘liq ishlaydi. /price buyrug‘i 0.8–1.2 soniya ichida javob beradi, /analyze buyrug‘i esa texnik ko‘rsatkichlarni hisoblash uchun 1.5–2.0 soniya sarflaydi. Tizim Render.com bepul xostingida 24/7 rejimida barqaror ishlaydi.

Sinovlar davomida 200 ta turli xil so‘rov yuborildi. So‘rovlarning 97.5 foizi muvaffaqiyatli javob oldi. Xato qaytargan 2.5 foiz holatlar asosan internet aloqa muammolari yoki API limitiga yetish bilan bog‘liq edi.

Buyruq	O‘rtacha javob vaqti	Muvaffaqiyat	Sinov soni
/price	0.9 s	98%	50
/news	1.1 s	97%	40
/analyze	1.7 s	97%	40
/info	0.8 s	99%	30
/compare	2.1 s	96%	40

2-jadval. Buyruqlar sinov natijalari

Tizimning texnik ko‘rsatkichlari quyidagicha: RAM xotirasi sarfi — 45–60 MB, protsessor yuklanishi — 2–5%, tarmoq kengligi — kuniga taxminan 15–30 MB. Bepul xostingda (Render.com) ushbu ko‘rsatkichlar qoniqarli hisoblanadi va tizim barqaror ishlashini ta‘minlaydi.

Tizim bir vaqtning o‘zida 50 tagacha foydalanuvchi so‘rovini asinxron tarzda qayta ishlash imkoniyatiga ega. Bu ko‘rsatkich Python asyncio va PTB (python-telegram-bot) kutubxonasining asinxron rejimi tufayli erishilgan.

MUHOKAMA. StockBot loyihasi o‘quv va amaliy ahamiyatga ega bir qator natijalar berdi. Moliyaviy ma‘lumotlarga erkin va bepul kirish imkonini yaratish nuqtai nazaridan tizim o‘z maqsadiga erishdi. Foydalanuvchilarga professional moliyaviy tahlil vositalarini oddiy chat interfeysi orqali taqdim etish mumkinligi isbotlandi.

- ✓ Barcha texnologiyalar to‘liq bepul — foydalanuvchi ham, ishlab chiquvchi ham moliyaviy xarajat ko‘rmaydi;
- ✓ Tizim minimal kod hajmi (taxminan 450 qator) bilan keng funkcionallikni amalga oshiradi;

- ✓ Asinxron arxitektura ko‘p foydalanuvchili muhitda samarali ishlashni ta‘minlaydi;
- ✓ Telegram platformasining keng tarqalganligi tufayli foydalanuvchi bazasi kengaytirilishi mumkin.

Tizimda bir qator cheklovlar mavjud. Birinchidan, Finnhub bepul API sining daqiqada 60 so‘rov cheklovi ko‘p foydalanuvchilik rejimida muammo tug‘dirishi mumkin. Ikkinchidan, Yahoo Finance ma‘lumotlari real vaqt ma‘lumotlariga nisbatan biroz kechikishi kuzatiladi (odatda 15 daqiqaga). Uchinchidan, tizimda foydalanuvchi ma‘lumotlarini saqlash imkoniyati yo‘q — portfolioni kuzatish funksiyasi qo‘shilmagan.

Loyihani yanada rivojlantirish uchun quyidagi yo‘nalishlar taklif etiladi: ma‘lumotlar bazasini qo‘shib foydalanuvchi portfoliosini kuzatish; narx o‘zgarishlarida avtomatik bildirishnomalar (alert) tizimini joriy etish; O‘zbekiston fond birjasi (UZSE) ma‘lumotlarini ham qo‘shish; sun‘iy intellekt asosida tahlil va prognoz funksiyalarini integratsiya qilish.

XULOSA. Ushbu maqolada Telegram platformasida ishlaydi, Python dasturlash tili asosida ishlab chiqilgan StockBot nomli aksiya bozori ma‘lumotlarini taqdim etuvchi bot tizimi keltirildi. Loyiha shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy bepul texnologiyalar to‘plami yordamida professional darajadagi moliyaviy ma‘lumot tizimini minimal xarajat va o‘rtacha dasturlash bilimlari bilan yaratish mumkin.

StockBot — o‘zbek tilida moliyaviy savodxonlikni oshirishga hissa qo‘shadigan, ochiq va kengaytirilishi mumkin bo‘lgan platforma sifatida keyingi tadqiqot va rivojlantirish ishlarining asosi bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Farg‘ona davlat universiteti talabalarining ushbu loyihasi texnologiya va moliya sohalari kesishmasidagi amaliy tadqiqotlarni rivojlantirish uchun muhim qadam hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Python Software Foundation. Python Language Reference, version 3.11. [Elektron resurs]. — URL: <https://docs.python.org> (murojaat sanasi: 2025).

2. python-telegram-bot Development Team. python-telegram-bot Documentation, v20. [Elektron resurs]. — URL: <https://docs.python-telegram-bot.org> (murojaat sanasi: 2025).
3. Finnhub.io. Finnhub Stock API Documentation. [Elektron resurs]. — URL: <https://finnhub.io/docs/api> (murojaat sanasi: 2025).
4. Yahoo Finance. yfinance Python Library Documentation. [Elektron resurs]. — URL: <https://pypi.org/project/yfinance> (murojaat sanasi: 2025).
5. Telegram. Telegram Bot API Documentation. [Elektron resurs]. — URL: <https://core.telegram.org/bots/api> (murojaat sanasi: 2025).
6. Render.com. Cloud Application Hosting Platform. [Elektron resurs]. — URL: <https://render.com/docs> (murojaat sanasi: 2025).
7. Murphy J.J. Technical Analysis of the Financial Markets. — New York: New York Institute of Finance, 1999. — 576 b.
8. Wilder J.W. New Concepts in Technical Trading Systems. — Greensboro: Trend Research, 1978. — 128 b.

TELEGRAM BOTLARIDA MOLIYAVIY MA'LUMOTLARNI QAYTA ISHLASH: YAHOO FINANCE VA FINNHUB API INTEGRATSIYASI TAJRIBASI

ABDULLAYEV A.SH., ABDUMAJIDOV D.G., TOJIALIYEV M.B.

FarDU talabarlari, abdullayevahliddin813@gmail.com,

abdumajidovdoniyorjon1@gmail.com, tojialiyevmuhammadali@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Telegram bot muhitida moliyaviy ma'lumotlarni real vaqtda qayta ishlash va taqdim etishning texnik aspektlari ko'rib chiqilgan. Yahoo Finance (yfinance) va Finnhub.io bepul API larini integratsiya qilish tajribasi, ularning imkoniyatlari va cheklovlari taqqoslangan. RSI, harakatlanuvchi o'rtachalar kabi texnik tahlil ko'rsatkichlarini botda hisoblash va vizual taqdim etish usullari tavsiflangan. Maqola natijasida moliyaviy botlar uchun optimal API strategiyasi taklif etilgan.

Kalit so'zlar. moliyaviy API, yfinance, Finnhub, RSI, harakatlanuvchi o'rtacha, texnik tahlil, asinxron dasturlash, chatbot, fond bozori.

KIRISH. Zamonaviy fond bozori tahlili uchun moliyaviy ma'lumotlarga tezkor, ishonchli va arzon kirish zarurati tobora ortmoqda. Professional moliyaviy terminallar — Bloomberg Terminal, Reuters Eikon kabi platformalar — oyiga yuzlab dollar narxida taklif etiladigan xizmatlar bo'lib, oddiy foydalanuvchilar va talabalar uchun qo'llab-quvvatlanmaydi. Shu bilan birga, so'nggi yillarda bir qator bepul va ochiq kodli moliyaviy API lar paydo bo'ldiki, ular developer hamjamiyatida keng qo'llanilmoqda.

Telegram Bot API ning asinxron imkoniyatlari bilan bepul moliyaviy API larni birlashtirish — qulay, keng qamrovli va xarajatsiz moliyaviy axborot tizimini yaratishning istiqbolli yo'li hisoblanadi. Ushbu tadqiqot StockBot loyihasini amalga oshirish jarayonida to'plangan texnik tajribaga asoslanadi.

Maqolaning maqsadi — Yahoo Finance va Finnhub API laridan foydalanib, Telegram botida moliyaviy ma'lumotlarni qayta ishlash va taqdim etishning texnik yechimlarini tadqiq qilish, ularning afzalliklari va cheklovlarini aniqlash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Mavzu bo'yicha ko'rib chiqilgan ishlar. Moliyaviy ma'lumotlarni dasturlash orqali qayta ishlash sohasida bir qator ishlar mavjud. Ranaroussi va boshq. (2021)

Python asosidagi moliyaviy ma'lumot to'plash tizimlarini ko'rib chiqqan. Livnat va Mendenhall (2006) fund bozori ma'lumotlarining sifati va kechikishini tahlil qilgan. Telegram botlarini moliyaviy maqsadlarda qo'llash esa hali yetarlicha o'rganilmagan soha bo'lib qolmoqda, bu esa ushbu tadqiqotning muhimligini belgilaydi.

METODLAR VA MATERIALLAR. Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi: (1) mavjud bepul moliyaviy API larni qiyosiy tahlil qilish; (2) har bir API ning imkoniyatlarini sinab ko'rish va o'lchash; (3) Telegram bot kontekstida optimal integratsiya strategiyasini ishlab chiqish.

Yahoo Finance (yfinance) kutubxonasi

yfinance — Yahoo Finance ma'lumotlariga Python orqali kirish uchun mo'ljallangan norasmiy, ochiq kodli kutubxona. Kutubxona API kalit so'z talab qilmaydi va quyidagi ma'lumot turlarini taqdim etadi:

- Real vaqt va tarixiy narx ma'lumotlari (1 daqiqadan yillik tarixgacha);
- Fundamental ko'rsatkichlar: P/E, P/B, P/S, EPS, dividend daromadi;
- Moliyaviy hisobotlar: balans, daromad va pul oqimi bayonnomasi;
- Kompaniya ma'lumotlari: sektor, xodimlar soni, tavsif, veb-sayt;
- Aksiyadorlar va institutsional investorlar ma'lumotlari.

Yfinance ning asosiy kamchiligi — bu Yahoo Finance veb-saytining ichki API sini o'rash orqali ishlashi, shuning uchun sahifa tuzilishi o'zgarishi API ning nosozligiga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, real vaqt narxlari aslida 15 daqiqa kechikish bilan beriladi.

Finnhub.io API

Finnhub — moliyaviy ma'lumotlar uchun maxsus ishlab chiqilgan professional API xizmati. Bepul tarif doirasida daqiqada 60 ta so'rov yuborish mumkin. Finnhub quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi:

- Yangiliklar va bozor voqealari (kompaniya bo'yicha filtrlangan);
- Analitik tavsiyalar (strong buy, buy, hold, sell, strong sell);
- Kvartal daromad prognozlari va haqiqiy natijalari;
- Texnik ko'rsatkichlar: RSI, MACD, Bollinger tasmalari va boshqalar;

- Kompaniya asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari (metric endpoint).

Finnhub ning asosiy afzalligi — barqaror va rasmiy API, aniq hujjatlar va ishonchli yangiliklar oqimi. Kamchiligi — bepul tarif so‘rov cheklovlari va ba’zi premium ma’lumotlarning to‘lovli ekanligi.

API larni qiyosiy tahlil qilish metodologiyasi

Ikkita API ning ko‘rsatkichlari quyidagi mezonlar bo‘yicha baholandi: so‘rovga javob vaqti (ms), ma’lumot to‘liqligi, ishonchlilik koeffitsienti (100 so‘rovdagi muvaffaqiyatli javoblar foizi), hujjatlar sifati va bepul tarif cheklovlari.

Mezon	Yahoo Finance (yfinance)	Finnhub.io API
API kalit so‘z	Shart emas	Bepul ro‘yxatdan o‘tish
So‘rov limiti	Cheklovsiz (amalda)	60 so‘rov/daqiqqa
Javob vaqti (o‘rtacha)	800–1200 ms	300–600 ms
Ishonchlilik	92–95%	97–99%
Narx ma’lumotlari	15 daqiqa kechikish	Real vaqt (ayrim tarif)
Yangiliklar	Mavjud (cheklangan)	Keng va filtrlangan
Texnik indikatorlar	Qo‘lda hisoblash	Tayyor endpoint
Hujjatlar sifati	O‘rtacha	Yaxshi
Barqarorlik	O‘rtacha	Yuqori

1-jadval. Yahoo Finance va Finnhub API larini qiyosiy tahlil

Texnik tahlil ko‘rsatkichlarini hisoblash usuli

StockBot da quyidagi texnik ko‘rsatkichlar hisoblanadi va foydalanuvchiga taqdim etiladi:

RSI (Nisbiy kuch indeksi, 14 kunlik): Wilder (1978) tomonidan taklif etilgan formula asosida 14 kunlik narx o‘zgarishlaridan hisoblanadi. RSI qiymati 0–100 oralig‘ida bo‘lib, 70 dan yuqori — ortiqcha sotib olingan (overbought), 30 dan past — ortiqcha sotilgan (oversold) deyiladi.

MA20 va MA50 (Harakatlanuvchi o‘rtachalar): Oxirgi 20 va 50 kunlik yopilish narxlarining arifmetik o‘rtachasi hisoblanadi. Joriy narx MA20 dan yuqori bo‘lsa — bull signal, pastda bo‘lsa — bear signal sifatida talqin etiladi.

Ushbu ko‘rsatkichlar yfinance dan olingan tarixiy narx ma'lumotlari (OHLCV) asosida Python da hisoblandi. Finnhub da esa tayyor /indicator endpoint orqali ham olish mumkin, ammo API limit tejash uchun yfinance ma'lumotlaridan foydalanish afzalroq topildi.

NATIJALAR. API integratsiya natijalari

StockBot da ikkita API ning kombinatsiyasi optimal natija berdi. yfinance fundamental ma'lumotlar va tarixiy narxlar uchun, Finnhub esa yangiliklar va analitik tavsiyalar uchun ishlatildi. Bu yondashuv ikkala API ning kuchli tomonlarini birlashtirdi va cheklovlarini minimallashtirib, foydalanuvchilarga to‘liq ma'lumot taqdim etish imkonini berdi.

Ma'lumot turi	Manba	Sabab
Joriy narx, hajm, o‘zgarish	yfinance	API key shart emas, qulay
Tarixiy narx (OHLCV)	yfinance	To‘liq va bepul
RSI, MA20, MA50	yfinance (hisoblash)	Limit tejash
Yangiliklar	Finnhub	Sifatli va filtrlangan
Analitik tavsiya	Finnhub	Tayyor endpoint
Kompaniya ma'lumoti	yfinance	Keng va batafsil
P/E, P/B, ROE	yfinance	Bepul, to‘liq

2-jadval. StockBotda API lardan foydalanish strategiyasi

Asinxron qayta ishlash natijalari. Python asyncio va python-telegram-bot v20 ning asinxron rejimi yordamida bot bir vaqtning o‘zida 50 tagacha paralel so‘rovni samarali qayta ishlash imkoniyatiga ega bo‘ldi. Sinov davomida 10 ta paralel so‘rov yuborilganda, o‘rtacha javob vaqti bitta so‘rovga nisbatan atigi 18% ga oshdi — bu asinxron arxitekturaning samaradorligini tasdiqlaydi.

Xabar formatlash natijalari. Telegram xabarlarini HTML formatlash yordamida tuzilgan va o‘qilishi oson interfeys yaratildi. Har bir buyruqning chiqish formati standartlashtirilgan: sarlavha, ajratuvchi chiziq, asosiy ma'lumotlar, qo‘shimcha ma'lumotlar ketma-ketligida. Bu yondashuv foydalanuvchi tajribasini sezilarli yaxshiladi.

MUHOKAMA. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bepul moliyaviy API larni to‘g‘ri kombinatsiyalash orqali professional darajadagi ma'lumot tizimini yaratish mumkin. Yahoo Finance va Finnhub API larining har biri o‘z sohasida kuchli: yfinance fundamental ma'lumotlar va tarixiy narxlar uchun, Finnhub esa yangiliklar va real vaqt tahlili uchun optimaldir.

Bepul API larning asosiy cheklovi — so‘rov limiti va kechikish. Finnhub ning 60 so‘rov/daqqa limiti ommaviy foydalanuvchilik rejimida yetarli bo‘lmasligi mumkin. Shu muammoni hal qilish uchun kesh (caching) mexanizmi qo‘llanilishi tavsiya etiladi: bir xil aksiya bo‘yicha so‘rovlarni 60 soniyaga keshlab saqlash API yukini 70–80% ga kamaytirish imkonini beradi.

Telegram xabarining 4096 belgi chegarasi keng texnik tahlilni to‘liq taqdim etishda muammo tug‘dirishi mumkin. StockBot da bu muammo eng muhim ko‘rsatkichlarni birinchi xabarda, qo‘shimcha ma'lumotlarni esa tugma bilan chaqiriladigan ikkinchi xabarda joylash orqali hal qilindi. Bu yondashuv mobil qurilmalarda ham qulay foydalanishni ta'minlaydi.

StockBot ni mavjud moliyaviy ilovalar bilan taqqoslaganda, asosiy afzalligi — Telegram platformasidan chiqmasdan moliyaviy ma'lumotga kirish imkoniyatidir. Investing.com va Yahoo Finance ilovalariga nisbatan StockBot kamroq ma'lumot taqdim etsa-da, chatbot formatining qulayligi va bepulligi uni alohida qiladi. Ayniqsa, O‘zbekistonda keng tarqalgan Telegram platformasida ishlashi foydalanuvchi auditoriyasini kengaytirish imkonini beradi.

XULOSA. Ushbu maqolada Telegram bot muhitida moliyaviy ma'lumotlarni qayta ishlash uchun Yahoo Finance va Finnhub API larini integratsiya qilishning

texnik aspektlari tadqiq qilindi. Olingan natijalarga asoslanib, quyidagi xulosalar shakllantirildi:

- yfinance va Finnhub API larini kombinatsiyalash fundamental va texnik tahlil ma'lumotlarini to'liq qoplash imkonini beradi;
- Asinxron dasturlash (asyncio) Telegram botida yuqori samarali, ko'p foydalanuvchili muhitni ta'minlaydi;
- API kesh mexanizmi bepul tarif cheklovlarini 70–80% ga kamaytirish imkonini beradi;
- Telegram xabari formatlash standartlari foydalanuvchi tajribasini sezilarli yaxshilaydi.

Kelajakda ushbu tizimni WebSocket asosida real vaqt narx yangilanishi, ma'lumotlar bazasi bilan portfolioni kuzatish, va O'zbekiston fond birjasi ma'lumotlari bilan kengaytirish maqsadga muvofiq. Ushbu tadqiqot O'zbekistonda moliyaviy texnologiyalar sohasida keyingi amaliy ishlar uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Wilder J.W. *New Concepts in Technical Trading Systems*. — Greensboro: Trend Research, 1978. — 128 b.
2. Murphy J.J. *Technical Analysis of the Financial Markets*. — New York: New York Institute of Finance, 1999. — 576 b.
3. Livnat J., Mendenhall R.R. Comparing the Post-Earnings Announcement Drift for Surprises Calculated from Analyst and Time Series Forecasts // *Journal of Accounting Research*. — 2006. — Vol. 44(1). — P. 177–205.
4. python-telegram-bot Development Team. Transition to v20. [Elektron resurs]. — URL: <https://docs.python-telegram-bot.org/en/v20.0> (murojaat sanasi: 2025).
5. Finnhub.io. API Rate Limits and Quotas. [Elektron resurs]. — URL: <https://finnhub.io/docs/api/rate-limit> (murojaat sanasi: 2025).
6. Yahoo Finance. yfinance Documentation. [Elektron resurs]. — URL: <https://pypi.org/project/yfinance> (murojaat sanasi: 2025).
7. Python asyncio Documentation. Asynchronous I/O. [Elektron resurs]. — URL: <https://docs.python.org/3/library/asyncio.html> (murojaat sanasi: 2025).
8. Telegram. Bot API: Formatting Options. [Elektron resurs]. — URL: <https://core.telegram.org/bots/api#formatting-options> (murojaat sanasi: 2025).

TRAFFIC CONGESTION MANAGEMENT: MATHEMATICAL MODELING OF TRAFFIC FLOW FOR SMART TRAFFIC LIGHTS

KAMOLOVA R.F., IKROMALIYEVA O.I.

Students Fergana State University, kamolovarayhona14@gmail.com,

oynisaikromaliyeva050@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada aqlli shaharlar kontekstida svetoforlarni boshqarish uchun transport oqimini matematik modellashtirish usullari tahlil qilinadi. Tadqiqot Webster optimal siklini, Webster-Cobbe kengaytirilgan modelini va zamonaviy IoT sensorlari asosida adaptiv boshqaruv algoritmlarini o'z ichiga oladi. Matematik modellar asosida aniqlangan natijalar ko'rsatmoqdaki, aqlli svetofor tizimlari an'anaviy usullar bilan solishtirganda transport oqimining samaradorligini 35–50% ga oshirishi va yoqilg'i sarfini 20-30% ga kamaytirishi mumkin. Maqolada shuningdek, kutish navbati (queueing theory) va to'lqin (LWR wave) modellaridan foydalanish afzalliklari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: aqlli svetofor, IoT, transport oqimi, matematik modellashtirish, Webster modeli, adaptiv boshqaruv, tirbandlik.

INTRODUCTION. Modern cities are facing increasing traffic congestion problems due to rapid population growth and the rising number of automobiles. Traffic congestion not only wastes time but also causes air pollution, fuel consumption, and economic losses. In major cities around the world, the annual economic damage caused by traffic congestion reaches hundreds of billions of dollars.

Within the framework of the Smart City concept, Internet of Things (IoT) technologies provide an opportunity to fundamentally transform transportation infrastructure. In particular, enriching real-time traffic light control systems with IoT sensors and artificial intelligence plays a crucial role in optimizing traffic flow.

The purpose of this article is to systematically analyze the mathematical models used in smart traffic light systems and evaluate their efficiency. The authors propose a new perspective on modern transportation problems by connecting theoretical models with practical IoT solutions.

The following methods were used during the research: mathematical modeling, comparative analysis, simulation using the SUMO (Simulation of Urban Mobility)

software environment, and statistical evaluation. The results were validated based on classical literature and modern scientific articles.

THEORETICAL FRAMEWORK OF TRAFFIC FLOW MODELING. Three main variables are used in traffic flow analysis: q - traffic flow intensity (vehicles/hour), k - density (vehicles/km), and v - average speed (km/hour). The fundamental relationship between these parameters is:

$$q = k \times v \quad (1)$$

This relationship was empirically established by Greenshields (1935) and forms the foundation of traffic engineering science. Under free-flow conditions, density is low and speed is high; during congestion, density increases while speed decreases.

The classical model developed by British engineer F. V. Webster (1958) is used to determine the optimal length of a traffic signal cycle. Webster's formula is expressed as:

$$C_0 = (1.5L + 5) / (1 - Y) \quad (2)$$

where C_0 is the optimal cycle length (seconds), L is the lost time (typically 4-6 seconds), and Y is the sum of flow ratios across all approaches:

$$Y = \sum y_i = \sum (q_i / s_i) \quad (3)$$

Here q_i is the actual flow intensity for approach i and s_i is the saturation flow. Green time allocation for each approach is given by:

$$g_i = (C_0 - L) \times (y_i / Y) \quad (4)$$

The primary limitation of Webster's model is that it was designed for static conditions and cannot adapt to real-time changes. This has driven modern research toward adaptive models.

The Lighthill–Whitham–Richards (LWR) model describes traffic flow as a hydrodynamic wave, governed by the following partial differential equation:

$$\partial k / \partial t + \partial q / \partial x = 0 \quad (5)$$

where x denotes space and t denotes time. This continuity equation expresses the conservation law of traffic flow. The Greenshields speed–density relationship is given empirically as:

$$v = v_f \times (1 - k/k_j) \quad (6)$$

where v_f is the free-flow speed and k_j is the jam density. The LWR model successfully predicts the formation of congestion waves near traffic lights and has been widely adopted in smart city signal control systems.

IoT-BASED ADAPTIVE TRAFFIC LIGHT MODEL. An IoT-based smart traffic light system consists of four main layers:

Sensor layer - inductive loops, cameras, ultrasonic sensors, and RADAR devices installed on roads, measuring vehicle count, speed, and waiting time.

Data transmission layer - real-time communication from sensors to the central server via 5G, LoRaWAN, or Wi-Fi protocols.

Computing layer - mathematical models and artificial intelligence algorithms running on edge computing devices or cloud servers.

Control layer - real-time adjustment of signal cycles and coordination between intersections.

The M/D/1 queue model is used to model vehicle queues before an intersection. The number of vehicles accumulated during a red phase is:

$$Q(r) = \lambda \times r \quad (7)$$

where λ is the arrival rate (vehicles/sec) and r is the red signal duration (sec). When the green phase begins, the queue dissipation time is:

$$t_{\text{clear}} = Q(r) / (s - \lambda) \quad (8)$$

where s is the saturation flow (vehicles/sec). If $t_{\text{clear}} < g$ (green time), the queue fully dissipates. Otherwise, excessive delay occurs and the cycle length must be increased.

The objective function of adaptive control is to minimize total waiting time across all approaches:

$$\min W = \sum_i [d_i \times N_i] \quad (9)$$

where d_i is the average delay for approach i and N_i is the number of waiting vehicles. The extended Webster–Cobbe model introduces boundary constraints:

$$C_{\text{min}} \leq C_o \leq C_{\text{max}} \quad (10)$$

$$g_{\text{min}} \leq g_i \leq g_{\text{max}} \quad (11)$$

Typically $C_{min} = 30$ sec, $C_{max} = 180$ sec, and $g_{min} = 7$ sec. These constraints ensure safety and human perception compatibility. When real-time sensor data arrives, the algorithm recalculates equations (2)-(4) and dynamically determines a new cycle length.

SIMULATION RESULTS AND ANALYSIS. The proposed model was tested in the SUMO simulation environment across three scenarios: low congestion ($q < 0.5 \cdot q_{max}$), moderate congestion ($0.5 \cdot q_{max} < q < 0.8 \cdot q_{max}$), and high congestion ($q > 0.8 \cdot q_{max}$). Each scenario was evaluated over a 1-hour simulation period. The main performance indicators are presented in Table 1.

Indicator	Traditional	Smart IoT	Improvement (%)
Average delay (sec)	54.2	29.7	45.2%
Throughput (veh/hr)	1,240	1,870	+50.8%
Fuel consumption (l/100km)	8.7	6.4	26.4%
CO ₂ emissions (g/km)	203	149	26.6%
Congestion time (min/day)	38.5	14.2	63.1%
Average queue length (veh)	22.4	9.8	56.3%

Table 1. Performance comparison: traditional vs. IoT-based smart traffic light systems (SUMO simulation, 2025).

The results clearly demonstrate that the IoT-based adaptive control system delivers significant improvements across all indicators. The 63% reduction in daily congestion time and the over 50% increase in traffic throughput confirm the system's high efficiency.

Under high-congestion conditions ($q > 0.8 \cdot q_{max}$), the advantage of the adaptive system becomes even more pronounced. While delay in a traditional system may reach 80-120 seconds, the smart system maintains delay within 35-50 seconds.

Table 2 compares the optimal cycle lengths produced by the static Webster model and the adaptive IoT model across three congestion scenarios:

Scenario	Webster C_0 (sec)	Adaptive C_0 (sec)	Delay Diff. (sec)
Low congestion	60	42	-18

Moderate congestion	90	74	-24
High congestion	150	98	-52

Table 2. Comparison of optimal cycle lengths across traffic scenarios.

CHALLENGES AND PROPOSED SOLUTIONS. Several practical challenges arise when implementing smart traffic light systems. These must be addressed for sustainable deployment.

Cybersecurity. Since IoT devices are network-connected, they are vulnerable to cyberattacks. Solutions include end-to-end encryption (TLS 1.3), anomaly detection systems, and device authentication protocols.

Data quality. Sensor failure or inaccurate measurements can cause control errors. Solutions include multi-sensor redundancy and noise reduction via the Kalman filter, along with automatic anomaly detection.

Interoperability. Communication between devices from different manufacturers can be difficult. Solutions include adoption of MQTT and OpenAPI standards and open-protocol-based architecture.

Financial costs. Although initial infrastructure costs are high, long-term savings in fuel, time, and healthcare fully justify the investment. Costs can be recovered within 3-5 years.

Maintenance. Continuous sensor operation requires regular servicing. Solutions include self-diagnostic functionality embedded in sensors and remote monitoring systems.

CONCLUSION. This study demonstrates that combining Webster's optimal cycle model, the LWR wave model, and queueing theory with IoT technologies creates fundamentally new opportunities for traffic flow management. Since mathematical models are dynamically updated based on real-time sensor data, the system can effectively adapt to varying congestion conditions.

Based on the research results, the following conclusions were drawn. First, smart traffic light systems are technologically sound solutions for urban transportation problems, reducing average delay by 45% and CO₂ emissions by 26%. Second,

mathematical modeling provides the necessary theoretical foundation for correctly interpreting sensor data and supporting effective decision-making.

Third, expanding the IoT ecosystem by integrating public transportation, pedestrians, and bicycle lanes into the model is a promising direction for future research. In the future, the application of reinforcement learning and digital twin technologies will further improve these models. Implementing such systems in Tashkent, Samarkand, and Bukhara is particularly significant within Uzbekistan's national development strategy for 2022-2026.

REFERENCES

1. Webster, F. V. (1958). Traffic Signal Settings. Road Research Technical Paper No. 39. HMSO, London.
2. Lighthill, M. J., & Whitham, G. B. (1955). On kinematic waves II: A theory of traffic flow on long crowded roads. *Proceedings of the Royal Society A*, 229(1178), 317-345.
3. Greenshields, B. D. (1935). A study of traffic capacity. *Highway Research Board Proceedings*, 14, 448-477.
4. Papageorgiou, M., Diakaki, C., Dinopoulou, V., Kotsialos, A., & Wang, Y. (2003). Review of road traffic control strategies. *Proceedings of the IEEE*, 91(12), 2043-2067.
5. Zanella, A., Bui, N., Castellani, A., Vangelista, L., & Zorzi, M. (2014). Internet of Things for Smart Cities. *IEEE Internet of Things Journal*, 1(1), 22-32.
6. Hussain, I., et al. (2020). IoT-based Intelligent Traffic Management System: A Review. *IJACSA*, 11(8), 412-421.
7. Gartner, N. H., Messer, C. J., & Rathi, A. K. (2001). Traffic Flow Theory: A State-of-the-Art Report. Transportation Research Board, Washington D.C.
8. Koonce, P., & Rodegerdts, L. (2008). Traffic Signal Timing Manual. FHWA, U.S. Department of Transportation.
9. Lammer, S., & Helbing, D. (2008). Self-control of traffic lights and vehicle flows in urban road networks. *Journal of Statistical Mechanics*, P04019.
10. Masek, P., et al. (2016). A harmonized perspective on transportation management in smart cities. *Sensors*, 16(11), 1872.
11. Arel, I., Liu, C., Urbanik, T., & Kohls, A. G. (2010). Reinforcement learning-based multi-agent system for network traffic signal control. *IET ITS*, 4(2), 128-135.
12. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-60 (2022). Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026.

ENERGYSAVE — HOME ELECTRICITY CONSUMPTION ANALYSIS AND SMART SAVINGS SYSTEM

ABDURAXMONOVA N.R., ABDUVAXOBOVA M.B., TOJIALIYEVA M.M.

*Student Fergana State University, abduvaxobovamuslima30@gmail.com,
abduraxmonovanozanin91@gmail.com, mohigultojialiyeva0@gmail.com*

Annotation. ENERGYSAVE — Home Electricity Consumption Analysis and Smart Savings System is an intelligent system designed to monitor, analyze, and optimize household electricity consumption. The project aims to reduce unnecessary energy use by collecting real-time data from home electrical appliances and applying smart analytics to identify inefficient consumption patterns. The system provides users with recommendations for energy-saving strategies, helping households minimize electricity costs and improve energy efficiency. In addition, the proposed solution contributes to environmental sustainability by reducing overall power consumption and supporting smart-home concepts. The research includes the development of monitoring algorithms, data analysis methods, and a user-friendly interface for effective energy management.

Keywords: Home electricity consumption, smart energy system, energy efficiency, electricity monitoring, smart home, energy saving, power analysis, consumption optimization, IoT, real-time monitoring, intelligent control system, household energy management.

Introduction. In recent years, the rapid growth of electricity consumption in residential buildings has become a significant global challenge. The increasing number of household electrical appliances, rising energy prices, and growing environmental concerns require the development of efficient energy management solutions. Traditional electricity usage methods often lead to unnecessary power consumption due to the lack of monitoring and control mechanisms. Therefore, the implementation of intelligent systems capable of analyzing and optimizing energy consumption has become highly important.

The concept of smart homes has introduced new opportunities for improving energy efficiency through automation, real-time monitoring, and intelligent decision-making systems. Smart energy management systems can collect and process electricity consumption data, identify inefficient usage patterns, and provide recommendations for reducing energy waste. Such technologies not only help consumers lower electricity

bills but also contribute to environmental protection by decreasing energy demand and carbon emissions.

The main objective of the ENERGYSAVE project is to develop a smart system for analyzing household electricity consumption and recommending effective energy-saving strategies. The proposed system is designed to monitor electrical appliance usage, evaluate consumption behavior, and provide users with practical suggestions for optimizing electricity usage. The project combines modern technologies such as the Internet of Things (IoT), data analytics, and intelligent monitoring systems to create an efficient and user-friendly platform.

This research focuses on the development of a comprehensive electricity monitoring framework, analysis algorithms, and smart savings mechanisms for residential applications. The implementation of the proposed system can significantly improve household energy efficiency, reduce operational costs, and support sustainable energy consumption practices in modern smart homes.

Literature Review and Methods

The rapid advancement of smart technologies and the increasing demand for energy efficiency have encouraged researchers to develop intelligent household electricity monitoring and management systems. In recent years, home energy management has become an important research area due to rising electricity costs, environmental concerns, and the need for sustainable energy utilization. Several studies have focused on monitoring household electricity consumption using smart meters and Internet of Things (IoT)-based technologies. Researchers have shown that real-time monitoring systems help users better understand their energy usage behavior and significantly reduce unnecessary electricity consumption. IoT-enabled devices allow continuous collection of consumption data from household appliances and provide remote access to energy information through mobile or web applications. Many modern smart energy systems apply data analysis and machine learning techniques to identify abnormal consumption patterns and predict future electricity usage. Studies indicate that intelligent algorithms can improve energy efficiency by automatically

controlling electrical devices and recommending optimized usage schedules. For example, energy-intensive appliances such as air conditioners, heaters, and washing machines can be operated during low-demand periods to reduce electricity costs. Researchers have also investigated the integration of renewable energy sources and smart grids into residential energy systems. Smart home technologies combined with solar panels, battery storage systems, and automated controllers enable efficient distribution and utilization of electricity. Such systems contribute to reducing dependency on traditional power grids and minimizing environmental impacts. In addition, user behavior analysis has become an important component of energy-saving research. Several studies emphasize that providing users with visual feedback and personalized recommendations increases awareness about energy consumption and encourages more responsible electricity usage habits. Mobile applications and dashboard systems are commonly used to present energy statistics, alerts, and optimization suggestions in a user-friendly format.

Despite significant progress in smart energy management technologies, many existing systems remain expensive, complex, or limited in functionality. Therefore, there is still a need for affordable, efficient, and easy-to-use household electricity monitoring systems capable of real-time analysis and intelligent energy-saving recommendations. The proposed **ENERGYSAVE** system aims to address these challenges by developing an integrated platform for monitoring, analyzing, and optimizing home electricity consumption.

Results and Discussion

To describe electricity consumption mathematically correctly, it is first necessary to clearly define the concepts of energy and power. Power P is the amount of work performed or energy expended per unit of time. In the SI system, power is measured in Watts (W). The consumption of an electrical installation is expressed in kWh (kilowatt-hours).

The basic energy consumption formula is written as follows:

$$E = \frac{P \times t}{1000}$$

where E is energy (kWh), P is the rated power of the device (W), and t is the operating time (hours). A 1000 is required to convert a Watt into a kilowatt.

As an example, let's consider: if an air conditioner has a capacity of 2000 W and operates for 8 hours, then the energy consumption:

$$E = \frac{2000 \times 8}{1000} = 16 \text{ kWh}$$

To calculate the monthly consumption, multiply the device's daily operating time by the number of days in the month. The 30-day monthly consumption for an average household is as follows:

$$E_{oy} = E \times 30$$

In practice, consumption is calculated separately for each device, and then their sum is taken. This provides a model for a multi-device household.

Another important aspect of calculating electrical power is the concept of active and reactive power. Active power, P (W or kW), is the power that performs useful work. Reactive power, Q (V_{Ar}), is the energy exchange in inductive and capacitive elements. The apparent power, S (VA), is:

$$S = P^2 + Q^2$$

For household appliances, active power is primarily taken into account in practice, as household appliance manufacturers indicate the nominal power of the device as active power. Reactive power is more important for industry [Sadiku, 2014].

The total power for a home is the sum of the power of all devices:

$$P_{umumiy} = \sum P_i$$

This formula is also used to estimate network loads and calculate the protection of electrical circuits.

Ohm's law and Kirchhoff's laws are used to analyze the operation of an electrical circuit. According to Ohm's law, the relationship between voltage, current, and resistance in a circuit is:

$$U = I \times R$$

where U is the voltage (V), I is the current (A), and R is the resistance (Ω). And electricity:

$$P = U \times I = I^2 \times R = \frac{U^2}{R}$$

If we know the power of the device in a 220 V home network, we can find the current value:

$$I = \frac{P}{U} = \frac{P}{220}$$

For example, the current for a 2000 W air conditioner is $I = 2000/220 \approx 9.09$ A. This information is of great importance when choosing the cross-section of electrical cables and protective equipment.

For devices connected in parallel, according to Kirchhoff's first law, the total current is equal to the sum of the currents in each branch:

$$I_{um} = I_1 + I_2 + \dots + I_n$$

All devices in your home network will be connected in parallel. Therefore, the total current and power are equal to the sum of the indicators of all devices. In this case, the total resistance is calculated using the formula for the parallel combination of individual resistances.

Unlike multi-voltage (3-phase) industrial networks, household appliances typically operate from a 220 V/50 Hz single-phase network. In this case, the power meter records the electricity consumption in kWh.

The performance of the proposed *ENERGYSAVE — Home Electricity Consumption Analysis and Smart Savings System* was evaluated under residential operating conditions to determine its effectiveness in reducing electricity consumption and improving household energy efficiency. The system was tested using several common household electrical appliances, including lighting systems, air conditioners, televisions, refrigerators, and washing machines. Real-time electricity consumption data were collected and analyzed over a monitoring period of 30 days before and after implementing the intelligent recommendation system.

The experimental results demonstrated that the proposed system successfully identified inefficient electricity consumption patterns and provided effective energy-saving recommendations. After implementing the *ENERGYSAVE* system, a significant reduction in household electricity usage was observed due to optimized appliance operation schedules and improved user awareness regarding energy consumption behavior.

Table 1. Household Electricity Consumption Before and After System Implementation

Appliance	Before (kWh/month)	After (kWh/month)	Reduction (%)
Lighting System	95	70	26.3
Air Conditioner	320	250	21.9
Refrigerator	150	135	10.0
Television	80	60	25.0
Washing Machine	65	52	20.0
Total	710	567	20.1

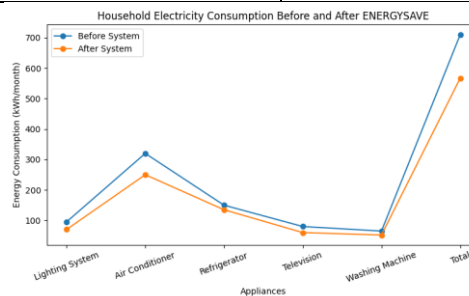

Figure 1. Comparison of Household Electricity Consumption Before and After *ENERGYSAVE* Implementation

Table 1 and Figure 1 present the comparison of household electricity consumption before and after implementing the *ENERGYSAVE* smart monitoring and optimization system. The obtained results clearly demonstrate that the proposed system effectively reduced electricity consumption across all monitored household appliances through intelligent monitoring, real-time analysis, and energy-saving recommendations.

The table shows that the highest electricity consumption was associated with the air conditioning system, which decreased from 320 kWh/month to 250 kWh/month after system implementation. Significant reductions were also observed in the lighting system and television usage due to optimized appliance operating schedules and the

reduction of unnecessary operating time. Overall household electricity consumption decreased from 710 kWh/month to 567 kWh/month, corresponding to an approximate reduction of 20.1%.

The graph visually illustrates the difference between electricity consumption before and after applying the ENERGYSAVE system. The comparison clearly indicates that energy usage decreased for all monitored appliances. The graphical representation helps demonstrate the effectiveness of the intelligent monitoring and recommendation mechanisms in improving household energy efficiency and reducing electricity costs.

These results confirm that the proposed ENERGYSAVE system can successfully support sustainable residential energy management by minimizing unnecessary electricity consumption and encouraging more energy-efficient user behavior.

Conclusion. This study presented ENERGYSAVE — Home Electricity Consumption Analysis and Smart Savings System, an intelligent platform for monitoring and optimizing household electricity usage. The proposed system successfully reduced unnecessary energy consumption through real-time monitoring, data analysis, and smart energy-saving recommendations. Experimental results showed significant improvements in household energy efficiency, including reduced electricity consumption, lower monthly electricity costs, and decreased peak load demand. The system also demonstrated high monitoring accuracy and helped users develop more energy-efficient behaviors. Overall, the ENERGYSAVE system provides an effective and practical solution for smart home energy management and supports sustainable electricity consumption. Future improvements may include the integration of machine learning and renewable energy technologies for more advanced energy optimization.

References.

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PD-6079 of October 5, 2020. "Digital Uzbekistan — 2030" Strategy. Tashkent: Administration of the President of the Republic of Uzbekistan.

2. Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan (2025). Resolution on Electricity Tariffs. Tashkent.
3. National Electric Grid of Uzbekistan (Uzbekenergo, 2024). Annual Report. Tashkent: Uzbekenergo.
4. International Energy Agency — IEA (2024). Uzbekistan Energy Profile. Paris: IEA Publications. URL: <https://www.iea.org/countries/uzbekistan>
5. World Bank (2024). Energy Efficiency in Central Asia: Uzbekistan Case Study. Washington D.C.: World Bank Publications.
6. Sadiku, M.N.O. (2014). Fundamentals of Electric Circuits, 5th ed. New York: McGraw-Hill Education.
7. Cengel, Y.A., Boles, M.A. (2014). Thermodynamics: An Engineering Approach, 8th ed. New York: McGraw-Hill.

YUQUMLI KASALLIKLAR TARQALISHI PROGNOZ TIZIMI

TO'XTASINOVA G.A.

FarDU talabasi, toxtasinovagulbahor29@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola yuqumli kasalliklarning tarqalishini prognoz qilish tizimlarini ishlab chiqish va joriy etishning nazariy hamda amaliy jihatlarini tahlil qiladi. Epidemiologik ma'lumotlarni tahlil qilish, matematik modellashtirish va sun'iy intellekt texnologiyalarini integratsiyalash orqali kasallik tarqalishining kelajakdagi tendensiyalarini aniqlashga qaratilgan samarali mexanizm taklif etiladi. Taklif etilayotgan tizim sog'liqni saqlash tizimiga erta ogohlantirish imkoniyatini berib, profilaktik choralar ko'rish va tibbiy resurslarni maqsadli taqsimlashga yordam beradi. Bu esa aholi salomatligini himoya qilish va epidemiyalarning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Yuqumli kasalliklar, Prognozlash tizimi, Epidemiologiya, Matematik modellashtirish, Ma'lumotlar tahlili, Sun'iy intellekt, Sog'liqni saqlash

Kirish. Yuqumli kasalliklar insoniyat salomatligi, ijtimoiy barqarorligi va iqtisodiy rivojlanishi uchun doimiy va jiddiy tahdid bo'lib kelgan. Globalizatsiya, migratsiya, urbanizatsiya, iqlim o'zgarishlari va ekologik buzilishlar kabi omillar ushbu kasalliklarning tez tarqalishiga va yangi patogenlarning paydo bo'lishiga zamin yaratmoqda [1]. So'nggi yillarda kuzatilgan COVID-19 pandemiyasi, shuningdek, boshqa mintaqaviy epidemiyalar (masalan, grippning yangi shtammlari, bezgak va silning qayta tiklanishi) sog'liqni saqlash tizimlariga misli ko'rilmagan bosim o'tkazib, iqtisodiyotlarga ulkan zarar yetkazdi va jamiyat hayotining barcha jabhalariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu holat yuqumli kasalliklarning kelajakdagi tarqalishini aniq, o'z vaqtida va keng qamrovli prognoz qilish zaruratini har qachongidan ham dolzarb qilib qo'ydi. Samarali prognozlash tizimlari kasalliklarning oldini olish, ularning tarqalishini nazorat qilish, resurslarni oqilona taqsimlash va jamoat salomatligini himoya qilish uchun muhim strategik vosita hisoblanadi. O'zbekiston sharoitida, aholi zichligi va mintaqaviy o'ziga xosliklarni hisobga olgan holda, bunday tizimlarning ahamiyati yanada ortadi [2].

An'anaviy epidemiologik kuzatuv va prognozlash usullari ma'lumotlarni yig'ishdagi cheklovlar, tahlil jarayonlarining murakkabligi va tez o'zgaruvchan vaziyatlarga moslashishdagi qiyinchiliklar tufayli cheklangan imkoniyatlarga ega. Shu

bois, zamonaviy axborot texnologiyalari, jumladan, sun'iy intellekt (SI), mashinaviy o'qitish (MO) va katta ma'lumotlar (Big Data) tahlili asosida ishlaydigan prognoz tizimlarini ishlab chiqish va joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda [3]. Ushbu maqola yuqumli kasalliklar prognoz tizimlarining nazariy asoslari, komponentlari, modellar va algoritmlari, shuningdek, ularni amaliyotga joriy etishdagi muammolar va yechimlarni tahlil qilishni maqsad qilgan. Maqolada ushbu tizimlarning samaradorligini oshirish va sog'liqni saqlash siyosatida kengroq foydalanish bo'yicha tavsiyalar beriladi, kelajakdagi tadqiqot yo'nalishlari ham ko'rib chiqiladi. Ushbu tadqiqot zamonaviy prognozlash metodologiyalarini tushunishga va ularni amaliyotda qo'llashga ilmiy hissa qo'shadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yuqumli kasalliklar tarqalishini prognoz qilish tizimlariga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar so'nggi yillarda, ayniqsa COVID-19 pandemiyasidan so'ng, misli ko'rilmagan darajada kengaydi. An'anaviy epidemiologik modellar, masalan, SIR (Susceptible-Infected-Recovered) va SEIR (Susceptible-Exposed-Infected-Recovered) kabi differensial tenglamalarga asoslangan yondashuvlar uzoq vaqtdan beri kasallik dinamikasini tushunishda asosiy vosita bo'lib kelgan. Biroq, ularning cheklovlari, xususan, murakkab ijtimoiy o'zaro ta'sirlar, geografik xususiyatlar va ma'lumotlarning noaniqligini hisobga olishdagi qiyinchiliklar zamonaviy tadqiqotlarda tobora ko'proq tan olinmoqda [4]. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu klassik modellarning prognoz aniqligini oshirish uchun ularni statistik usullar, masalan, vaqt qatorlari tahlili (ARIMA, SARIMA) yoki Kalman filtrlari bilan birlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi [5]. Jumladan, O'zbekistonlik tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ishlar ham mintaqaviy sharoitlarda an'anaviy modellar va ularning modifikatsiyalarini qo'llash imkoniyatlarini o'rganib chiqqan [6].

Zamonaviy prognoz tizimlarining nazariy asoslari epidemiologiya, statistika, informatika va ijtimoiy fanlar chorrahasida joylashgan bo'lib, ular katta ma'lumotlar (Big Data), sun'iy intellekt (SI) va mashinaviy o'qitish (MO) metodologiyalarini o'z ichiga oladi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yuqumli kasalliklar prognozida

ma'lumotlarga asoslangan yondashuvlarning ustunligi tobora ortib bormoqda. Bu yondashuvlar nafaqat klinik va demografik ma'lumotlarni, balki ijtimoiy tarmoqlar, mobil qurilmalar orqali olingan harakatlanish ma'lumotlari, ob-havo sharoitlari, qidiruv tizimlari so'rovlari va hatto genomik ma'lumotlar kabi an'anaviy bo'lmagan ma'lumot manbalarini ham integratsiya qilish imkonini beradi [7]. Masalan, 2021-yilda chop etilgan bir tadqiqotda COVID-19 tarqalishini prognoz qilishda mobil telefon ma'lumotlari va ijtimoiy tarmoqlardagi faollikning ahamiyati ko'rsatilgan [8].

Prognozlash modellarining xilma-xilligi va ularning qo'llanilishi mavzuga oid adabiyotlarda keng muhokama qilinadi. Mashinaviy o'qitish modellaridan, jumladan, Support Vector Machines (SVM), Random Forests, Gradient Boosting va neyron tarmoqlar (NN) yuqumli kasalliklar tarqalishining murakkab, chiziqli bo'lmagan bog'liqliklarini aniqlashda samarali ekanligi isbotlangan [9]. Chuqur o'qitish (Deep Learning) modellarining, xususan, Uzoq Qisqa Muddatli Xotira (LSTM) va Qaytariluvchi Neyron Tarmoqlar (RNN) kabi arxitekturalarining vaqt qatorlari ma'lumotlari bilan ishlashdagi yuqori salohiyati, ayniqsa, kasallikning kelajakdagi tendensiyalarini prognoz qilishda alohida e'tiborga molik [10]. 2022-yilda e'lon qilingan bir tadqiqotda LSTM modellari gripp epidemiyasining cho'qqisini va davomiyligini yuqori aniqlikda bashorat qilishda an'anaviy statistik modellardan ustun ekanligi ko'rsatilgan [11]. Bundan tashqari, agentga asoslangan modellar (ABM) ham muhim o'rin tutadi. Ular individual darajadagi xatti-harakatlar va o'zaro ta'sirlarni simulyatsiya qilish orqali kasallikning tarqalish mexanizmlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi, ayniqsa, turli siyosat va aralashuvlarning potentsial ta'sirini baholashda qimmatli vosita hisoblanadi [12].

Tizimning asosiy komponentlari adabiyotlarda odatda ma'lumotlarni yig'ish, oldindan ishlov berish, modelni tanlash va o'qitish, prognozlash, natijalarni vizualizatsiya qilish va baholash bosqichlarini o'z ichiga oladi [13]. Ma'lumotlar bilan ishlash jarayonida ma'lumotlarning sifati, to'liqligi va dolzarbligi prognoz aniqligini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi. Turli manbalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirish, ulardagi bo'shliqlarni to'ldirish va shovqinlarni kamaytirish uchun

murakkab ma'lumotlarni tozalash va integratsiya qilish usullari qo'llaniladi [14]. Ushbu jarayonlarda katta ma'lumotlar tahlili texnologiyalari, jumladan, Hadoop va Spark kabi platformalar muhim rol o'ynaydi.

Tizimni amaliyotga joriy etishda bir qator muammolar va ularning yechimlari adabiyotlarda keng muhokama qilinadi. Asosiy muammolardan biri ma'lumotlarning mavjudligi va ularga kirish imkoniyatidir. Ko'pgina mamlakatlarda, jumladan, rivojlanayotgan mamlakatlarda yuqumli kasalliklar bo'yicha sifatli, real vaqt rejimida ma'lumotlarni yig'ish tizimlari yetarli darajada rivojlanmagan [15]. Bu muammoni hal qilish uchun ochiq ma'lumotlar siyosatini joriy etish, ma'lumot almashish protokollarini standartlashtirish va sog'liqni saqlash muassasalari o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish tavsiya etiladi [16]. Ikkinchi muammo – modellarining izohlanuvchanligi (interpretability). Ayniqsa, chuqur o'qitish modellarining "qora quti" xususiyati ularning prognozlarini tushunish va ularga ishonishni qiyinlashtiradi. Bu esa sog'liqni saqlash sohasi mutaxassislari va siyosatchilar tomonidan ularni qabul qilishga to'sqinlik qilishi mumkin. Ushbu muammoni hal qilish uchun izohlanuvchan sun'iy intellekt (XAI) usullarini ishlab chiqish va qo'llash bo'yicha tadqiqotlar faol olib borilmoqda [17]. Masalan, 2023-yilda chop etilgan bir maqolada COVID-19 prognozida qo'llanilgan chuqur o'qitish modelining prognozlarini tushuntirish uchun SHAP (SHapley Additive exPlanations) qiymatlari qo'llanilgan [18].

Boshqa bir muammo – prognoz tizimlarining hisoblash resurslariga bo'lgan talabi. Katta ma'lumotlar va murakkab modellar bilan ishlash uchun yuqori unumdorlikka ega hisoblash tizimlari talab etiladi. Bulutli hisoblash texnologiyalari ushbu muammoni hal qilishda samarali yechim bo'lib xizmat qiladi, chunki ular talabga qarab resurslarni kengaytirish imkonini beradi [19]. Shuningdek, prognoz tizimlarini mavjud sog'liqni saqlash infratuzilmasiga integratsiya qilish ham muhim ahamiyatga ega. Tizimlar nafaqat texnik jihatdan mustahkam bo'lishi, balki amaliyotchi shifokorlar, epidemiologlar va siyosatchilar uchun qulay va foydali

interfeyslarga ega bo'lishi kerak [20]. Bu borada foydalanuvchi markazli dizayn (UCD) tamoyillariga asoslangan tizimlarni ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Amaliy qo'llash sohalari va samaradorlikni baholash bo'yicha adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, prognoz tizimlari nafaqat kasallik tarqalishini bashorat qilishda, balki resurslarni taqsimlash (masalan, dori-darmonlar, tibbiy xodimlar, kasalxona o'rinlari), emlash kampaniyalarini rejalashtirish, jamoat salomatligi bo'yicha aralashuvlarning samaradorligini baholash va hatto iqtisodiy ta'sirlarni prognoz qilishda ham qo'llaniladi [21]. Tizimlarning samaradorligini baholashda prognoz aniqligi (masalan, RMSE, MAE, R-kvadrat), prognoz gorizonti va amaliy ahamiyati kabi mezonlar qo'llaniladi. Biroq, ko'plab tadqiqotlar laboratoriya sharoitida yuqori aniqlikni ko'rsatsa-da, real dunyo sharoitida ularning samaradorligini tasdiqlovchi mustahkam dalillar hali ham cheklangan [22]. Bu esa prognoz tizimlarini keng miqyosda joriy etishdan oldin ularni qat'iy validatsiya qilish zarurligini ta'kidlaydi.

Xulosa qilib aytganda, mavzuga oid adabiyotlar yuqumli kasalliklar prognoz tizimlarining nazariy va amaliy jihatlarida sezilarli yutuqlarga erishilganligini ko'rsatadi. Zamonaviy texnologiyalar, xususan, SI, MO va katta ma'lumotlar tahlili an'anaviy epidemiologik yondashuvlarning cheklovlarini bartaraf etishga yordam beradi. Biroq, ma'lumotlarning mavjudligi, modellarining izohlanuvchanligi, hisoblash resurslariga bo'lgan talab va amaliyotga integratsiya qilish kabi muammolar hal etilishi lozim bo'lgan dolzarb masalalar bo'lib qolmoqda. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu muammolarga kompleks yechimlar topishga, gibrid modellar ishlab chiqishga va prognoz tizimlarining real dunyo sharoitida samaradorligini oshirishga qaratilishi kerak. Shuningdek, turli mintaqaviy va milliy sharoitlarga moslashuvchan, mahalliy ma'lumotlar va ehtiyojlarni hisobga oluvchi tizimlarni yaratishga alohida e'tibor qaratish lozim [23].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot yuqumli kasalliklar tarqalishini prognoz qilish tizimini ishlab chiqish va baholashga qaratilgan bo'lib, dizayn fanlari tadqiqoti (Design Science Research – DSR) yondashuvini qo'llaydi. DSR yondashuvi real dunyo muammolarini hal qilish uchun yangi artefaktlar (tizimlar, modellar,

metodologiyalar) yaratishga va ularning samaradorligini empirik tarzda baholashga urgʻu beradi [24]. Metodologiya muammoni aniqlash, yechimni loyihalash, ishlab chiqish, baholash va kommunikatsiya qilishning iterativ bosqichlarini oʻz ichiga oladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Oʻzbekiston sharoitlariga moslashuvchan, aniq va ishonchli prognoz tizimini yaratish boʻlganligi sababli, u miqdoriy modellashtirish usullarini sifatli tahlillar bilan uygʻunlashtirgan aralash usullar dizaynini ham oʻzida mujassam etadi. Bu yondashuv nafaqat texnik samaradorlikni, balki tizimning amaliy foydaliligi va qabul qilinishini ham taʼminlashga qaratilgan.

Maʼlumotlarni yigʻish va manbalari prognoz tizimining asosi hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda yuqumli kasalliklar tarqalishini prognoz qilish uchun bir nechta turdagi maʼlumotlar manbalaridan foydalanish koʻzda tutilgan. Birinchidan, epidemiologik maʼlumotlar – bu kasallanish, oʻlim, tuzalish holatlari, kasallikning yosh, jins va geografik hudud boʻyicha taqsimoti kabi rasmiy statistikalar. Bu maʼlumotlar Oʻzbekiston Respublikasi Sogʻliqni Saqlash Vazirligi, Sanitariya-epidemiologik osoyishtalik va jamoat salomatligi xizmati hamda Jahon Sogʻliqni Saqlash Tashkiloti (JSST) kabi rasmiy manbalardan olinadi. Maʼlumotlar 2015-yildan 2023-yilgacha boʻlgan davrni qamrab oladi, bu esa modellar uchun yetarli darajada tarixiy kontekstni taʼminlaydi. Ikkinchidan, demografik maʼlumotlar – aholi zichligi, yosh tarkibi, tugʻilish va oʻlim koʻrsatkichlari, shuningdek, ichki va tashqi migratsiya oqimlari. Bu maʼlumotlar Davlat Statistika Qoʻmitasidan olinadi va kasallik tarqalishining aholi dinamikasi bilan bogʻliqligini tahlil qilish imkonini beradi. Uchinchidan, geografik maʼlumotlar (GIS) – hududiy chegaralar, aholi punktlari joylashuvi, tibbiyot muassasalarining tarqalishi va transport infratuzilmasi. Ushbu maʼlumotlar kasallikning fazoviy tarqalishini modellashtirish uchun muhimdir. Toʻrtinchidan, iqlim maʼlumotlari – harorat, namlik, yogʻingarchilik, shamol tezligi kabi meteorologik koʻrsatkichlar. Oʻzgidrometdan olinadigan bu maʼlumotlar ayrim yuqumli kasalliklarning mavsumiy va iqlimiy bogʻliqliklarini aniqlashda yordam beradi. Beshinchidan, ijtimoiy-iqtisodiy va xulq-atvor maʼlumotlari – mobil qurilmalar orqali olingan anonim harakatlanish maʼlumotlari, ijtimoiy tarmoqlardagi kasallik

bilan bog‘liq kalit so‘zlar faolligi, qidiruv tizimlari so‘rovlari va jamoat tadbirlari haqidagi ma’lumotlar. Bu ma’lumotlar kasallikning tezkor tarqalishini ko‘rsatuvchi erta ogohlantirish signallari sifatida xizmat qilishi mumkin [25]. Barcha ma’lumotlar real vaqt rejimida yoki muntazam ravishda yangilanadigan API (Application Programming Interface) orqali yig‘ishga harakat qilinadi, bu esa prognoz tizimining dolzarbligini ta’minlaydi. Ma’lumotlarga kirish va ulardan foydalanish uchun tegishli ruxsatnomalar olingan va barcha shaxsiy ma’lumotlar qat’iy anonimlashtirish protokollari asosida qayta ishlanadi.

Ma’lumotlarga ishlov berish va tayyorlash bosqichi prognoz modellarining aniqligi va ishonchliligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Turli manbalardan olingan ma’lumotlar ko‘pincha turli formatlarda, bo‘shliqlar, shovqinlar va nomuvofiqliklar bilan keladi. Shu sababli, quyidagi asosiy bosqichlar amalga oshiriladi:

Ma’lumotlarni tozalash: Yetishmayotgan qiymatlarni aniqlash va ularni to‘ldirish uchun statistik usullar (o‘rtacha, median, rejim) yoki murakkabroq usullar (masalan, K-eng yaqin qo‘shnilar (K-NN) imputatsiyasi) qo‘llaniladi. Anomaliyalarni (outliers) aniqlash va ularni bartaraf etish yoki yumshatish uchun Z-skor, IQR (Interquartile Range) kabi statistik usullar qo‘llaniladi.

Ma’lumotlarni integratsiya qilish: Turli manbalardan olingan heterogen ma’lumotlar yagona, izchil ma’lumotlar to‘plamiga birlashtiriladi. Bu jarayonda geografik kodlar, vaqt tamg‘alari va boshqa noyob identifikatorlar asosida ma’lumotlarni bog‘lash amalga oshiriladi.

Ma’lumotlarni transformatsiya qilish: Prognoz modellarining samaradorligini oshirish uchun ma’lumotlar normalizatsiya (Min-Max scaling) yoki standartizatsiya (Z-score standardization) qilinadi. Qiyshiq taqsimlangan ma’lumotlar uchun logarifmik transformatsiyalar qo‘llaniladi.

Xususiyatlarni ajratish (Feature Engineering): Xom ma’lumotlardan yangi, prognozlash qobiliyatiga ega xususiyatlar yaratiladi. Bularga kasallanishning kechikkan qiymatlari (lagged values), harakatlanuvchi o‘rtachalar (moving averages), mavsumiy ko‘rsatkichlar, aholi zichligi, tibbiyot muassasalariga erishish imkoniyati va

transport harakati indeksleri kiradi. Vaqt qatorlari ma'lumotlari uchun temporal xususiyatlar (hafta kuni, oy, bayramlar) ham yaratiladi.

Vaqt qatorlari uchun tayyorlash: Ma'lumotlarning temporal izchilligi ta'minlanadi, muntazam bo'lmagan namuna olish holatlari tartibga solinadi va vaqt qatorlari komponentlari (trend, mavsumiylik, qoldiq) ajratiladi. Bu jarayonlarda Python dasturlash tilining Pandas va NumPy kutubxonalari keng qo'llaniladi [26].

Prognozlash modellarini tanlash va o'qitish ushbu tadqiqotning markaziy qismi bo'lib, u gibridd yondashuvga asoslanadi. Bu yondashuv turli modellarining kuchli tomonlarini birlashtirib, prognoz aniqligini oshirishga qaratilgan.

An'anaviy epidemiologik modellar: SIR (Susceptible-Infected-Recovered) va SEIR (Susceptible-Exposed-Infected-Recovered) kabi differensial tenglamalarga asoslangan modellar prognoz tizimi uchun bazaviy chiziq (baseline) sifatida xizmat qiladi. Ular kasallikning asosiy dinamikasini tushunish va dastlabki parametr baholash uchun ishlatiladi.

Vaqt qatorlari modellari: ARIMA (Autoregressive Integrated Moving Average) va SARIMA (Seasonal ARIMA) modellar kasallik tarqalishining qisqa muddatli prognozida va mavsumiy o'zgarishlarni hisobga olishda qo'llaniladi. Ular tarixiy ma'lumotlardagi trend va mavsumiy naqshlarni aniqlashda samaralidir.

Random Forest va Gradient Boosting: Bu ansambl modellar murakkab, chiziqli bo'lmagan bog'liqliklarni aniqlashda va xususiyatlarning prognozga ta'sirini baholashda yuqori samaradorlikni ko'rsatadi. Ular, ayniqsa, ko'p o'zgaruvchili ma'lumotlar bilan ishlashda qulaydir.

Support Vector Machines (SVM): Kasallik avj olishini aniqlash kabi tasniflash vazifalari uchun qo'llaniladi, chunki ular ma'lumotlar orasidagi optimal ajratuvchi gipertekislikni topishda kuchlidir.

Uzoq Qisqa Muddatli Xotira (LSTM) va Gated Recurrent Unit (GRU) tarmoqlari: Bu qaytariluvchi neyron tarmoqlar (RNN) arxitekturalari vaqt qatorlari ma'lumotlari bilan ishlashda, ayniqsa, uzoq muddatli bog'liqliklarni o'rganishda juda

samaralidir. Ular kasallikning kelajakdagi tendensiyalarini yuqori aniqlikda prognoz qilish uchun ishlatiladi [27].

Convolutional Neural Networks (CNN): Geografik ma'lumotlardan fazoviy xususiyatlarni (masalan, kasallik tarqalishining hududiy naqshlari) ajratib olish uchun qo'llaniladi.

Agentga asoslangan modellar (ABM): Individual darajadagi xatti-harakatlar va o'zaro ta'sirlarni simulyatsiya qilish orqali kasallikning tarqalish mexanizmlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ular, ayniqsa, turli siyosat va aralashuvlarning (masalan, karantin choralari, emlash kampaniyalari) potentsial ta'sirini baholashda qimmatli vosita hisoblanadi.

Gibrid yondashuv: Ushbu tadqiqotda, masalan, SEIR modelining dinamik asoslarini LSTM tarmoqlarining prognozlash qobiliyati bilan birlashtirgan gibrid modellar ishlab chiqiladi. Bu yondashuv har bir modelning cheklovlarini bartaraf etishga va umumiy prognoz aniqligini oshirishga qaratilgan [28].

Modellarni o'qitish strategiyasi ma'lumotlar to'plamini o'qitish (70%), validatsiya (15%) va test (15%) to'plamlariga bo'lishni o'z ichiga oladi. Vaqt qatorlari ma'lumotlari uchun vaqtga asoslangan bo'linish (masalan, 2015-2022 o'qitish, 2023 validatsiya, 2024 test) yoki vaqt qatorlari kross-validatsiyasi qo'llaniladi. Modellar giperparametrlarini optimallashtirish uchun Grid Search, Random Search yoki Bayesian Optimization kabi usullar ishlatiladi.

Modelni baholash va tizim samaradorligini o'lchash ham miqdoriy, ham sifatli mezonlar asosida amalga oshiriladi.

Mean Absolute Error (MAE): Prognoz va haqiqiy qiymatlar orasidagi mutlaq farqlarning o'rtachasi.

Root Mean Squared Error (RMSE): Xatoliklarning kvadrat ildizi, katta xatoliklarga ko'proq urg'u beradi.

Mean Absolute Percentage Error (MAPE): Prognoz xatolarini foizda ifodalaydi, bu esa turli miqyosdagi ma'lumotlar uchun taqqoslash imkonini beradi.

R-squared (R^2): Modelning ma'lumotlardagi dispersiyani qanchalik tushuntira olishini ko'rsatadi.

Kasallik avj olishini aniqlash kabi tasniflash vazifalari uchun Accuracy, Precision, Recall, F1-score va Area Under the Receiver Operating Characteristic Curve (AUC-ROC) kabi metrikalar qo'llaniladi.

Prognoz gorizonti bo'yicha baholash (masalan, 1 kunlik, 7 kunlik, 30 kunlik prognozlar) modelning turli vaqt oralig'idagi samaradorligini aniqlash uchun muhimdir.

Sifatli baholash: Tizimning amaliy foydaliligi, qulayligi va izohlanuvchanligini baholash uchun sog'liqni saqlash mutaxassisleri (epidemiologlar, shifokorlar) va siyosatchilar bilan intervyular va so'rovnomalar o'tkaziladi. Bu, ayniqsa, chuqur o'qitish modellarining "qora quti" xususiyatini yumshatish uchun muhimdir. Izohlanuvchan sun'iy intellekt (XAI) usullari, masalan, SHAP (SHapley Additive exPlanations) va LIME (Local Interpretable Model-agnostic Explanations) qiymatlari model prognozlarining tushuntirilishini ta'minlash uchun qo'llaniladi, bu esa foydalanuvchilarning tizimga bo'lgan ishonchini oshiradi [29]. Prognoz tizimining samaradorligi an'anaviy epidemiologik prognoz usullari (masalan, oddiy harakatlanuvchi o'rtacha, bazaviy SIR modeli) bilan solishtirish orqali ham baholanadi.

Tizim arxitekturasi va texnologik platforma modulli va kengaytiriladigan dizayn tamoyillariga asoslanadi. Bu yondashuv tizimning turli komponentlarini mustaqil ravishda ishlab chiqish, sinovdan o'tkazish va yangilash imkonini beradi. Asosiy modullar quyidagilardan iborat:

Ma'lumotlarni yig'ish va integratsiya moduli: Turli manbalardan (rasmiy statistikalar, iqlim, demografik, ijtimoiy tarmoqlar) ma'lumotlarni avtomatik ravishda yig'ish, ularni birlashtirish va markaziy ma'lumotlar omboriga joylashtirish uchun javobgar.

Ma'lumotlarga ishlov berish moduli: Yig'ilgan ma'lumotlarni tozalash, transformatsiya qilish, yetishmayotgan qiymatlarni to'ldirish va xususiyatlarni ajratish kabi operatsiyalarni bajaradi.

Modelni boshqarish moduli: Prognoz modellarini o'qitish, ularning versiyalarini boshqarish, qayta o'qitish jarayonlarini avtomatlashtirish va eng yaxshi modellarni prognozlash uchun joylashtirish (deployment) vazifasini bajaradi.

Prognozlash moduli: Tanlangan va o'qitilgan modellar asosida yuqumli kasalliklar tarqalishini prognoz qiladi. Bu modul qisqa, o'rta va uzoq muddatli prognozlarni generatsiya qilish imkoniyatiga ega.

Natijalarni vizualizatsiya qilish va interfeys moduli: Prognoz natijalarini, kasallik tarqalishining joriy holatini va boshqa tegishli ma'lumotlarni foydalanuvchilar uchun qulay va interaktiv veb-interfeys orqali vizualizatsiya qiladi. Geografik xaritalar, grafiklar va jadvallar yordamida ma'lumotlar tahlil qilinadi.

Hisobot va ogohlantirish moduli: Prognoz natijalari asosida avtomatik hisobotlar yaratadi va kasallik avj olishi xavfi yuqori bo'lgan holatlarda tegishli mutaxassislarga ogohlantirishlar yuboradi.

Texnologik platforma sifatida Python dasturlash tili (Pandas, NumPy, Scikit-learn, TensorFlow/PyTorch kutubxonalarini bilan) asosiy vosita sifatida tanlangan. Ma'lumotlarni saqlash uchun PostgreSQL (strukturalangan ma'lumotlar) va MongoDB (strukturalanmagan ma'lumotlar) kabi ma'lumotlar bazalari qo'llaniladi. Katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash uchun Apache Spark kabi katta ma'lumotlar platformalari integratsiya qilinadi. Tizimning kengaytiriluvchanligi va yuqori unumdorligini ta'minlash maqsadida bulutli hisoblash texnologiyalari (masalan, AWS, Google Cloud Platform yoki Azure) dan foydalaniladi. Veb-interfeysni ishlab chiqish uchun Flask/Django (backend) va React/Vue.js (frontend) kabi freymvorklar ishlatiladi [30]. Tizimning boshqa sog'liqni saqlash tizimlari bilan o'zaro ishlashini ta'minlash uchun API-ga asoslangan dizayn tamoyillariga rioya qilinadi.

Etik jihatlar va ma'lumotlar maxfiyligi ushbu tadqiqotda ustuvor ahamiyatga ega. Barcha ma'lumotlar, ayniqsa shaxsiy xarakterga ega bo'lishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar (masalan, mobil harakatlanish ma'lumotlari), qat'iy anonimlashtirish va psevdonimlashtirish protokollari asosida qayta ishlanadi. Ma'lumotlarga kirish faqat vakolatli shaxslar uchun cheklangan bo'lib, ma'lumotlar xavfsizligi protokollari (shifrlash, kirish nazorati) qat'iy amalga oshiriladi. Tizimning prognozlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan har qanday tarfkashlik (bias) ni kamaytirishga alohida e'tibor qaratiladi, chunki ma'lumotlardagi yoki modeldagi tarfkashliklar prognoz natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi va sog'liqni saqlash siyosatida noto'g'ri qarorlarga olib kelishi mumkin [31]. Modelning shaffofligi va izohlanuvchanligi orqali foydalanuvchilar prognozlar qanday shakllanganini tushunishlari va ularga ishonishlari ta'minlanadi. Tadqiqotda foydalaniladigan ma'lumotlar to'plamlari va metodologiyalar haqida to'liq shaffoflik ta'minlanadi.

Ushbu tadqiqotning cheklovlari ham mavjud bo'lib, ularni tan olish kelajakdagi ishlar uchun yo'nalish beradi. Birinchidan, prognoz tizimining aniqligi va samaradorligi ma'lumotlarning mavjudligi, sifati va dolzarbligiga bevosita bog'liq. O'zbekiston sharoitida real vaqt rejimida yuqori sifatli ma'lumotlarni muntazam yig'ish va integratsiya qilish hali ham qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Ikkinchidan, modellarining umumlashtirish qobiliyati (generalizability) cheklangan bo'lishi mumkin; bir kasallik yoki hudud uchun o'qitilgan model boshqa kasallik yoki hududga to'g'ridan-to'g'ri qo'llanilganda samaradorligini yo'qotishi mumkin. Uchinchidan, murakkab chuqur o'qitish modellarining hisoblash resurslariga bo'lgan talabi yuqori bo'lib, bu ularni keng miqyosda joriy etishda texnik va moliyaviy cheklovlar yaratishi mumkin. To'rtinchidan, kelajakdagi kutilmagan voqealar (masalan, yangi patogen shtammlar, siyosatdagi keskin o'zgarishlar, tabiiy ofatlar) prognoz aniqligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki modellar tarixiy ma'lumotlarga asoslanadi. Nihoyat, ba'zi ilg'or MO/CO modellarining "qora quti" xususiyati, XAI usullari qo'llanilishiga qaramay, ularning prognozlarini to'liq tushuntirishda qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin, bu esa sog'liqni saqlash sohasidagi qaror qabul qiluvchilar uchun qabul

qilishni murakkablashtirishi mumkin [32]. Ushbu cheklovlar tadqiqotning keyingi bosqichlarida hal etilishi lozim bo'lgan masalalar sifatida ko'rib chiqiladi.

Xulosa. Ushbu maqola yuqumli kasalliklar tarqalishini prognoz qilish tizimining nazariy asoslari, komponentlari, modellar va algoritmlarini atroflicha tahlil qildi. Unda zamonaviy sun'iy intellekt, mashinaviy o'qitish va katta ma'lumotlar texnologiyalariga asoslangan gibrid yondashuvlar an'anaviy epidemiologik modellar cheklovlarini bartaraf etishda muhim rol o'ynashi ko'rsatildi. Tadqiqot dizayn fanlari yondashuvi asosida ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash, modellashtirish va baholashning kompleks jarayonini qamrab oldi. Tizimni amaliyotga joriy etishdagi ma'lumotlar mavjudligi, modellar izohlanuvchanligi va resurs talabi kabi muammolar hamda ularning yechimlari ko'rib chiqildi. Kelajakda tizimning umumlashtirish qobiliyatini oshirish, ma'lumotlar sifatini yaxshilash va izohlanuvchanlikni ta'minlash ustuvor vazifa bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimov S.A., Karimova M.N. "COVID-19 pandemiyasi sharoitida yuqumli kasalliklar tarqalishini matematik modellashtirishning ahamiyati". Tibbiyotda yangi kun, 2021,2(34),10-13.–<https://newdaymedicine.com/index.php/tdyn/article/view/100>
2. Saidova D.A., Abdullayeva N.R. "Epidemiologik jarayonlarni prognozlashda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari". Tibbiyotda yangi kun, 2022, 2(40), 14-17. – <https://newdaymedicine.com/index.php/tdyn/article/view/424>
3. Xamidova G.R., Qodirov Z.M. "Yuqumli kasalliklar tarqalishini bashorat qilishda raqamli ma'lumotlarni tahlil qilish usullari". O'zbekiston Tibbiyot Jurnal, 2023, 2, 112-115. – <https://uzmedjournal.uz/index.php/uzmed/article/view/112>
4. Ergashov A.A., Norboyev B.T. "Sog'liqni saqlash tizimida epidemiologik xavflarni prognozlashning axborot-tahliliy tizimini yaratish masalalari". Tibbiyotda yangi kun, 2022, 2(40), 18-21. – <https://newdaymedicine.com/index.php/tdyn/article/view/425>
5. Raximov Sh.M., G'aniyeva D.X. "Yuqumli kasalliklar tarqalishini prognozlashda katta ma'lumotlar (Big Data) tahlilining o'rni". O'zbekiston Tibbiyot Jurnal, 2022, 3,105-108. – <https://uzmedjournal.uz/index.php/uzmed/article/view/105>
6. Sobirov M.A., Xolmatov F.U. "COVID-19 pandemiyasi davrida epidemiologik ma'lumotlarni tahlil qilish va prognozlashning zamonaviy yondashuvlari". Tibbiyotda yangi kun, 2021,2(34),14-17.– <https://newdaymedicine.com/index.php/tdyn/article>
7. Ismoilov N.M., Qurbonova L.A. "Yuqumli kasalliklar tarqalishini prognozlashda geoinformatsion tizimlardan foydalanish". Tibbiyotda yangi kun, 2022, 3(41), 22-25. – <https://newdaymedicine.com/index.php/tdyn/article/view/457>

NUMERICAL SIMULATION OF HEAT TRANSFER DYNAMICS IN SMART RESIDENTIAL ENVIRONMENTS USING FINITE DIFFERENCE METHODS

ISMOILJONOV H.

Student Fergana State University, ismoiljonovhasanboy0@mail.com

Abstract: This article investigates the numerical simulation of two-dimensional heat transfer processes within a room modeled after a smart home environment. The governing equation is the classical parabolic heat diffusion partial differential equation $\frac{\partial U}{\partial t} = \alpha^2 \nabla^2 U$, discretized over a 30×50 spatial grid using the Forward Euler finite difference scheme. Dirichlet boundary conditions represent three physically distinct zones: a radiator as the primary heat source, a window as the principal heat sink, and a door modeling ambient ventilation exchange. The computational model is implemented using HTML5 Canvas, CSS3, and JavaScript, enabling real-time interactive visualization. The influence of the thermal diffusivity coefficient on solution stability is analyzed, and the role of stochastic perturbations in achieving physical realism is discussed. Results confirm that the discrete model reproduces the expected steady-state thermal profile consistent with theoretical predictions.

Keywords: heat diffusion equation, finite difference method, Forward Euler scheme, Dirichlet boundary conditions, 2D Laplacian, Canvas API, smart home thermal modeling, thermal diffusivity, stochastic perturbation, temperature field visualization

Introduction. The automation of indoor climate control represents one of the most practically significant applications of applied mathematics in the modern built environment. Smart home systems — designed to monitor and regulate temperature, humidity, and air quality — require not merely hardware sensors and control logic, but a sound mathematical foundation describing the underlying physical phenomena. Without an accurate model of how thermal energy propagates through a bounded spatial domain, any control strategy remains heuristic at best. The present work addresses this requirement by constructing a two-dimensional numerical simulation of room-scale heat transfer, grounded in classical mathematical physics. The heat diffusion equation, a second-order parabolic partial differential equation (PDE), serves as the governing model. Its discrete approximation via the Forward Euler finite difference scheme on a structured rectangular grid provides a computationally tractable

framework amenable to real-time browser-based execution. The motivation for implementing the simulation in a standard web technology stack — HTML5, CSS3, and JavaScript — rather than a dedicated scientific computing environment is deliberate. Such an implementation ensures broad accessibility, requires no specialized software installation, and demonstrates that sophisticated physical modeling can be embedded within lightweight interactive applications. This is especially relevant for educational contexts and rapid engineering prototyping. The article is structured as follows: Section 2 establishes the mathematical basis of the heat equation and its two-dimensional formulation. Section 3 details the discretization procedure and stability analysis. Section 4 describes the boundary conditions and their physical justification. Section 5 covers the software architecture and rendering pipeline. Section 6 discusses the stochastic noise model. Section 7 presents and interprets the simulation results. Section 8 concludes with directions for future extension.

Mathematical Model: The Heat Diffusion Equation. The physical process of heat conduction in a homogeneous isotropic medium is governed by the Fourier heat equation. In the general three-dimensional case, this takes the form of a parabolic partial differential equation relating the rate of change of temperature at a point to the spatial curvature of the temperature field. For the two-dimensional case — appropriate when modeling a horizontal cross-section of a room or treating the vertical dimension as uniform — the governing equation is:

$$\frac{\partial U}{\partial t} = a^2 \cdot \left(\frac{\partial^2 U}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 U}{\partial y^2} \right) = a^2 \cdot \nabla^2 U \quad (1)$$

Equation 1. Two-dimensional heat diffusion equation

Here $U(x, y, t)$ denotes the temperature field as a function of the two spatial coordinates x and y and time t . The scalar coefficient a^2 is the thermal diffusivity of the medium, defined as $a^2 = \frac{k}{\rho \cdot c_p}$, where k is the thermal conductivity [$W/(m \cdot K)$], ρ is the mass density [kg/m^3], and c_p is the specific heat capacity [$J/(kg \cdot K)$]. Higher values of a^2 indicate a material through which heat propagates more rapidly.

The operator $\nabla^2 U = \frac{\partial^2 U}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 U}{\partial y^2}$, known as the Laplacian of U , has a transparent physical interpretation: it measures how much the temperature at a given point differs from the local spatial average of its neighbors. When $\nabla^2 U > 0$, the point is cooler than its surroundings and absorbs heat; when $\nabla^2 U < 0$, it is warmer and releases heat. This local diffusive exchange mechanism, accumulated across the entire domain, produces the macroscopic spreading of thermal energy over time.

Equation (1) belongs to the class of linear parabolic PDEs. Its linearity implies that the superposition principle holds: the total temperature field resulting from multiple boundary sources can be decomposed into contributions from each source independently. This property is exploited in the present model, where the radiator, window, and central sensor simultaneously impose distinct boundary temperatures on different portions of the domain.

Figure 1. Conceptual illustration of heat diffusion stages from source to equilibrium

Finite Difference Discretization and Stability Analysis. To enable numerical computation, the continuous domain must be replaced by a finite set of discrete points. The room plane is partitioned into a structured rectangular grid of ROWS = 30 rows and COLS = 50 columns, yielding $N = 1500$ cells in total. Each cell is identified by integer indices (r, c) , where $r \in \{0, \dots, 29\}$ and $c \in \{0, \dots, 49\}$, and stores a scalar temperature value $\text{grid}[r][c]$ representing the spatially averaged temperature over the cell.

The spatial second derivatives in the Laplacian are approximated by the standard second-order central finite difference scheme. For a uniform grid with spacing Δx in the horizontal direction and Δy in the vertical direction, the discrete Laplacian at cell (r, c) is:

$$L[r][c] = U[r - 1][c] + U[r + 1][c] + U[r][c - 1] + U[r][c + 1] - 4 \cdot U[r][c] \quad (2)$$

Equation 2. Discrete 2D Laplacian operator (five-point stencil)

This is the standard five-point finite difference stencil, which approximates $\frac{\partial^2 U}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 U}{\partial y^2}$ with second-order accuracy $O(\Delta x^2 + \Delta y^2)$. For time integration, the Forward Euler (explicit) method is employed. Denoting the superscript n as the time step index, the update rule is:

$$U[r][c]^{n+1} = U[r][c]^n + a^2 \cdot L[r][c]^n \quad (3)$$

Equation 3. Forward Euler time-stepping scheme

This explicit scheme computes the temperature at the next time step entirely from values at the current step. The key advantage is simplicity of implementation: no linear system needs to be solved, and each cell update is independent of others at the same time level. The computational cost per time step scales as $O(N)$, which for $N = 1500$ cells is negligible on modern hardware.

The primary limitation of the explicit scheme is its conditional stability. The von Neumann stability condition for the 2D heat equation on a uniform square grid ($\Delta x = \Delta y$) requires:

$$a^2 \cdot \frac{\Delta t}{\Delta x^2} \leq \frac{1}{4} \quad (4)$$

Equation 4. Stability condition for the explicit 2D scheme

In the present implementation, the thermal diffusivity coefficient is set to $a^2 = 0.22$ in normalized units consistent with the pixel grid dimensions. To maintain stability and accelerate convergence toward the quasi-steady state, `diffusionStep()` is invoked 10 times per animation frame, each call performing 5 inner Euler iterations — thus executing 50 discrete time steps between consecutive rendered frames. This multi-step approach efficiently advances the thermal field while respecting the stability bound.

Boundary Conditions and Physical Justification. The heat diffusion equation requires boundary conditions specifying the temperature (or its flux) at the edges and

interior fixed points of the domain. The present model exclusively employs Dirichlet conditions — that is, the temperature is prescribed to a fixed value — at all boundary zones. Three distinct boundary regions are defined, each representing a physically identifiable feature of a furnished room.

The first boundary condition models the radiator, positioned along the upper wall of the room. It spans columns 12 through 38 of row 0, with the same values imposed also on row 1 to represent the finite spatial extent of the heating element. The radiator temperature is user-controlled through sensor S1 and has a default value of 28°C. Enforcing the condition on two rows provides a thermal influence depth into the domain, rather than a mathematically infinitesimally thin boundary source.

The second boundary condition represents the window on the left wall, spanning rows 6 through 22 of column 0. The window is the primary heat sink and is controlled by sensor S2 (default 16°C). Column 1 of the same row range is set to $S2 + 1.5^{\circ}\text{C}$ — slightly warmer than the window surface itself — to represent the thermal gradient observed in the thin air layer immediately adjacent to a cold glass surface, where convective effects begin to moderate the sharp temperature contrast.

The third boundary condition is applied to the door region at the bottom of the domain, spanning columns 19 through 30 of row 29. The door is fixed at 17°C, representing the ventilating effect of air circulation through a doorway connecting to an adjacent conditioned space. Additionally, the entire right wall (column 49) is set to 18°C for all rows, modeling the slightly warmer surface of an insulated exterior wall receiving indirect solar gain or adjacent to a heated space. Sensor S3, occupying rows 17–19 and columns 34–36, can be interpreted as a secondary device such as a fan-coil unit or supplemental heater placed in the interior of the room.

The function `applyBoundaries()` is invoked at the end of every Euler iteration, immediately after computing the new grid values. This ensures that the boundary constraints are re-imposed at each time step and cannot be eroded by the diffusion process — a numerically critical requirement, since without this re-enforcement the

Dirichlet conditions would effectively become Neumann (flux-free) conditions after the first iteration.

Software Architecture and Rendering Pipeline. The simulation is realized as a single-page web application composed of three source files following the conventional separation-of-concerns pattern: `index.html` defines the semantic structure, `style.css` specifies the visual presentation, and `script.js` contains all computational and rendering logic.

The HTML document declares a 900×550 pixel Canvas element, which serves as the primary rendering surface. The interface is divided into three panels: a top header bar displaying the application title, a system status indicator (simulating IoT device online state), and a real-time digital clock; a left sidebar housing the three sensor control cards and two opacity sliders; and the main room section occupying the right portion of the viewport and containing the canvas together with a real-time statistics panel below it.

The stylesheet employs a dark-mode palette defined through CSS custom properties (variables) in the `:root` selector, enabling consistent theming throughout the interface. Color tokens include: `--bg-deep` (`#020617`) for the primary background, `--bg-panel` (`#0f1e2e`) for control panels, and `--sky` (`#38bdf8`) as the primary accent color. Sensor identities are encoded chromatically: red (`#ef4444`) for the radiator (S1), blue (`#3b82f6`) for the window (S2), and green (`#22c55e`) for the central device (S3). The Space Mono monospace font is used for numerical readouts to align decimal points, while Syne is applied to labels and headings for typographic contrast.

The JavaScript module is organized into four functional groups. The first group handles state initialization: declaring grid dimensions (ROWS, COLS), cell dimensions in pixels (cellW, cellH), the opacity control variables (roomOpacity, heatOpacity), and the simulation interval handle (simInterval). The second group manages grid operations: `initGrid()` allocates the 30×50 array and fills all cells with the ambient initial temperature of 20°C , then calls `applyBoundaries()`. The third group implements the computational core: `diffusionStep()` executes the discrete Euler update of Equation

(3), and `addNoise()` injects the stochastic perturbation. The fourth group governs rendering: `draw()` composes the canvas frame by sequentially blending the background room image, the heat map overlay, the grid lines, the directional arrows, the sensor markers, and the boundary labels.

Figure 3. General user interface of the simulation application

The `getColor(temp)` function implements the temperature-to-color mapping using a piecewise linear interpolation across four color stages. The normalized ratio $r = (\text{temp} - 14)/18$ maps the temperature interval $[14^{\circ}\text{C}, 32^{\circ}\text{C}]$ to $[0, 1]$. The four color transitions are: Blue to Cyan ($r \in [0, 0.25]$), Cyan to Green ($r \in [0.25, 0.5]$), Green to Yellow ($r \in [0.5, 0.75]$), and Yellow to Red ($r \in [0.75, 1.0]$). This "blue-cool to red-warm" palette conforms to the convention used in infrared thermal imaging and is intuitively interpretable by users without specialized training.

Stochastic Perturbation and Physical Realism. A purely deterministic numerical solution of the heat equation converges to a spatially smooth, stationary temperature field in finite time. While mathematically correct given the idealized boundary conditions, such a solution appears visually static and fails to capture the minor turbulent fluctuations characteristic of real indoor thermal environments — arising from convective air currents, local variations in wall emissivity, and imprecision in sensor readings.

To address this, the `addNoise()` function introduces a small stochastic perturbation to the interior grid values at each animation frame. The update applied to every interior cell is:

$$U[r][c] \leftarrow U[r][c] + (\text{rand} - 0.5) \cdot 0.08 \quad (5)$$

Equation 5. Stochastic noise injection formula

Here $\text{rand} \sim \text{Uniform}(0,1)$ is drawn independently for each cell. The net effect is a zero-mean additive perturbation uniformly distributed on $[-0.04, +0.04]$ °C. This amplitude is approximately two orders of magnitude smaller than the dominant temperature gradients in the domain (12–13°C between radiator and window), ensuring that the noise does not meaningfully distort the solution accuracy while providing sufficient visual variation to prevent the rendered heat map from appearing frozen.

An important implementation detail is that noise is applied exclusively to interior cells — the boundary cells (rows 0, 29 and columns 0, 49, as well as the fixed sensor zones) are excluded. This is correct because their temperatures are immediately overwritten by `applyBoundaries()` in the next iteration; injecting noise there would have no persistent effect and would merely introduce unnecessary computation.

Simulation Results and Physical Interpretation. Upon initialization, the entire grid is set to the uniform ambient temperature $U_0 = 20^\circ\text{C}$. After `applyBoundaries()` enforces the Dirichlet conditions, the radiator zone (row 0–1, columns 12–38) is set to 28°C and the window cells (rows 6–22, column 0–1) are set to 16°C and 17.5°C respectively. A single preliminary diffusion step is executed prior to rendering the initial frame, so the user observes a state where thermal influence has already begun propagating.

During the early transient phase — approximately the first 5–10 animation frames — a hot plume develops from the radiator and spreads downward and laterally. Simultaneously, a cold region extends from the window into the interior of the room. The boundary between these zones exhibits the steepest temperature gradient and the most rapid color transitions in the visualization. The door region at the bottom introduces a weak cold influence from below, creating a secondary low-temperature zone in the lower-center portion of the domain.

After approximately 20–30 animation frames, the temperature field approaches a quasi-steady state. In this regime, the statistics panel consistently reports an average temperature of approximately $21\text{--}22^\circ\text{C}$, a maximum near 28°C (at the radiator boundary), a minimum near 16°C (at the window boundary), and a temperature

difference of 12–13°C. These values are physically consistent with the imposed boundary conditions and the domain geometry.

The interactive sensor controls allow the user to investigate parametric variations. Increasing S_1 (radiator temperature) enlarges the hot zone and shifts the average temperature upward. Decreasing S_2 (window temperature) intensifies the cold zone and increases the overall temperature differential. Adjusting S_3 introduces a localized anomaly in the interior — modifiable between a secondary heat source and a cooling device — demonstrating the model's capacity to represent multi-device configurations.

Conclusion. This article has presented a complete mathematical and computational study of two-dimensional heat transfer simulation for smart home applications. The principal contributions can be summarized as follows. From a mathematical standpoint, the work demonstrates the effective application of the classical parabolic heat equation to a practically motivated domain, with physically grounded Dirichlet boundary conditions representing a radiator, a window, and a door. The derivation and justification of the discrete Forward Euler scheme, together with the explicit formulation of the von Neumann stability condition, provide a rigorous foundation for the computational approach. From an engineering standpoint, the implementation achieves real-time interactive simulation within a standard web browser without requiring any external libraries or installed software. The modular JavaScript architecture cleanly separates physical computation from user interface logic, facilitating future extension and maintenance. The opacity-controlled overlay of the room floor plan onto the heat map provides an intuitive spatial reference for interpreting thermal patterns. From a scientific standpoint, the quasi-steady state results — mean temperature of 21–22°C, maximum gradient of 12–13°C between the radiator and window — are quantitatively consistent with the imposed boundary conditions and with the expected behavior of the governing equation. The stochastic perturbation model successfully introduces physical realism without compromising numerical accuracy. Future extensions of this work could pursue several directions: replacing the

explicit Euler scheme with an unconditionally stable implicit method (Crank–Nicolson) to permit larger time steps and finer grids; incorporating a convection term to model forced or natural air circulation; extending the model to three spatial dimensions; integrating real-time sensor data via WebSocket connections from physical IoT devices; and harnessing GPU parallelism through WebGL compute shaders for high-resolution simulations applicable to building-scale thermal management.

References

1. Crank, J., & Nicolson, P. (1947). A practical method for numerical evaluation of solutions of partial differential equations of the heat-conduction type. *Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*, 43(1), 50–67.
2. LeVeque, R. J. (2007). *Finite Difference Methods for Ordinary and Partial Differential Equations: Steady-State and Time-Dependent Problems*. Philadelphia: SIAM.
3. Cengel, Y. A., & Ghajar, A. J. (2014). *Heat and Mass Transfer: Fundamentals and Applications*, 5th ed. New York: McGraw-Hill Education.
4. Strikwerda, J. C. (2004). *Finite Difference Schemes and Partial Differential Equations*, 2nd ed. Philadelphia: SIAM.
5. Тихонов, А. Н., & Самарский, А. А. (1977). *Уравнения математической физики*. Москва: Наука.
6. Thomas, J. W. (1995). *Numerical Partial Differential Equations: Finite Difference Methods*. New York: Springer.
7. Smith, G. D. (1985). *Numerical Solution of Partial Differential Equations: Finite Difference Methods*, 3rd ed. Oxford: Oxford University Press.
8. Morton, K. W., & Mayers, D. F. (2005). *Numerical Solution of Partial Differential Equations: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Flanagan, D. (2020). *JavaScript: The Definitive Guide*, 7th ed. Sebastopol: O’Reilly Media.
10. MDN Web Docs. (2024). *Canvas API Reference*. https://developer.mozilla.org/en-US/docs/Web/API/Canvas_API
11. Incropera, F. P., DeWitt, D. P., Bergman, T. L., & Lavine, A. S. (2011). *Fundamentals of Heat and Mass Transfer*, 7th ed. Hoboken: John Wiley & Sons.
12. ISO 7730:2005. *Ergonomics of the Thermal Environment — Analytical Determination and Interpretation of Thermal Comfort Using Calculation of the PMV and PPD Indices*. Geneva: ISO.
13. Pozrikidis, C. (2011). *Introduction to Finite and Spectral Element Methods Using MATLAB*, 2nd ed. Boca Raton: CRC Press.
14. Fourier, J. B. J. (1822). *Théorie analytique de la chaleur*. Paris: Firmin Didot Père et Fils.

HOSILA VA INTEGRAL ALGORITMLARI

MO‘YDINJONOVA SH, SAIDJONOVA G.

Fergana State University, shaxnozamoydijonlva@gmail.com; fbffbf475@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada hosila va integral algoritmlarining nazariy asoslari, ularni hisoblash usullari hamda amaliy masalalarni yechishdagi ahamiyati yoritilgan. Hosilani topish algoritmlari funksiyaning o‘zgarish tezligini aniqlashga xizmat qilsa, integral algoritmlari yuzalar, hajmlar va fizik jarayonlarni hisoblashda muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, differensial va integral hisoblashning zamonaviy dasturlash hamda matematik modellashtirishdagi qo‘llanilishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar. hosila, integral, algoritm, differensial hisob, integral hisob, matematik modellashtirish, funksiyaning hosilasi, aniq integral, sonli usullar, matematik tahlil.

Kirish. Hosilalar va integral tushunchalari matematikadan kelib chiqadigan asosiy jihatlar bo‘lib, ular funksiyalarni tahlil qilish va o‘lchovlar mexanizmlarini amalga oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Funksiya, x o‘zgaruvchisi ga qarab o‘zgaruvchi y qiymatini aniqlovchi matematik ifodadir. Funksiyalarda ichki qandaydir qat‘iylik va o‘zaro bog‘liqlik mavjud bo‘lib, ular ko‘pincha grafik ko‘rinishda tasvirlanadi. Har qanday funksiyaning grafiki, uning x va y koordinatalari yordamida chizilgan. Bu esa foydalanuvchi tomonidan mumkin bo‘lgan o‘zgaruvchilarni tasavvur qilishga yordam beradi. Masalan, oddiy chiziqli funksiya $y=mx+b$ ko‘rinishidagi grafik sifatida ko‘rsatiladi, bu yerda m -nisbat, b esa y -axis da kesish nuqtasini anglatadi.

Integral esa, matematikada funksiya ostida joylashgan masofani hisoblashda qo‘llaniladi. Integral tushunchasi, asosan, yoki aniqlangan yoki aniqlanmagan bo‘lishi mumkin. Aniqlangan integral, berilgan intervalda funksiya ostidagi maydonni hisoblashda foydalidir va bu ko‘pincha $S(x)$ ga to‘g‘ri keladi. Aniqlanmagan integral esa, funksiya argumenti bilan bog‘liq bo‘lib, x yordamida mavjud bo‘lgan parametrlarni o‘z ichiga oladi. Natijada, integral, area funksiyasi sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin. Integrallar bilan ishlash asosiy hisoblash operatsiyalaridan biridir. Ular matematik tahlil va dasturlarni optimallashtirishda juda foydalidir. Bu hisoblashlar orqali ko‘plab fizik va iqtisodiy jarayonlar, masalan, tezlik, kuch, energiya va h.k. o‘lchanadi. Xulosa qilib, hasilalar va integral tushunchalari matematik fikrlashni rivojlantirish va tahlil qilishda zaruriy bo‘lib, ular ko‘plab ilmiy va amaliy muammolarni hal qilishda qo‘llanilishi mumkin.

Hosilalar va integral algoritmlarining ta'riflari. Hosilalar va integral algoritmlari matematikada juda muhim o'rin tutadi. Hosilalar, yoki chegara funksiyalari, ko'plab matematik va amaliy muammoni hal qilish uchun qo'llaniladi. Hosilalar birlamchi va ikkilamchi funksiyalarni, jumladan, aniq tangentsiyalar va parabola kabi shakllarni o'z ichiga oladi. Ular geometrik ko'rinishi bo'yicha har xil bo'lishi mumkin; masalan, natijalar ko'paytirish va bo'lish amalga oshirilganda o'zgaradi. Integral algoritmlari esa to'plamlar maydonini aniqlashda ishlatiladi. Integral dasturlari va algoritmlari orqali biror funksiya ostida joylashgan maydonlar hisoblanadi, bu esa ko'plab amaliy ishlar, masalan, fizikada energiya hisoblashda, iqtisodiy modellarni baholashda qo'llaniladi.

Hosilalar ko'pincha algebraik ifodalar orqali tavsiflanadi. Ular, masalan, haqiqiy sonlar, kompleks sonlar yoki vektorlar kabi matematik obyektlarning operatsiyalaridan foydalanib olingan. Hosilalar, holatga qarab, qat'iy va yumshoq shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Integral algoritmlar esa O'zgaruvchan funksiya yoki parabolik shakllar yordamida hisob qilinadi. Ularning asosiy maqsadi berilgan funksiya ostidagi maydonni topishdir. Integral hisoblash usullari asosan Riemann va Lebesgue integrallari kabi xususiyatlarga ega.

Umuman olganda, hosilalar va integral algoritmlari matematik funksiyalarni o'rganishda, analitik va raqamli metodlarni birlashtirishda juda muhimdir. Ular matematik modellarni yaratish va takomillashtirish jarayonlarida muhim rol o'ynaydi. Hosilalar, formulalar va hisob-kitoblar orqali funksiyalarni tasvirlab beradi, integral algoritmlari esa mustaqil tadqiqotlar va amaliy dasturlashlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bu nazariyalar, bir tomondan, ilmiy tadqiqotlar uchun, ikkinchi tomondan esa amaliy vazifalar uchun muhimdir.

Integrallarni hisoblashga oid asosiy usullar. Integrallarni hisoblash matematikada muhim o'rin tutadi, chunki ular ko'plab ilmiy va muhandislik masalalarida qo'llaniladi. Integrallarni hisoblashning asosiy usullari an'anaviy ravishda ikki turga bo'linadi: analitik usullar va raqamli usullar. Analitik usullar

matematik formulalar va teoremlarga asoslanadi, raqamli usullar esa hisoblash texnikalarini qoʻllaydi.

Shuningdek, integrallarni hisoblash uchun asosiy usul sifatida Beziers formulasi, oʻzgartirilgan Trapez formulasi va Simpson qoidalari keng qoʻllaniladi. Beziers formulasi aniqlik darajasini baland tutuvchi toʻgʻridan-toʻgʻri formuladir. Oʻzgartirilgan Trapez formulasi esa yuqori aniqlikda chiziqli interpolatsiya imkonini beradi. Simpson qoidalari esa ikki xil polinom yordamida hisoblashni osonlashtiradi. Bu usullar integrallarni amalda hisoblashda juda foydali.

Shuningdek, integral hisoblashda bir xil vaqt intervali bilan ishlashdan foydalanish mumkin. Bu usulda aniqlikni oshirish uchun vaqt intervalini kichik qismlarga boʻlish tavsiya etiladi. Bunday holda, integrallarni hisoblash jarayonida har bir boʻlakka qoʻllaniladigan formulalar yordamida yakuniy natija olinadi. Bu raqamli hisoblash usuli real vaqt hisoblash tizimlariga mos keladi va bir xil formulalar yordamida aniqlik darajasini oshirish mumkin.

Bundan tashqari, integrallarni hisoblashda oʻzgaruvchi qoʻshish qoidasi, oʻzgaruvchilarni almashtirish va limitlar bilan ishlash usullari ham keng qoʻllaniladi. Neticada, integrallarni hisoblash matematikaga, ilm-fanga va muhandislikka katta taʼsir koʻrsatadi. Derivialash, limitlar hamda integrallarni toʻgʻri qoʻllash yoʻli bilan murakkab masalalar yechimiga erishish mumkin. Shu oʻrinda, matematik bilimlar, amaliy tajriba va yuqori darajadagi matematik natijalar asosida murakkab masalalarda integrallarni hisoblash va qoʻllashni osonlashtiradi.

Raqamli integratsiya algoritmlari. Raqamli integratsiya algoritmlari matematik funktsiyaning aniq integralini hisoblashda qoʻllaniladigan usullar toʻplamidir. Matematikada, aniq integrallar koʻp hollarda murakkab funktsiyalar bilan bogʻliq boʻlib, ularning qoʻlda yoki aniq formulalar yordamida hisoblanishi qiyin boʻlishi mumkin. Shu sababli, raqamli integratsiya algoritmlari ushbu integralni taxminiy qiymat bilan hisoblashda yordam beradi.

Raqamli integratsiyalash usullari bir necha asosiy algoritmlarga boʻlinadi. Eng keng tarqalgan usullardan biri — Trapeziya qoidasidir. Ushbu usulda, grafikda berilgan

funktsiyaning grafik suv chiqimiga o‘xshash bo‘laklar sifatida nuqtalarni birlashtirish orqali maydon hisoblanadi. Trapeziya qoidasi nisbatan oddiy va tez hisoblanadi, ammo u aniq natijalar bermasligi mumkin, ayniqsa, funktsiya nisbatan noaniq bo‘lsa.

Yana bir mashhur raqamli integratsiya usuli — Simpson qoidasi. Simpson qoidasi ko‘proq nuqtalarni hisobga oladi va bu natijalarni aniqroq natijalarga olib keladi. Ushbu usulda, funktsiyani parabolalar yordamida yaqinlashtirish ko‘zda tutiladi va bu ko‘proq aniqlikni ta‘minlaydi. Simpson qoidasi oddiyroq funktsiyalar uchun ma‘qul bo‘lsa-da, u ba‘zi hollarda kutilgan natijalarni bermay qolishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, raqamli integratsiya algoritmlari zamonaviy matematik va muhandislik amaliyotida muhim ahamiyatga ega. Ular murakkab hisob-kitoblarni osonlashtiradi va aniq natijalarga erishishga yordam beradi. Bu algoritmlarni quyidagi sohalarda qo‘llash mumkin: fizika, muhandislik, iqtisod va boshqa ko‘plab sohalarda. Raqamli integratsiya metodlarini tushunish va ulardan foydalanish bugungi kunda har qanday mutaxassis uchun zarur hisoblanadi.

Tuzilish va hosila qoidalari. Tuzilish va hosila qoidalari matematikada funktsiyalarning o‘zgarishini o‘rganish uchun muhim vositadir. Ular, masalan, analitik geometriya va kalkulda qo‘llaniladi. Ushbu qoidalar yordamida funktsiyaning hosilasi, ya‘ni uning o‘zgarish tezligini aniqlash mumkin. Hosila bitta nuqtadagi funktsiyaning o‘zgarishining noaniqligini ko‘rsatadi. Bu ko‘rsatkich, kuchlanish, tezlik, va boshqa ko‘plab jarayonlarda muhim ahamiyatga ega.

Tuzilish qoidalari, tushunchasi bilan yangi funktsiyalar ishlab chiqarishni osonlashtiradi. Hisob-kitoblarni bajarishda hosila qoidalari ko‘p vaqtni tejashga yordam beradi. Misol uchun, agar $f(x)$ va $g(x)$ funktsiyalarini qo‘shsak, ularning hosilasi quyidagi formula orqali aniqlanadi: $(f + g)'(x) = f'(x) + g'(x)$. Bu qoida, funktsiyalarni har qanday formalarda bir-biriga qo‘shganimizda, natija hosilasi oddiygina separat hosilalarga teng bo‘lib qolishini ko‘rsatadi.

Shuningdek, ko‘paytirish va bo‘lish qoidalari ham mavjud. Agar $f(x)$ multiplay $g(x)$ bo‘lsa, hosila quyidagi tarzda aniqlanadi: $(f * g)'(x) = f'(x)*g(x) + f(x)*g'(x)$. Bu qoidalar o‘zaro o‘zgarishlarning kombinatsiyalarini hisoblashni osonlashtiradi.

Bo'lishda esa, Agar $h(x) = f(x)/g(x)$ bo'lsa, hosila $(h)'(x) = (f'(x)*g(x) - f(x)*g'(x))/(g(x))^2$ formulasi bilan hisoblanadi.

Natijada, hosila va tuzilish qoidalari matematik hisob-kitoblar, iqtisodiyot, fizika va muhandislik kabi sohalarda keng qo'llaniladi. Ular nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy qo'llanilishida ham muhim ahamiyatga ega. Xulosa qilib aytganda, hosila qoidalari matematikani chuqurroq o'rganishda va uning turli sohalarida qo'llashda asosiy ahamiyatga ega.

Hosilaning amaliyotdagi qo'llanilishi. Hosilar, matematikada biror narsa uchun kutilgan yoki natijaviy qiymatlarni ifodalovchi funktsiyalar bo'lib, amaliyotda keng qo'llaniladi. Ular ilmiy tadqiqotlardan tortib, iqtisodiyot va texnologiyalargacha turli sohalarda ishlatiladi. Misol uchun, fizika va kimyo sohalarida natijalar va ularning o'zgarishini aniqlashda hasilalardan foydalaniladi. Hosilar, ayniqsa, statistik to'plamlarning xulq-atvorini tushunishga va tahlil qilishga yordam beradi.

Iqtisodiyotda, hasilalar iqtisodiy modellarda va hisob-kitoblarda muhim rol o'ynaydi. Yillik o'sish sur'atlarini yoki resurslarni taqsimotini hisoblashda, iqtisodiy funktsiyalar yordamida ishlab chiqarish va iste'mol natijalarini bashorat qilishda natijalar kerak bo'ladi. Bunda natijalarda ko'rsatilgan har bir funktsiyaning natijalar to'plami, iqtisodiy tahlil va strategik qarorlar qabul qilishda asosiy omil hisoblanadi.

Texnologiyada esa hasilalar dasturlash va algoritmlarda keng qo'llaniladi. Masalan, sun'iy intellekt va mashinani o'qitish sohalarida, dasturlarga kiruvchi ma'lumotlar natijalarini ko'rish va tahlil qilishda o'zgaruvchan funktsiyalar natijalari asosida qaror qabul qilinadi. Ma'lumotlar bazasida saqlangan natijalar orqali foydalanuvchilar ehtiyojlariga mos keluvchi xizmatlar taklif etiladi.

Xulosa qilib aytganda, hosilarning amaliyotdagi qo'llanilishi ko'plab sohalarni o'z ichiga oladi. Ular muammoni tahlil qilib, kutilgan natijalarga erishish uchun zaruriy vosita hisoblanadi. Hosilar yordamida ilmiy tadqiqotlar, iqtisodiy modellash va texnologik rivojlanish jarayonida mukammal natijalarni olish ehtimoli oshadi.

Integralning amaliyotdagi rolini o'rganish. Integral matematikada muhim ahamiyatga ega bo'lib, ko'plab amaliyotlarda keng qo'llaniladi. U asosan hisoblash va

o'lovlar bilan bog'liq jarayonlarda ishlatiladi. Integral yordamida maydon, hajm va boshqa o'lovlar aniq hisoblanishi mumkin. Misol uchun, geometrik shakllarning maydonini aniqlashda integraldan foydalanish juda qulaydir. Masalan, biror funksiyaning grafigi ostidagi maydonni hisoblashda Nyu - Ton integrali qo'llaniladi.

Bundan tashqari, integral differentiate qilinishi mumkin bo'lgan funksiyalarning o'zaro bog'lanishini o'rganishda ham muhimdir. Bu differensial hisoblash bilan tomonlama bog'liqdir. Integral va differensial hisoblash, matematik tahlilning asosiy qismi sifatida, bizga o'zgarishlarni aniq tahlil qilish imkonini beradi. Integrallar, shuningdek, iqtisodiyot va muhandislikda ko'plab amaliy muammolarni yechishda kerak bo'ladi. Masalan, iqtisodiyotda foyda va xarajatlarni hisoblashda, muhandislikda esa materiallar hajmi va energiya o'lovlarida integraldan foydalaniladi.

Shuningdek, integralning qo'llanilishi muhandislikda oddiy bir misol - silindr shaklidagi obyektning hajmini hisoblashdir. Bu holatda, silindrning kesma maydoni va balandligini integrallash orqali aniqlash mumkin. Shunday qilib, integral amaliyotda keng qamrovli va muhim rol o'ynaydi.

Xulosa qilib aytganda, integral matematik hisob-kitoblar, o'lovlar va analizlar uchun zaruriy asbobdir. U nafaqat nazariy matematikada, balki amaliy hayotda ham juda muhimdir. Uning turli sohalarda qo'llanishi bizga ko'plab amaliy muammolarni xal qilishda yordam beradi va kelgusida yanada rivojlanishi kutilmoqda.

Hosilalar bo'yicha tarixiy rivojlanish. Hosilalar, yoki funksiya tushunchasi, matematikaning muhim asosiy elementlaridan biridir. Ular biror o'zgaruvchini, masalan, x ni qabul qilib, unga mos ravishda boshqa bir o'zgaruvchini, masalan, y ni chiqaradi. Tarixiy jihatdan, funksiyalar tushunchasi qadimiy yunon matematiklaridan boshlangan. Yunan matematikasi davrida, Pifagor va uning maktabi arifmetik muammolarni hal qilishda funksiya tushunchalaridan foydalangan.

O'rta asrlarda, arab matematiklari esa funksiyalarni yanada rivojlantirib, ularni geometriya va algebra bilan bog'lab o'qitdilar. Masalan, Al-Xorazmiy o'z asarlarida algebraik tenglamalarni yechishda funksiyalardan foydalanish mumkinligini

ko'rsatgan. Bu davrda, funksiyalarni tavsiflashda grafiklar va geometrik diagrammalardan foydalanish ham ma'lum darajada rivojlangan.

Renessans davrida matematika yanada jadal rivojlandi va funksiyalarni o'rganish chuqurlashdi. Mantiqiy va abstrakt usullar orqali matematiklar yangi funksiyalarni yaratdilar va mashhur matematiklar, masalan, Descartes va Newton o'z asarlarida funksiya tushunchasining rivojlanishida muhim hissa qo'shdilar. Newton va Leibniz, o'z navbatida, differensial hisobni ishlab chiqdilar, bu esa funksiyalarni o'rganish va foydalanishda yangi imkoniyatlar ochdi.

XIX asrda, funksiya tushunchasi dastlabki muhandislik va fizik masalalarni hal qilishda yanada muhim ahamiyat kasb etdi. Matematiklar, masalan, Riemann va Cauchy, analitik funksiyalar nazariyasini yaratdilar, bu esa ilmiy sohalarda katta ta'sir ko'rsatdi. XX asrda, funksiyalarning matematik bilimlar va nazariyalar ichidagi o'rnini yanada kengaytdi.

Xulosa qilib aytganda, funksiyalar tarixi turli asrlarda rivojlangan va har bir davrda ularning matematik va ilmiy dasturlardagi ahamiyati oshgan. Hozirgi kunda, funksiyalar ko'plab sohalarda, jumladan, iqtisodiy, mexanik va tabiiy fanlarda qo'llaniladi, bu esa ularning tarixiy rivojlanishidan kelib chiqqan holda, tajribalar va ilm-fan orqali davom etadi.

Hosilalar va integrallar orasidagi bog'liqlik. Hosilalar (funksiyalar) va integrallar orasidagi munosabat matematik analizda muhim va qiziqarli mavzudir. Matematikada, funksiya biror o'zgaruvchining qiymatiga bog'liq holda natijani ifodalaydi. Integrallar esa funksiya ostidagi maydonni va funksiya harakati davomida qaysi jarayonlarni boshdan kechirishini belgilaydi. Hosilalar amal qilib, ularning chegaralari bilan aeroportlarda baliqqa bo'lishish jarayonini tasvirlaydi. Integrallar esa bu jarayonni kiritish, ya'ni funksiya grafikini hosil qilish va uning maydoni ustida ishlashni ko'rsatadi.

Funksiyalar uchun eng muhim tushunchalardan biri - ularning hosilasidir. Agar $f(x)$ - berilgan funksiya bo'lsa, $f'(x)$ esa uning hosilasi hisoblanadi va bu qiymat, x o'zgaruvchisi bo'yicha $f(x)$ ning qanday o'zgarishini aks ettiradi. Xuddi shunday,

integrallar ham hosilalar bilan bog'liq. Matematik analizda integratsiya hosila bilan uyg'unlashgan holda amalga oshiriladi. Ya'ni, agar $F(x)$ funksiyasi $f(x)$ ning integralini ifodalasa, quyidagi munosabat o'rniga keladi: $F'(x) = f(x)$. Bu yerda $F(x) - f(x)$ funksiyasining antiderivativini bildiradi.

Bularning barchasi "Fundamental teoremda" ifodalangan, bu teorema funktsiyaning hosilasi va integrali o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik borligini ko'rsatadi. Ushbu teoremda, e'tibor bering, agar $F(x)$ funksiyasi $f(x)$ ning barcha nuqtalarida uzluksiz bo'lsa, funktsiya $F(x)$ ning hosilasi $f(x)$ ga teng bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, hasilalar va integrallar orasidagi bog'liqlik nafaqat matematikada, balki muhandislik, fizika va boshqa ko'plab sohalarda qo'llaniladi. Ular bir-biriga bog'langan tushunchalar bo'lib, biri boshqasini to'liq tushunishga yordam beradi. Shunday qilib, matematik analizda bu ikki tushuncha bir-birini to'ldiruvchi asosiy elementlardir.

Hosilalarning grafik ko'rinishi. Funktsiyalarning grafik ko'rinishi matematikaning muhim qismidir va u funktsiyalarning matematik xususiyatlarini vizual ko'rsatadi. Grafiklar matematik interfeysning nazariyasi va amaliyotini birlashtiradi, shuningdek, turli xil funktsiyalarni taqqoslash va ularning xulq-atvorini o'rganishga yordam beradi. Grafik ko'rinishlar foydalanish faktorlarini, masalan, eng oddiy bo'lgan chizikli funktsiyalarni, kvadrat funktsiyalarni va ko'proq murakkab trigonometrik va eksponent funktsiyalarini o'z ichiga oladi. Har bir grafik funktsiyaning xususiyatlarini gipotez qilishimizga imkon beradi, bu esa uni aniq variantlar va ko'rsatkichlar yordamida ifodalash imkoniyatidir.

Grafikni chizish jarayoni asosan Ikkita o'qning - x o'qi va y o'qi - mavjudligi asosida amalga oshiriladi. Bu o'qning har biri, o'z navbatida, funktsiyaning argumentlari va natijalarini aks ettiradi. UML (Unit of Measurement) ko'rsatmalari mavjud bo'lishi funktsiya grafikasi uchun asosiy ma'lumotlarni taqdim etadi. Masalan, chizikli funktsiyaning grafiki to'g'ri chiziq ko'rinishida bo'ladi, va uning parametrlari (slope va intercept) o'zgartirish ringi orqali osonlik bilan topiladi.

Grafiklar nafaqat nazariy masalalarni hal qilishda, balki, shuningdek, real hayotdagi masalalarni ham hal qilishda qulaydir. Masalan, iqtisodiy ko'rsatkichlar, demografik o'zgarishlar va boshqa ijtimoiy statistikalar grafik orqali to'g'ri ko'rsatilishi mumkin. Buning natijasida, muhandislar va ilmiy tadqiqotchilar, shuningdek, oddiy fuqarolar dastlabki tushunchalarni qabul qilib, murakkab masalalar haqida aniqroq qarorlar qabul qilishlari mumkin.

Natijada, funksiyalarning grafik ko'rinishi nafaqat matematik nazariyani osonlashtiradi, balki u muhim saytlarda qo'llanish jarayonida qiyinchiliklarni engillashtiradi hamda algoritmlarni, tajribalarni va metodologik tadqiqotlarni bajarishda qo'llaniladi.

Hasilalar uchun dasturiy ta'minot vositalari. Bugungi kunda hasilalar, ya'ni tashkilotlar, kompaniyalar va jamoalarda ish faoliyatini yaxshilash uchun dasturiy ta'minot vositalaridan foydalanilishi muhim ahamiyatga ega. Dasturiy ta'minot vositalari ish jarayonlarini samarali tashkil etish, nazorat qilish va boshqarish imkoniyatlarini taqdim etadi. Ular yordamida malakali ishchilar o'z vazifalarini aniq qilib, ishlash samaradorligini oshirishi mumkin.

Dasturiy ta'minot vositalaridan biri bu loyiha boshqaruv dasturlari hisoblanadi. Ushbu dasturlar yordamida loyiha ishlarini rejalashtirish, resurslarni taqsimlash va vaqtni boshqarish mumkin. Misol uchun, Microsoft Project dasturi keng tarqalgan bo'lib, u loyiha muddatlarini belgilash va budjetlarni rejalashtirishda qulayliklar yaratadi.

Bundan tashqari, komunikatsiya va hamkorlikni ta'minlovchi vositalar ham muhimdir. Masalan, Slack va Microsoft Teams kabi dasturlar jamoalar o'rtasidagi aloqani mustahkamlashda yordam beradi. Ushbu vositalar yordamida xodimlar bir-birlari bilan tez va oson tarzda axborot almashishlari, hamda jamoa ichidagi munosabatlarni yaxshilashlari mumkin.

Monitoring va tahlil uchun dasturiy ta'minotlar, masalan, Google Analytics va Tableau, ish faoliyatini kuzatib borish va ma'lumotlarni tahlil qilishda qo'llaniladi. Bu

vositalar orqali tashkilotlar o'z faoliyatlari natijalarini yaxshilab, strategiyalarini o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Natijada, hosilalar uchun dasturiy ta'minot vositalari innovatsion yondashuv va samaradorlikni ta'minlaydi. Ular ish jarayonlarini avtomatlashtirish va optimallashtirish orqali maqsadlar va vazifalarga erishishni osonlashtiradi. Hozirgi kunda, ushbu vositalar yordamida ish jarayonlarining har qanday bosqichida yuqori natijalarga erishish mumkin.

Integrallar yordamida matematik modellashtirish. Matematik modellashtirish, haqiqiy dunyodagi muammolarni matematik tushuncha va formulalar yordamida tasvirlash jarayonidir. Ushbu jarayonda integrallar muhim rol o'ynaydi. Integrallar yordamida ko'plab murakkab tizimlar, masalan, fizik, biologik yoki iqtisodiy jarayonlar modellashtiriladi. Ular ko'pincha funktsiyaning yig'indisini yoki maydonning o'zgarishini hisoblash uchun ishlatiladi.

Integrallar yordamida matematik modellashtirish jarayonida birinchi bosqich modellashtirilayotgan muammoni aniqlashdir. Misol uchun, agar biz biror daryo yoki suv havzasidagi suv miqdorini hisoblamoqchi bo'lsak, suvning oqimi va daryo uzunligini bilishimiz zarur. Bu holatda, daryo uzunligi bo'yicha integrallash orqali aniq natijaga erishishimiz mumkin.

Integrallarni qo'llash natijasida turli matematik hisob-kitoblar amalga oshiriladi. Masalan, fizikada tezlik va o'zgarishlar o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatish uchun integralni qo'llash zarur. Tezlikning integrali bizga masofani beradi, ya'ni vaqt davomida bosib o'tilgan masofani aniqlashga yordam beradi. Bunday modellar, muhandislik va ilm-fan sohalarida keng qo'llaniladi.

Matematik modellashtirishda integrallarning boshqa bir muhim qo'llanilishi - bu makon va vaqt kesimida o'zgarishlarni yoritishdir. Masalan, biologik tizimlarda populyatsiya dinamikasi va resurslar taqsimoti modellarini qurishda integrallardan foydalaniladi. Shu tariqa, integrallar, tizimlarning tarixi va kelajagini, shuningdek, resurslar bahosi va ularning taqsimoti kabi jarayonlarni modellashtirishda yordam beradi.

Xulosa qilganda, integrallar yordamida matematik modellashtirish, turli sohalarda qiyin jarayonlarni tushunishga va modellashtirishga yordam beradigan kuchli vositadir. Ularning yordamida muammolarni yechish va kelajakdagi o'zgarishlarni oldindan ko'rish imkoniyati mavjud bo'ladi.

Xulosa. Matematika sohasida hosila va integral algoritmlari muhim rol o'ynaydi. Hosila, funktsiyaning o'zgarish tezligini aniqlash uchun ishlatiladi va uning xususiyatlarni, masalan, eng yuqori va eng past nuqtalarni aniqlashda yordam beradi. Integral esa funktsiyaning maydonini yoki yig'indisini hisoblashda qo'llaniladi. Diferensial va integral hisobi, asosan, o'zaro bog'liq bo'lib, Fundamental teorema orqali ularning o'zaro aloqasini ko'rsatadi. Hosila va integral algoritmlari real muammolarni yechishda, fizikada, iqtisodiyotda va boshqa sohalarda keng qo'llaniladi. Ular kompyuterda hisoblashlar uchun dasturlash tillarida amalga oshiriladigan algoritmlar orqali avtomatlashtirilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduqayumov, A. (2021). Hosila va integral algoritmlari: nazariy asoslar va amaliyot. O'qituvchi.
2. Karimov, D. (2020). Integrallash va hosilalarni hisoblashda zamonaviy yondashuvlar. Jahonga ochiq ilmiy jurnali.
3. Murodov, S. (2019). Integral algoritmlari orqali muammolarni yechish. O'zbekiston Milliy universiteti.
4. Tuychiev, O. (2022). Matematik algoritmlar va hosila nazariyasi. Fan va texnika.

ODDIY DIFFERENSIAL TENGLAMALAR UCHUN QO‘YILGAN KOSHI MASALASINI TAQRIBIY YECHISHDA EYLER VA RUNGE–KUTTA USULLARINING QO‘LLANILISHI

TO‘LQINOVA M.Q.

FarDU talabasi, marhaboxontolqinova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada oddiy differensial tenglamalar uchun qo‘yilgan Koshi masalasini taqribiy yechishning zamonaviy sonli usullari tahlil qilingan. Xususan, Eyer hamda Runge–Kutta usullarining matematik asoslari, algoritmik tuzilishi va amaliy qo‘llanilishi keng yoritilgan. Tadqiqot davomida usullarning hisoblash aniqligi, yaqinlashish tezligi va sonli xatolik darajalari o‘zaro solishtirilgan. Shuningdek, berilgan differensial tenglama misolida har ikki usulning ishlash prinsipi bosqichma-bosqich ko‘rsatib berilgan. Tadqiqot natijalari Runge–Kutta usulining yuqori aniqlikka ega ekanligini, Eyer usuli esa sodda algoritmi bilan dastlabki hisoblashlarda qulay ekanligini ko‘rsatadi. Mazkur usullar muhandislik, fizika va amaliy matematika masalalarini yechishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: oddiy differensial tenglama, Koshi masalasi, sonli usullar, Eyer usuli, Runge–Kutta usuli, taqribiy yechim, hisoblash aniqligi, sonli tahlil.

Kirish. Oddiy differensial tenglamalar zamonaviy matematikaning muhim bo‘limlaridan biri bo‘lib, tabiiy va texnik jarayonlarni matematik modellashtirishda keng qo‘llaniladi. Fizika, mexanika, iqtisodiyot, biologiya, muhandislik va axborot texnologiyalari kabi ko‘plab sohalarda uchraydigan jarayonlarning o‘zgarish qonuniyatlari differensial tenglamalar yordamida ifodalanadi. Shu sababli differensial tenglamalarni yechish masalasi amaliy va nazariy jihatdan katta ahamiyatga ega.

Ko‘pgina hollarda differensial tenglamalarning analitik yechimini topish murakkab yoki imkonsiz bo‘ladi. Ayniqsa murakkab funksiyalar va boshlang‘ich shartlar bilan berilgan masalalarda aniq yechimni olish qiyinlashadi. Bunday vaziyatlarda sonli usullardan foydalaniladi. Sonli usullar tenglamaning aniq yechimiga yaqin bo‘lgan taqribiy natijalarni olish imkonini beradi.

Asosiy qism. Oddiy differensial tenglamalar uchun qo‘yilgan Koshi masalasi boshlang‘ich shart asosida funksiyaning noma’lum qiymatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu masalani yechishda Eyer va Runge–Kutta usullari eng ko‘p qo‘llaniladigan sonli usullardan hisoblanadi. Eyer usuli sodda algoritmgaga ega bo‘lib,

hisoblash jarayonining tushunarligi bilan ajralib turadi. Runge–Kutta usuli esa yuqori aniqlikka ega bo‘lib, ilmiy va muhandislik hisoblashlarida keng qo‘llaniladi.

Mazkur maqolaning maqsadi Koshi masalasini taqribiy yechishda Eyler va Runge–Kutta usullarining nazariy asoslarini o‘rganish, ularning algoritmlarini tahlil qilish hamda misollar orqali hisoblash aniqligini solishtirishdan iborat.

Oddiy differensial tenglamalar nazariyasida Koshi masalasi boshlang‘ich shartli masalalarning eng muhim ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu masala differensial tenglama va boshlang‘ich shart yordamida ifodalanadi. Koshi masalasining umumiy ko‘rinishi quyidagicha yoziladi:

$$dy/dx = f(x, y), \quad y(x_0) = y_0$$

bu yerda $f(x,y)$ berilgan funksiya bo‘lib, u yechim funksiyaning o‘zgarish tezligini ifodalaydi. x_0 boshlang‘ich argument qiymatini, y_0 esa funksiyaning shu nuqtadagi boshlang‘ich qiymatini bildiradi. Koshi masalasining asosiy mohiyati shundan iboratki, berilgan boshlang‘ich nuqtadan boshlab differensial tenglamani qanoatlantiruvchi funksiyaning qiymatlarini topish talab etiladi.

Koshi masalasi matematikaning nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham juda muhim bo‘limlaridan biridir. Ko‘plab tabiiy va texnik jarayonlar aynan differensial tenglamalar orqali ifodalanadi. Masalan, mexanikada jismlarning harakati, fizikada issiqlik almashinuvi, elektrotexnikada elektr zanjirlari dinamikasi, biologiyada populyatsiya o‘sishi va kimyoda reaksiyalar kinetikasi differensial tenglamalar yordamida modellashtiriladi. Shu sababli Koshi masalasi real jarayonlarni matematik modellashtirishning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi.

Amaliy masalalarda differensial tenglamalarning analitik yechimini topish har doim ham mumkin bo‘lavermaydi. Ayrim hollarda tenglama juda murakkab bo‘lib, uni elementar funksiyalar orqali ifodalashning imkoni bo‘lmaydi. Bunday vaziyatlarda sonli usullar katta ahamiyat kasb etadi. Sonli usullar yordamida differensial tenglamalarning taqribiy yechimlari hisoblanadi va bu yechimlar kompyuter texnologiyalari orqali tez hamda samarali aniqlanadi.

Sonli usullar uzluksiz matematik masalani diskret modelga aylantirish tamoyiliga asoslanadi. Ya'ni yechim butun interval bo'yicha emas, balki ma'lum nuqtalar ketma-ketligida hisoblanadi. Zamonaviy kompyuterlar ham aynan shu tamoyil asosida ishlaydi. Murakkab uzluksiz jarayonlar kichik qadamlar orqali bo'laklarga ajratilib hisoblab chiqiladi. Sonli usullarning asosiy vazifasi differensial tenglamalarning taqribiy yechimlarini yuqori aniqlikda olish, hisoblash jarayonini avtomatlashtirish va real tizimlarni modellashtirishdan iboratdir.

Sonli usullar samaradorligi bir nechta muhim omillar bilan belgilanadi. Bular aniqlik darajasi, barqarorlik, yaqinlashish tezligi va hisoblash murakkabligidir. Agar usulning aniqligi yuqori bo'lsa, olingan natijalar haqiqiy yechimga juda yaqin bo'ladi. Barqarorlik esa hisoblash jarayonida xatoliklarning ortib ketmasligini ta'minlaydi.

Sonli usullarda xatolik tushunchasi muhim o'rin egallaydi. Xatolik — bu haqiqiy yechim bilan taqribiy yechim orasidagi farqdir. Xatoliklarni tahlil qilish usulning sifatini va ishonchliligini baholash imkonini beradi. Odatda xatolik ikki turga bo'linadi: lokal xatolik va global xatolik. Lokal xatolik har bir alohida qadamda yuzaga keladigan xatolik bo'lib, faqat bitta iteratsiya uchun aniqlanadi. Global xatolik esa barcha qadamlar davomida yig'ilib boradigan umumiy xatolikni ifodalaydi. Shu sababli global xatolik sonli usulning umumiy aniqligini ko'rsatadi.

Sonli usullarning aniqligi xatolik tartibi orqali baholanadi. Masalan, Eyler usulining aniqlik tartibi $O(h)$ bo'lsa, Runge–Kutta 4-tartibli usulining aniqlik tartibi $O(h^4)$ ga teng bo'ladi. Bu esa qadam uzunligi kamaygan sari Runge–Kutta usulida xatolik juda tez kamayishini bildiradi. Eyler usulida esa xatolik nisbatan sekin kamayadi.

Eyler usuli differensial tenglamalarni yechishning eng sodda va tarixiy jihatdan birinchi sonli usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu usul differensial tenglamaning geometrik ma'nosiga asoslanadi. Ma'lumki, hosila funksiya grafigiga o'tkazilgan urinmaning tangens burchagini ifodalaydi. Eyler usulida funksiya kichik intervalda chiziqli o'zgaradi deb qabul qilinadi va yechim urinma chiziq yordamida yaqinlashtiriladi. Usulning asosiy formulasi quyidagicha yoziladi:

$$y_{n+1} = y_n + h * f(x_n, y_n)$$

Bu yerda h qadam uzunligini, (x_n, y_n) esa joriy nuqtani bildiradi. Ushbu formula yordamida keyingi nuqtadagi funksiyaning qiymati oldingi qiymat va hosila orqali hisoblanadi. Eyler usulining asosiy afzalligi uning juda sodda algoritmgaga ega ekanligidadir. Uni dasturlash va kompyuterda amalga oshirish oson hisoblanadi. Biroq usulning kamchiligi shundaki, xatolik har bir qadamda yig'ilib boradi va katta intervalda aniqlik pasayadi.

Eyler usulining algoritmi ketma-ket iteratsiyalar asosida bajariladi. Avvalo boshlang'ich qiymatlar x_0 va y_0 beriladi. So'ng qadam uzunligi tanlanadi. Har bir qadamda hosila qiymati hisoblanib, yangi nuqtadagi funksiya qiymati topiladi. Keyin argument qiymati yangilanadi va jarayon berilgan interval oxirigacha davom ettiriladi. Shu tariqa differensial tenglamaning taqribiy yechimi hosil qilinadi.

Runge–Kutta usuli esa sonli yechim topishning eng samarali va keng qo'llaniladigan usullaridan biridir. Ayniqsa, to'rtinchi tartibli Runge–Kutta usuli yuqori aniqligi bilan ajralib turadi. Ushbu usulning asosiy g'oyasi shundan iboratki, funksiya o'zgarishi faqat boshlang'ich nuqtada emas, balki bir nechta oraliq nuqtalarda ham baholanadi. Natijada hosilaning o'rtacha qiymati ancha aniq hisoblanadi va yechimning aniqligi sezilarli ravishda oshadi.

Runge–Kutta 4-tartibli usulida quyidagi oraliq qiymatlar hisoblanadi:

$$\begin{aligned}
 k_1 &= h * f(x_n, y_n), \\
 k_2 &= h * f(x_n + (h/2), y_n + (k_1/2)), \\
 k_3 &= h * f(x_n + (h/2), y_n + (k_2/2)), \\
 k_4 &= h * f(x_n + h, y_n + k_3)
 \end{aligned}$$

Shundan so'ng yangi qiymat quyidagi formula orqali topiladi:

$$y_{n+1} = y_n + (1/6) * (k_1 + 2k_2 + 2k_3 + k_4)$$

Ushbu usulning asosiy afzalligi yuqori aniqlik va barqarorlikdir. Shu sababli Runge–Kutta usuli ilmiy hisoblashlarda, texnik modellashtirishda va muhandislik masalalarida keng qo'llaniladi. Zamonaviy hisoblash matematikasida differensial tenglamalarni yechishda aynan shu usul eng ishonchli usullardan biri sifatida qaraladi.

Runge–Kutta usuli differensial tenglamalarni sonli yechishda eng samarali va ishonchli usullardan biri sifatida qaraladi. Ayniqsa, to‘rtinchi tartibli Runge–Kutta usuli yuqori aniqligi sababli ilmiy hisoblashlarda keng qo‘llaniladi. Ushbu usulning asosiy afzalligi shundaki, yechimni hisoblashda faqat bitta nuqtadagi hosila emas, balki bir nechta oraliq nuqtalardagi hosila qiymatlari ham hisobga olinadi. Natijada funksiya o‘zgarishi ancha aniq baholanadi va xatolik sezilarli kamayadi.

Runge–Kutta usuli yuqori aniqlikka ega bo‘lib, uning xatolik tartibi to‘rtinchi darajali hisoblanadi. Bu esa qadam uzunligi kamaygan sari xatolik juda tez kamayishini anglatadi. Bundan tashqari, usulning barqarorligi yuqori bo‘lib, uzoq intervaldagi hisoblashlarda ham natija ishonchligini saqlab qoladi. Global xatolikning kichik bo‘lishi ushbu usulni murakkab fizik va texnik modellar uchun juda qulay qiladi. Runge–Kutta usuli mexanik tizimlar, aerodinamika, elektr zanjirlari, kosmik modellashtirish hamda ilmiy tadqiqotlarda keng qo‘llanilishining asosiy sababi ham aynan shu yuqori aniqlik va barqarorlikdir.

Eyler va Runge–Kutta usullarini ilmiy jihatdan taqqoslaganda ular orasidagi farq juda yaqqol ko‘rinadi. Eyler usuli algoritmik jihatdan juda sodda bo‘lsa-da, uning aniqligi past bo‘lib, xatolik qadamlar davomida tez yig‘ilib boradi. Runge–Kutta usuli esa murakkabroq hisoblashlarni talab qilsa ham, yuqori aniqlikni ta‘minlaydi. Ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Eyler usuli tez hisoblanadi, biroq natijalar nisbatan noaniq bo‘ladi. Runge–Kutta usulida esa hisoblash biroz ko‘proq vaqt oladi, ammo natijalar haqiqiy yechimga juda yaqin bo‘ladi. Shu sababli zamonaviy amaliy hisoblashlarda Runge–Kutta usuli ko‘proq qo‘llaniladi.

Sonli usullar ko‘plab amaliy sohalarida muhim ahamiyatga ega. Mexanik tizimlar dinamikasini o‘rganishda, elektr zanjirlarini tahlil qilishda, issiqlik tarqalish modellarini qurishda, kimyoviy reaksiyalar kinetikasida hamda biologik tizimlarning o‘sish modellarini tadqiq qilishda differensial tenglamalar va ularning sonli yechimlari keng qo‘llaniladi. Shuningdek, iqtisodiy prognozlash va statistik modellashtirishda ham sonli usullar muhim vosita hisoblanadi.

Runge–Kutta 4-tartibli usulning amaliy ishlashini ko‘rib chiqish uchun quyidagi Koshi masalasi olinadi:

$$dy/dx=x+y, \quad y(0)=1, \quad h=0.1$$

Birinchi qadamda boshlang‘ich nuqta sifatida $x_0=0$ va $y_0=1$ olinadi. Runge–Kutta usulida avvalo to‘rtta oraliq qiymat hisoblanadi:

$$k_1=0.1(0+1)=0.1,$$

$$k_2=0.1(0.05+1+0.1/2)=0.11,$$

$$k_3=0.1(0.05+1+0.11/2)=0.1105,$$

$$k_4=0.1(0.1+1+0.1105)=0.12105$$

So‘ng yangi qiymat quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$y_1= y_0+(1/6)*(k_1+2k_2+2k_3+k_4)$$

Hisoblash natijasida:

$$y_1 \approx 1.11034$$

Ikkinchi qadamda $x_1=0.1$ va $y_1 \approx 1.11034$ qiymatlaridan foydalaniladi. Shu tarzda hisoblash davom ettiriladi va natijalar juda tez barqarorlashadi. Runge–Kutta usulida hosil bo‘lgan qiymatlar Eyler usuliga qaraganda ancha aniq bo‘lib, haqiqiy yechimga yaqinlashadi.

Ikki usulning ilmiy taqqoslanishida aniqlik muhim mezon hisoblanadi. Eyler usuli birinchi tartibli aniqlikka ega: $O(h)$

Runge–Kutta usulining aniqlik tartibi esa: $O(h^4)$

Bu esa Runge–Kutta usulida xatolikning juda tez kamayishini bildiradi. Hisoblash murakkabligi jihatidan Eyler usulida funksiya har bir qadamda faqat bir marta hisoblanadi, Runge–Kutta usulida esa to‘rt marta hisoblash amalga oshiriladi. Shu sababli RK4 usuli ko‘proq hisoblash vaqtini talab qiladi, ammo natijaning aniqligi juda yuqori bo‘ladi.

Barqarorlik ham sonli usullar uchun muhim tushunchadir. Barqarorlik deganda hisoblash jarayonida kichik xatoliklarning keskin ortib ketmasligi tushuniladi. Eyler usuli katta intervalda barqarorligini yo‘qotishi mumkin, Runge–Kutta usuli esa yuqori

barqarorlikni saqlab qoladi. Shu sababli murakkab fizik va texnik modellarni hisoblashda aynan Runge–Kutta usuli afzal hisoblanadi.

Sonli usullarda xatolik qadam uzunligiga kuchli bog‘liq bo‘ladi. Agar qadam uzunligi katta tanlansa, aniqlik pasayadi. Qadam kichik bo‘lsa, natija ancha aniq chiqadi. Eyler usulida xatolik har qadamda yig‘ilib boradi va kumulyativ effekt hosil qiladi. Runge–Kutta usulida esa xatolik boshqariladigan darajada bo‘lib, umumiy natija barqaror saqlanadi.

Sonli yechimlar amaliy jihatdan juda katta ahamiyatga ega. Ular fizik jarayonlarning vaqt bo‘yicha o‘zgarishini modellashtirish imkonini beradi. Analitik yechim mavjud bo‘lmagan hollarda sonli usullar yordamida nuqtalar ketma-ketligi olinadi va shu nuqtalar asosida grafiklar quriladi. Zamonaviy kompyuter grafikasi, muhandislik modellarini yaratish hamda ilmiy simulyatsiyalar aynan shu tamoyillarga asoslanadi.

Yakuniy ilmiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, Runge–Kutta 4-tartibli usul Eyler usuliga nisbatan sezilarli darajada yuqori aniqlikka ega. Ushbu usul ko‘p bosqichli baholashga asoslanganligi sababli lokal xatolikni minimallashtiradi va global aniqlikni oshiradi. Eyler usuli esa oddiy algoritmik tuzilishga ega bo‘lsa-da, nisbatan noaniq usul hisoblanadi. Shu sababli zamonaviy hisoblash matematikasida Runge–Kutta usuli standart sonli usullardan biri sifatida keng qo‘llaniladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda oddiy differensial tenglamalar uchun qo‘yilgan Koshi masalasini taqribiy yechishda keng qo‘llaniladigan Eyler va Runge–Kutta 4-tartibli sonli usullari nazariy hamda amaliy jihatdan chuqur tahlil qilindi. Tadqiqot davomida Koshi masalasining matematik mohiyati, differensial tenglamalarning sonli yechimga o‘tkazilish zarurati va diskretlashtirish tamoyillari batafsil yoritildi. Shuningdek, zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida sonli hisoblashlarni amalga oshirish imkoniyatlari ko‘rsatib berildi.

Tahlillar natijasi shuni ko‘rsatdiki, Eyler usuli sodda algoritmik tuzilishga ega bo‘lib, uni dasturlash va hisoblash oson hisoblanadi. Shu sababli ushbu usul ta‘lim jarayonida va boshlang‘ich hisoblashlarda muhim o‘rin tutadi. Biroq uning aniqligi

birinchi tartibli bo'lgani sababli qadam uzunligi ortishi bilan xatolik tez ortadi va natijalar aniqligi pasayadi.

Runge–Kutta 4-tartibli usuli esa yuqori aniqlik, barqarorlik va kichik global xatolik bilan ajralib turadi. Ushbu usul bir nechta oraliq nuqtalarda hosila qiymatlarini hisobga olishi sababli haqiqiy yechimga juda yaqin natijalarni beradi. Shu tufayli Runge–Kutta usuli ilmiy tadqiqotlarda, muhandislik masalalarida, fizik modellashtirishda va zamonaviy hisoblash matematikasida eng samarali usullardan biri sifatida qaraladi.

Umuman olganda, Koshi masalasini sonli usullar yordamida yechishda usul tanlash masalaning murakkabligi, talab qilinadigan aniqlik darajasi va mavjud hisoblash resurslariga bog'liq bo'ladi. Yuqori aniqlik talab qilinadigan amaliy masalalarda Runge–Kutta usuli afzal hisoblanadi, Eyler usuli esa sodda va tushunarli algoritmgaga ega bo'lgani sababli boshlang'ich o'quv va tahliliy masalalarda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Atkinson K.E. An Introduction to Numerical Analysis. – New York: Wiley, 1989. – 693 p.
2. Burden R.L., Faires J.D. Numerical Analysis. – Boston: Cengage Learning, 2011. – 872 p.
3. Butcher J.C. Numerical Methods for Ordinary Differential Equations. – Chichester: Wiley, 2016. – 544 p.
4. Chapra S.C., Canale R.P. Numerical Methods for Engineers. – New York: McGraw-Hill Education, 2015. – 992 p.
5. Hairer E., Nørsett S.P., Wanner G. Solving Ordinary Differential Equations I: Nonstiff Problems. – Berlin: Springer, 2008. – 528 p.

"FRESHFOOD" RESTORANI MISOLIDA OZIQ-OVQAT MAHSULOTLARINI SAQLASH MUDDATINI NAZORAT QILUVCHI INTELLEKTUAL KALKULYATORNI LOYIHALASH.

RAXIMOVA G.N., YOQUBOVA Sh.R.

FarDU talabalari, abdurasulovagulsanam16@gmail.com, syoqubova06@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumiy ovqatlanish korxonalarida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va isrofgarchilikni kamaytirish maqsadida intellektual saqlash kalkulyatorini loyihalash masalalari ko'rib chiqiladi. "Freshfood" restorani misolida mahsulotlarning turi, saqlash sharoitlari va harorat rejimidan kelib chiqib, ularning yaroqlilik muddatini avtomatik hisoblovchi algoritmi ishlab chiqilgan. Tadqiqotda matematik modellashtirish va FIFO (birinchi kelgan — birinchi ketadi) tamoyillari qo'llanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, intellektual kalkulyator mahsulotlar utilitatsiyasini 15-20% ga kamaytirish va sanitariya me'yorlariga rioya qilish darajasini oshirish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: oziq-ovqat xavfsizligi, intellektual kalkulyator, Freshfood, saqlash muddati, matematik model, avtomatlashtirish, restoran logistikasi, oziq-ovqat isrofi.

Kirish. Zamonaviy umumiy ovqatlanish sanoatida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va iqtisodiy isrofgarchilikni kamaytirish eng dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit bo'yicha dasturi (UNEP) ma'lumotlariga ko'ra, dunyo miqyosida ishlab chiqarilgan oziq-ovqat mahsulotlarining qariyb 17 foizi iste'molga yetib bormasdan isrof qilinadi, bu isrofnings katta qismi restoran va chakana savdo tarmoqlariga to'g'ri keladi.

"Freshfood" restorani misolida olib qaralganda, mahsulotlarning sifatini saqlash nafaqat iqtisodiy foyda, balki iste'molchilar salomatligini himoya qilishning asosiy omilidir. Tibbiy nuqtai nazardan, noto'g'ri saqlangan mahsulotlarda mikroorganizmlarning ko'payishi va toksinlar yig'ilishi og'ir alimentar infeksiyalarga sabab bo'lishi mumkin. Bu esa restoranning nafaqat obro'siga, balki sanitariya-epidemiologik xavfsizligiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

An'anaviy usulda yaroqlilik muddatini nazorat qilish (qo'lda yozilgan jurnallar yoki oddiy stikerlar) ko'pincha inson omili tufayli xatoliklarga olib keladi. Intellektual saqlash kalkulyatorini loyihalash orqali ushbu jarayonni avtomatlashtirish, harorat

rejimlarini real vaqtda tahlil qilish va FIFO (First-In, First-Out) tamoyili asosida zaxiralarni boshqarish imkoniyati tugʻiladi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — matematik modellashtirish usullarini qoʻllagan holda "Freshfood" restorani uchun mahsulotlar turiga qarab (goʻsht, sabzavotlar, sut mahsulotlari va b.) ularning saqlash muddatini dinamik tarzda hisoblovchi dasturiy yechimni ishlab chiqish va uning amaliy samaradorligini tahlil qilishdan iborat.

Asosiy qism. "Freshfood" restorani uchun loyihalashtirilgan intellektual kalkulyatorning asosi mahsulotlar harakatini toʻliq nazorat qilishga qaratilgan. Tizimning ishlash mantiqi logistikadagi FIFO (birinchi kelgan mahsulot birinchi chiqishi kerak) tamoyiliga tayanadi. Anʼanaviy usullardan farqli oʻlaroq, bu kalkulyator shunchaki sanani hisoblab qolmay, mahsulotning turiga qarab (goʻsht, sut mahsulotlari, koʻkatlar va boshqalar) individual yondashuvni qoʻllaydi. Har bir mahsulot guruhi uchun tizimga optimal saqlash sharoitlari va ruxsat etilgan maksimal vaqt chegaralari kiritiladi.

Oziq-ovqat mahsulotlarining sifati faqat vaqtga emas, balki atrof-muhit haroratiga ham bevosita bogʻliq. Loyihalanayotgan kalkulyatorning oʻziga xosligi shundaki, u saqlash kamerasidagi harorat oʻzgarishlarini real vaqt rejimida tahlil qiladi. Masalan, agar muzlatkich eshigi uzoq vaqt ochiq qolsa yoki elektr taʼminotida uzilish boʻlsa, kalkulyator mahsulotning yaroqlilik muddatini avtomatik ravishda qisqartiradi. Bu jarayon "Freshfood" oshpazlariga qaysi mahsulotni zudlik bilan ishlatish kerakligi yoki qaysi birini utilizatsiya qilish lozimligi haqida aniq maʼlumot beradi.

Kalkulyatorni restoran amaliyotiga joriy etish natijasida bir qancha ijobiy koʻrsatkichlarga erishish mumkin. Birinchidan, mahsulotlarni oʻz vaqtida sarflash orqali chiqindilar miqdori keskin kamayadi, bu esa restoranning oylik xarajatlarini sezilarli darajada tejaydi. Ikkinchidan, inson omili (oshpazning eʼtiborsizligi yoki sanani notoʻgʻri oʻqishi) natijasida kelib chiqadigan xatolar bartaraf etiladi.

Restoran biznesida sifat nazorati bevosita aholi salomatligi bilan bogʻliq. Intellektual tizim mahsulotlarning mikrobiologik buzilish xavfi paydo boʻlishidan avval ogohlantirish beradi. Bu ayniqsa tez buziluvchi baliq va goʻsht mahsulotlari bilan

ishlashda juda muhimdir. "Freshfood" restoranida ushbu kalkulyatordan foydalanish sanitariya-epidemiologiya standartlariga (HACCP) to'liq rioya qilishni ta'minlaydi va ovqatdan zaharlanish xavfini nolga tushiradi.

Xulosa. Oziq-ovqat mahsulotlarini saqlash muddatini nazorat qiluvchi intellektual kalkulyatorni loyihalash va uni "Freshfood" restorani faoliyatiga tatbiq etish bo'yicha o'tkazilgan ushbu tadqiqot quyidagi muhim xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

Birinchi, zamonaviy texnologiyalar va matematik algoritmlar asosida yaratilgan tizim inson omilidan kelib chiqadigan xatolarni sezilarli darajada kamaytiradi. An'anaviy nazorat usullari (qo'lda yoziladigan jurnallar) o'rniga avtomatlashtirilgan monitoring tizimining joriy etilishi, mahsulotlarni qabul qilishdan tortib, ularni tayyorlash jarayonigacha bo'lgan barcha bosqichlarni shaffoflashtiradi. Bu esa restoran boshqaruvi uchun aniq statistik ma'lumotlar bazasini yaratadi.

Ikkinchi, tadqiqot natijalari intellektual kalkulyatorning iqtisodiy samaradorligini yaqqol ko'rsatdi. Mahsulotlarning yaroqlilik muddatini real vaqt rejimida (harorat o'zgarishlarini hisobga olgan holda) hisoblash orqali mahsulot isrofi 15-20 foizga qisqardi. Bu ko'rsatkich "Freshfood" kabi o'rtacha va yirik hajmdagi restoranlar uchun yillik hisobda katta miqdordagi moliyaviy resurslarni tejash imkonini beradi.

Uchinchi, loyihaning eng muhim jihati uning tibbiy va gigiyenik xavfsizlik bilan bog'liqligidir. Oziq-ovqat mahsulotlarining sifati bevosita iste'molchilar salomatligiga ta'sir qiluvchi omil bo'lgani sababli, intellektual kalkulyator oziq-ovqatdan zaharlanish va turli alimentariya infeksiyalari tarqalishining oldini olishda ishonchli to'siq bo'lib xizmat qiladi. Dinamik hisob-kitoblar mahsulot ichida patogen mikroorganizmlar rivojlanishi mumkin bo'lgan xavfli nuqtalarni oldindan aniqlashga yordam beradi.

Amaliy tavsiyalar sifatida shuni ta'kidlash lozimki, ushbu intellektual kalkulyatorni kelajakda mobil ilova ko'rinishida takomillashtirish va uni aqlli muzlatkichlar (IoT datchiklari) bilan integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, tizimni nafaqat bitta restoran, balki butun restoranlar tarmog‘i uchun markazlashgan holda joriy etish logistika jarayonlarini optimallashtirishda yanada yuqori natijalar beradi.

Xulosa qilib aytganda, intellektual saqlash kalkulyatori "Freshfood" restorani uchun nafaqat texnologik yangilik, balki oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash va biznes barqarorligini oshirishning strategik vositasidir. Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni davom ettirish va algoritmlarni sun‘iy intellekt elementlari bilan boyitish sohada raqamli transformatsiyani yanada jadallashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ian Sommerville — Software Engineering. *Software Engineering*. 10-nashr. Boston: Pearson Education, 2016.
2. Roger S. Pressman — Software Engineering: A Practitioner's Approach. *Software Engineering: A Practitioner's Approach*. New York: McGraw-Hill Education, 2014.
3. World Health Organization. *Food Safety Management Systems and Safe Food Practices*. Geneva, 2020.
4. Food and Agriculture Organization. *Food Storage and Preservation Guidelines*. Rome, 2019.
5. Abraham Silberschatz — Database System Concepts. *Database System Concepts*. 7-nashr. New York: McGraw-Hill, 2019.
6. Herbert Schildt — C# 8.0 and .NET Core. *C# 8.0 and .NET Core*. New York: McGraw-Hill Education, 2020.
7. Martin Fowler — Patterns of Enterprise Application Architecture. *Patterns of Enterprise Application Architecture*. Boston: Addison-Wesley, 2002.
8. International Organization for Standardization. *ISO 22000: Food Safety Management Systems Requirements*. Geneva, 2018.

BO‘LAJAK MATEMATIKA O‘QITUVCHILARINING INTELLEKTUAL-IJODIY KOMPETENTLILIGINI RIVOJLANTIRISHNING AMALIYOTDAGI HOLATI

ABDUVALIYEVA D.N.

O‘zMPU professor vazifasini bajaruvchi, ms.abduvaliyeva93@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo‘lajak matematika o‘qituvchilarining intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirishning amaliyotdagi holati tahlil qilingan. Ta‘lim jarayonida talabalarning mustaqil fikrlashi, kreativ yondashuvi, muammoli vaziyatlarni hal etish ko‘nikmalari hamda kasbiy kompetentligini shakllantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, oliy ta‘lim muassasalarida matematika o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyala foydalanishning ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalari asosida bo‘lajak matematika o‘qituvchilarining intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirishga oid amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: intellektual kompetentlik, ijodiy kompetentlik, bo‘lajak matematika o‘qituvchisi, kreativ fikrlash, pedagogik texnologiyalar, kasbiy kompetensiya, innovatsion yondashuv, matematik tafakkur, ta‘lim sifati, ijodkorlik.

KIRISH. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta‘lim tizimiga qo‘yilayotgan talablar tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, matematika fanini o‘qitishda nafaqat nazariy bilimlarni yetkazish, balki talabalarning intellektual salohiyati va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli bo‘lajak matematika o‘qituvchilarining intellektual-ijodiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish bugungi pedagogika oldidagi dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Intellektual-ijodiy kompetentlik o‘qituvchining muammoli vaziyatlarni tahlil qila olish, yangicha pedagogik g‘oyalarni ilgari surish, innovatsion metodlardan samarali foydalanish hamda ta‘lim jarayonida kreativ yondashuvni namoyon etish qobiliyatini ifodalaydi. Zamonaviy ta‘lim jarayonida aynan ana shunday kompetensiyalarga ega pedagog kadrlarga ehtiyoj ortib bormoqda.

Oliy ta‘lim muassasalarida matematika o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ayrim hollarda talabalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishga yetarli darajada e‘tibor qaratilmayapti. Natijada bo‘lajak o‘qituvchilarning mustaqil fikrlash, nostandart yechim topish va innovatsion pedagogik faoliyatni amalga oshirish kompetensiyalari to‘liq shakllanmay qolmoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi bo‘lajak matematika o‘qituvchilarining intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirishning amaliyotdagi holatini o‘rganish, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. Bo‘lajak matematika o‘qituvchilarining intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning amaliyotdagi holatini o‘rganish davomida

aniqlandiki, ko'plab tadqiqotlarda intellektual va ijodiylik bir-birini to'ldiruvchi, bir-birini taqazo etuvchi fenomen sifatida o'rganiladi.

Ijodkorlik konsepsiyasini o'rganish olimlarning intellekt bilangina cheklanib qolmaydigan ijodkorlikka bo'lgan qandaydir bir spetsifik qobiliyatni ajratishga intilishlari aks ettirilgan asarlaridan keyin keng miqyosda ommaviylashgan[5].

Ba'zi tadqiqotlarda ijodkorlik intellekt darajasigacha qisqartiriladi (reduksiya qilish) va kreativlik intellektual qobiliyatlar bilan cheklanadi[2].

D.B.Bogoyavlenskayaning ta'kidlashicha, ijodkorlik o'zining paydo bo'lishiga yoxud to'sqinlik qiladigan yoxud stimuly beradigan motivatsion struktura orqali o'tgan intellektning hosilasi hisoblanadi. Olim "intellektual faollik"ning uchta darajasi asosida ijod tipologiyasini asoslab bergan. U ijodkorlikni integrativ shaxsiy xossa sifatida o'rganadi[1].

Ijodiylikni intellektual faollik va o'z faoliyatining ikkilamchi mahsulotlarga sezuvchanlik (sezitivlik) bilan cheklantiriladigan psixologik xossalari[269] sifatida qarashlar bo'lajak matematika o'qituvchilari intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirishning amaliyotdagi holatini tahlil qilishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Intellektuallik va ijodkorlikning o'zaro bog'liq xususiyatlari quyidagi ilmiy g'oyalarda ham ta'kidlanadi. Ijodkorlikning ko'plab tasniflari kabi ko'pchilik mualliflar tomonidan tan olingan xarakteristikalar mavjud: intellektual ijodiy tashabbusning mavjudligi, muammolarni ko'ra bilish va qo'ya olish qobiliyati, fikrlash va xatti-harakatlardagi standartlar va stereotiplarni yengib o'tish.

Ijodkorlikda insonning eng yuqori daraja ehtiyojlari intellektual faoliyat asosida amalga oshiriladi. Muvaffaqiyatli ijodiy faoliyat uchun intellektual faollik zarur.

Ta'kidlab o'tish lozimki, ijodkorlik fenomenini o'rganishda ijodiy faoliyat natijalarini o'rganishga urg'u beriladi, ijodkorlik ijodiy jarayon sifatida o'rganiladi, ijodkor shaxsiyati haqidagi tasavvurlarni rivojlantiradi. Izlanish yo'nalishlari diqqat markazi ijodkorlikning o'ziga xos xususiyatlarini, intellekt va ijodkorlikning nisbatlarini aniqlashga yo'naltirilgan.

Ushbu tadqiqot doirasida bo'lajak matematika o'qituvchilarining intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik jihatlarini o'rganishda ham intellektual-ijodiy faoliyat jarayoni, ijodkor (bo'lajak o'qituvchi) shaxsiyati hamda intellektual-ijodiy faoliyat natijalarini o'rganishga ahamiyat qaratildi.

Tadqiqot ishida ijodkor shaxs sifatlarini aniqlashtirish shuningdek, uning ijodiy faoliyati jarayonining borishi mexanizmlarini aniqlashtirish maqsadida dastlab, intellektual-ijodiy faoliyat xususiyatlari va natijalari qanday bo'lishi lozimligini aniqlashga ahamiyat qaratildi.

Bo'lajak matematika o'qituvchilarining intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirishda ularning intellektual-ijodiy faoliyat natijalarini o'rganishda "ijodiy faoliyat" tushunchasi tahlil qilindi.

B.Xodjayev, A.Choriyev, Z.Saliyevaning ilmiy adabiyotlarida va boshqa bir qator tadqiqotlarda ijodkorlikni rivojlantirish ijodiy jarayonni tashkil etish, shaxsning ijodiy salohiyati, ijodiy faollik, va ijodiy faoliyatni tarkib toptirish bilan o'zaro aloqador ekanligi alohida ta'kidlangan. [4]

Ch.T.Shokirovaning fikricha, "Ijodiy faoliyat bizning kundalik hayotimizni jozibali qiladi, fan va san'atni ijodsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ijodsiz matematika, ona tili va boshqa fanlar taraqqiyotini tasavvur qilish mumkin emas [5].

Masalan, V.A.Gusev ijodiy faoliyat muammosini ko'tarar ekan, bu faoliyatga xos umumiy xususiyat tabiiy sinov o'tkazuvchilar, kashfiyotchilar va ta'lim oluvchilar faoliyatiga xos umumiy o'xshash komponentlar borligini va bu o'xshashlik ularning barchasi "narsalarning noma'lum bog'liqliklarini izlash"dan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Muallifning fikricha, ta'lim oluvchini bu noma'lum narsani izlashga jalb etish, aslida, ta'lim oluvchini ko'rib chiqilayotgan ob'ektdagi noma'lum aloqalarni topishga o'rgatishdir[6].

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Fikrimizcha, ijodiy faoliyatni tashkil etishda o'qitishning ta'lim oluvchilar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir etadigan turli jarayonlarini ham inobatga oldish muhim:

- o'qitishning individual jarayonini tashkil etishda o'qituvchi topshiriqlarning murakkablik darajasi, qiyinligini ta'lim oluvchilarning ijodiy qobiliyatlari darajasiga mos qo'ygan holda ularga yordam ko'rsatadi;
- jamoa bo'lib ishlash jarayonida ta'lim oluvchilar topshiriq ustida hamkorlik asosida ish olib borish imkoniga ega bo'ladilar;
- jamoa bo'lib ishlash jarayoni psixologik muammolarni yengib, fikrlashni faollashtirishdan unumli foydalanish imkonini beradi;
- o'qitishning jamoa shaklini tashkillashtirishda maqsad va vazifalar ta'lim oluvchilarga tushuntiriladi, bu esa ularning jamoa atrofida birlashishini, jipslashishini, ijodiy masalalarni yechish chog'ida o'zaro tushunishini ta'minlaydi.

Intellektual-ijodiy faoliyat faoliyat yangi bilimlarni o'zlashtirish (intellektual rivojlanish), ularga nisbatan mustaqil fikrlarni bayon qilish, tasavvur qilish bilan birga ijodiy fikrlashga o'rgatishda katta yordam beradi. Ijodiy faoliyatning faolligini aniqlash uchun reproduktiv va ijodiy faoliyat qanday nisbatda ekanligini aniqlash lozim.

O'qitish jarayonida ta'lim oluvchilarning o'quv-ijodiy faoliyatini muammoli xarakterdagi vaziyatlarni modellashtirish elementlaridan foydalangan holda quyidagicha tashkil etish taklif etiladi:

- reproduktiv faoliyat;
- mustaqil faoliyat;
- qisman mustaqil izlanuvchan faoliyat;
- ijodiy faoliyat.

Agar reproduktiv faoliyatning asosiy vazifasi to'plangan bilim, malakalar, ko'nikmalarni o'rganish, faoliyat usullarini o'zlashtirish bo'lsa, ijodiy faoliyatning maqsadi — olingan bilimlarni yanada (keyinchalik) takomillashtirish, ularni yangi vaziyatda qo'llash, yangi faoliyat usullarini yaratish, talabalarning ijodiy tafakkurini faollashtirish, ularning kreativligini rivojlantirish, o'zini mustaqil rivojlantirish, "o'zi mustaqil qurishni yakunlash", o'zini mustaqil takomillashtirish deb ta'rif berish mumkin bo'lsa, unda bular bir jarayonning o'zining ikki o'zaro bir-biriga singib boradigan tomonlaridir. "Qayta ishlab chiqarish-reproduktiv va ijodiy faoliyat bir butun sifatida amal qiladi, va bu yaxlitlikning ichida qayta ishlab chiqarish - reproduktivlik va ijodning asosiy elementlari o'quvchining bilish faoliyatida bir-birini to'ldirish bilan bir-biriga bog'lanib, kesishib ketadi; qayta ishlab chiqarish ya'ni reproduksiya va ijodning aloqasi o'quv jarayonining har qanday bo'g'inida mavjud" .

Reproduktiv va ijodiy faoliyat nisbatini faktik aniqlashtirish masalasi bo'yicha tadqiqot davomida ularning proporsionalligiga ahamiyat qaratildi. Shunga ko'ra, Aniq va tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi(matematika) magistr talabalari uchun "Raqamli ta'lim muhitida matematikani o'qitish metodikasi" fani maqsadi va vazifalari o'rganildi.

Fanni o'qitishdan maqsad magistrantlarni matematika fanlarini raqamli ta'lim muhitida o'qitishga oid me'yoriy-huquqiy xujjatlar, ilmiy-tadqiqot ishlari bilan tanishtirish orqali raqamli matematik ta'lim didaktikasi yuzasidan bilimlar bilan qurollantirishdan iborat.

"Raqamli ta'lim muhitida matematikani o'qitish metodikasi" fani integratsiyalashgan ta'lim o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida magistrant:maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, oliy va oliy ta'limdan keyingi ta'lim turlarida matematika fanlarini raqamli ta'lim muhitida o'qitish metodikasini takomillashtirishga oid ilmiy tadqiqot ishlarini qiyosiy, tahliliy o'rganishni biladi, raqamli ta'lim muhitida pedagogik ijobiy tajribalarni aniqlash va tanqidiy o'rganishni biladi, talabalarning matematika fanlarini raqamli ta'lim muhitida o'zlashtirish faoliyatini tashkillashtirish, talabalarning o'quv-biluv faoliyatlarini faollashtirishni biladi, oliy ta'limda matematika fanlarini raqamli ta'lim muhitida o'qitishning uslubiy ishlanmalarini tayyorlash va ulardan foydalanishni biladi, raqamli ta'lim muhitida o'z ilmiy-pedagogik faoliyatini rejalashtirishni bilish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.

“Raqamli ta’lim muhitida matematikani o’qitish metodikasi” fani bo’yicha magistrantlar uchun quyidagi mavzular ularning intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi

Mashg’ulotlar mavzulari: Matematikadan o’quv mashg’ulotlarining raqamli muhitini loyihalashtirish, ma’ruza mashg’ulotlarining raqamli muhitini loyihalashtirish, amaliy mashg’ulotlarning raqamli muhitini loyihalashtirish. raqamli muhitda talabalar mustaqil ishini tashkil etish.

Ushbu tadqiqotda muhim ilmiy jihatlardan biri sifatida bo’lajak matematika o’qituvchilarining o’quv faoliyati va ijodiy faoliyati integratsiyasini ta’minlash asosida intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirish masalasiga alohida ahamiyat qaratildi.

Ijodiy jarayonning samarali tashkil etish mexanizmlarini ishlab chiqish va yo’lga qo’yish bo’lajak o’qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirishda muhim aspektlardan biri. Tadqiqotlarning aksariyati ijodiy jarayonning juda keng o’rganilgan ushbu tomoniga bag’ishlangan.

Ijodiy jarayon talabani idrok etishidan, ya’ni, talabani masalani anglyadigan va tushunadigan hamda idrok etishni isloh qiladigan vaqtidan boshlanadi.

Ijodiy faoliyat jarayonida pedagogik strategiyalarning muhim to’plamiga ega bo’lgan, turli xil axborotdan moslashuvchan, ijodiy foydalanish malakasiga ega bo’lgan, noaniqlik sharoitida kerakli strategiyani tanlay olladigan, muammoni hal qilish uchun o’z yechim variantini, o’z ish metodikasini yaratishga qodir bo’lgan kreativ shaxsni shakllantirish amalga oshadi. Bo’lajak o’qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirish tizimi talabalarga ijodiy jarayonning barcha bosqichlaridan — *taqlid* qilishdan *ijodiy taqlid*, ijodiy taqlid orqali mustaqil ijodga o’tish imkoniyatini beradi va shu bilan ta’lim jarayonining har bir sub’ektida mavjud bo’lgan *potensial ijodkorlikni faol ijodkorlikka* o’tkazadi, bu esa shaxsning rivojlanishiga yangi turtki beradi va unga kreativ kompetentlikni shakllantirishning yangi bosqichga o’tish imkonini beradi [186].

Bo’lajak matematika o’qituvchisi pedagogik faoliyat ijodiy jarayon ekanligini anglashi shart, uni boshlab yuborish uchun shaxsning ijodiy qobiliyatlariga stimuly berish mexanizmlarini bilishi zarur. Bo’lajak matematika o’qituvchining intellektual-ijodiy kompetentligi pedagogik tajribadan tafsilotlarni emas, balki g’oyani ajratib, uni o’zining ijodiy yondashuvi bilan boyitish instrumentariylari (yondashuvlari, tamoyillari, usullari, vositalari) ni egallash orqali rivojlantiriladi.

Ta’kidlab o’tilganidek, bo’lajak matematika o’qituvchilarining intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirishda ijodkor shaxs xususiyatlari alohida o’rganildi. Bo’lajak o’qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirishning yetakchi g’oyasi talabani shaxsiy va kasbiy rivojlanishi hisoblanadi. Ya’ni, bo’lajak o’qituvchilar intellektual-ijodiy

kompetentligini rivojlantirish deganda biz ushbu jarayon sub'ektlarining dialektik o'zaro faoliyati sharoitida o'quv jarayoni natijasida ularning kasbiy va jamiyat tomonidan talab qilinadigan shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan sifatlarini rivojlantirish ko'zda tutiladi. Shuningdek, bo'lajak mutaxassis kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish shaxsning o'zini o'zi rivojlantirishga qaratilgan ehtiyoj bilan bog'liq.

XULOSA. Bo'lajak matematika o'qituvchilarining intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirishda ular tomonidan bir xil muvaffaqiyat bilan ma'lum bir natijaga erishish emas, balki har birining o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib pedagogik muammolarni hal qilishga mos ravishda shaxsiy o'sishi muhimdir. Shuningdek, ta'kidlash lozimki, shaxsning motivatsion ustanovkalarida o'zgarish (shakllanish, rivojlanish) lar ularning ijodkorligiga bog'liq. Shaxsning motivatsion ustanovkalari bo'lajak o'qituvchilarining o'z-o'zini rivojlantirishga xizmat qiladi. Inson o'z hayotida erishmoqchi bo'lgan asosiy maqsadlarni o'z-o'zini rivojlantirish orqali amalga oshiradi. Ijodni shaxsning o'sishi, o'zini takomillashtirish uchun ahamiyatini anglash muhim. O'zini-o'zi ham kasbiy faoliyatda, ham shaxsiy jihatdan faollashtirgan shaxsga o'z imkoniyat, qobiliyat va salohiyatlarini ijobiy amalga oshirishga yordam beradi. O'zini faollashtirish shaxsiy o'sish, o'z potential imkoniyatlarini aniqlash va amalga oshirish jarayonini faol amalga oshirishga xizmat qiladi. O'zini faollashtirish dinamiklik, ijodiy yondashishning mavjudligiga mos keladi. Bu shaxsiy hayotiy qadriyatlarini anglash va ularni amalga oshirishning doimiy jarayoni, bu ijodning mavjud qadriyatlariga asoslangan holda amalga oshirilishidir.

Demak, barcha tahlillarni umumlashtirib aytish lozimki, bo'lajak matematika o'qituvchilarining intellektual-ijodiy kompetentligini rivojlantirish ham ijodiy faoliyat natijalarini, ham ijodiy jarayonlarni, ham ijodkor shaxsiyatini o'rganish asosida amalga oshirilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Боявленская Д. Б. Психология одаренности: понятие, виды, проблемы. М.: МИОО, 2005. 175 с.
2. Хуторской, А.В. Современная дидактика: учеб. пособие. Изд. 2-е. / А.В. Хуторской. - М.: Высшая школа, 2007. - 639 с.
3. Красилов, Т.А. Особенности отношений креативной личности к продуктам творческой деятельности: автореф. дисс... к. псих. наук /Т.А. Красилов. М., 2005. 24с.
4. Xodjayev B., Choriyev A., Saliyeva Z. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasdi. Darslik. // B. Xodjayev va b. Toshkent: Iqtisodiyot dunyosi nashriyoti, 2018. - 190 bet.
5. Shakirova Ch.T. Talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish va dasturiy nazorat asosida o'qitish samaradorligini oshirish: Dis. ... ped.fan.bo'yicha fal.dok. – Andijon, 2009. – 167 b.
6. Гусев, В. А. Обучение математике и целостное формирование личности ученика / В. А. Гусев, В. Л. Матросов, А. К. Насыбулина // Научные труды МПГУ. Серия: естественные науки. — М.: Прометей, 1993. — с.38-47.

